

ISSN 2304-4756

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ

КРИМІНОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ

ВІСНИК

КРИМІНОЛОГІЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць
№ 2 (27) 2022

Засновник та видавець –
Харківський національний університет
внутрішніх справ
Виходить 2 рази на рік
Заснований у травні 2012 року

Харків 2022

УДК 343.2(477)(075.8)

ББК 67.9 (4УКР)305

В 45

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 12 від 23 грудня 2022 року),
рішенням правління Кримінологічної асоціації України
(протокол № 4 від 14 грудня 2022 року)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. М. Бандурка – д-р юрид. наук, проф., академік НАПрН України, засл. юрист України, президент Кримінологічної асоціації України (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна) – *головний редактор*; **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна) – *заступник головного редактора*; **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, ст. дослідник (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна) – *відповідальний секретар*; **О. М. Литвинов** – д-р юрид. наук, проф., засл. прац. освіти України (Харківська обласна військова адміністрація, м. Харків, Україна); **В. С. Батиргарєва** – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб. (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків, Україна); **Х. Валкова** – д-р юрид. наук, проф., віце-голова Чеської кримінологічної асоціації, член Європейського товариства кримінологів (м. Прага, Чеська Республіка); **О. М. Джужа** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, Україна); **В. П. Ємельнов** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, м. Харків, Україна); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, проф. (Урядовий уповноважена з питань гендерної політики, м. Київ, Україна); **А. Марковська** – канд. юрид. наук (Університет Англія Раскін, м. Кембридж, Велика Британія); **В. І. Павликівський** – д-р юрид. наук, професор (Харківський університет, м. Харків, Україна); **П. Пойман** – д-р юрид. наук, член Комітету Чеського кримінологічного товариства (Празький інститут досліджень з питань безпеки (PSSI), м. Прага, Чеська Республіка); **Є. Л. Стрельцов** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. діяч науки і техніки України, віце-президент Кримінологічної асоціації України (Південний регіональний науковий центр Національної академії правових наук України, м. Одеса, Україна); **В. Б. Харченко** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна); **О. М. Храмцов** – д-р юрид. наук, професор (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, м. Харків, Україна); **О. О. Юхно** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна); **І. С. Яковець** – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб. (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків, Україна); **О. Н. Ярмиш** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (Інститут законодавства Верховної Ради України, м. Київ, Україна); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна).

Статті збірника висвітлюють широке коло наукових кримінологічних і кримінально-правових питань, актуальних проблем боротьби зі злочинністю, вдосконалення національного кримінального законодавства, правового регулювання, інформаційно-аналітичного й організаційно-управлінського забезпечення протидії злочинності в Україні тощо.

Для науковців, правоохоронців-практиків, здобувачів, ад'юнктів, аспірантів, слухачів, курсантів та студентів, а також усіх, хто цікавиться проблемами реформування кримінальної юстиції.

Редколегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій.

За достовірність наукового матеріалу, професійного формулювання, фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв, а також за розголошення фактів, що не підлягають відкритому друку, тощо відповідають автори публікацій.

Електронна копія збірника безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Національної академії наук України у розділі «Наукова періодика України», а також на офіційному сайті видання (www.visnikkau.webnode.com.ua).

ISSN 2304-4756

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
CRIMINOLOGICAL ASSOCIATION OF UKRAINE

BULLETIN OF CRIMINOLOGICAL ASSOCIATION OF UKRAINE

Collection of scientific
materials No. 2 (27) 2022

Founder and editor –
Kharkiv National University of
Internal Affairs
Published 2 times per year
Founded in May, 2012

Kharkiv 2022

UDC 343.2(477)(075.8)

BBC 67.9 (4YKP)305

B 45

*Recommended for publishing and distribution through Internet
By the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs
(minutes No. 12 dated from December 24, 2022),
Resolution of the Board of Criminological Association of Ukraine
(minutes No. 4 dated from December 14, 2022)*

EDITORIAL BOARD:

O. M. Bandurka – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Ukrainian Academy of Law Sciences, Honored Lawyer of Ukraine, President of the Criminological Association of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine) – *chief editor*; **Yu. V. Orlov** – Doctor of Law, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine) – *deputy chief editor*; **Eu. O. Hladkova** – Doctor of Law, senior researcher (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine) – *executive secretary*; **O. M. Lytvynov** – Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Kharkiv Regional Military Administration) **V. S. Batoryhareieva** – Doctor of Law, senior researcher (Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems within the National Ukrainian Academy of Law Sciences, Kharkiv, Ukraine); **H. Valkova** – Prof., JUDr, CSc a cofounder and Vice-Chairperson of the Czech Criminological Society and a member of the European Society of Criminology; **O. M. Dzhuzha** – Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine); **V. P. Yemelianov** – Doctor of Law, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine); **O. O. Zhytnyi** – Doctor of Law, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine); **K. B. Levchenko** – Doctor of Law, Professor (The International Women's Right Center «La Strada – Ukraine», Kyiv, Ukraine); **A. Markovska** – PhD (Anglia Ruskin University, Cambridge, United Kingdom); **Yu. V. Orlov** – Doctor of Law, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine); **V. I. PAVLYKIVSKY** – Doctor of Law, Professor (Kharkiv University, Kharkiv, Ukraine); **P. Pojman** – PhD, Executive Board and founding member of the Czech Society of Criminology (Prague Security Studies Institute (PSSI), Prague, Czech Republic); **Ye. L. Streltsov** – Doctor of Law, Professor, corresponding member of the National Ukrainian Academy of Law Sciences, Honored Worker of Science of Ukraine, Vice-President of the Criminological Association of Ukraine (Southern Regional Scientific Center of the National Ukrainian Academy of Law Sciences, Odesa, Ukraine); **V. B. Kharchenko** – Doctor of Law, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine); **O. M. Khramtsov** – Doctor of Law, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine); **O. O. Yukhno** – Doctor of Law, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine); **I. S. Yakovets** – Doctor of Law, senior researcher (Probation Center State Institution, Kyiv, Ukraine); **O. N. Yarmysh** – Doctor of Law, Professor, corresponding member of the National Ukrainian Academy of Law Sciences, Honored Lawyer of Ukraine (Legislation Institute of the Verkhovna rada of Ukraine, Kyiv, Ukraine); **A. M. Yashchenko** – Doctor of Law, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine).

The articles of the collection highlight a wide range of scientific criminological, criminal and legal issues, relevant problems of crime combating, improvement of the national criminal legislation, legal regulation, information and analytical, organizational and administration guaranteeing of counteracting crime in Ukraine, etc.

For scholars, law enforcement officers, practitioners, post-graduate students, seekers of higher educational establishments, cadets, students and everyone interested in reforming criminal justice issues.

The Editorial Board does not always share the authors' opinion.

The authors of publications have responsibility for authenticity of the scientific material, professional formulation, actual data, citation, proper names, geographic names, as well as the disclosure of facts, which are not for open press, etc.

E-copy of the collection is placed free of charge online on the web-site of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine of the national Ukrainian Law Academy in the section «Scientific periodicals Ukraine», as well as on the web- site of the edition ([www. visnikkau.webnode.com.ua](http://www.visnikkau.webnode.com.ua)).

ЗМІСТ

СТАТТЯ НОМЕРА

СОКУРЕНКО Валерій Васильович СТАБІЛІЗАЦІЙНО-ТРАНЗИТИВНА СТРАТЕГІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ	9
--	---

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

ГУСАРОВ Сергій Миколайович, ЯЩЕНКО Андрій Миколайович ЩОДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ СУДИМОСТІ ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	19
АВДЄЄВ Олександр Олександрович ВІДМІННОСТІ У ПІДХОДАХ ДО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ ПОБОЇВ ТА МОРДУВАНЬ У ЗАКОНОДАВСТВІ ІНОЗЕМНИХ КРАЇН	31
ЧЕРЕВКО Кирило Олександрович ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ІНСТИТУТУ ЗАХИСТУ ТВАРИН ВІД ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)	37
ЯЩЕНКО Андрій Миколайович ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ (СТ. 299 КК УКРАЇНИ): СКЛАД ЗЛОЧИНУ ТА ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕАГУВАННЯ	48

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЇ

ЛИТВИНОВ Олексій Миколайович, СПИЦИНА Ганна Олександрівна ОБРАЗ ЗЛОЧИННОСТІ У НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНІЙ КОНФІГУРАЦІЇ МАЙБУТНЬОГО	60
ОРЛОВ Юрій Володимирович КАРТОГРАФІЯ РОСІЙСЬКОГО ФАШИЗМУ: КРИМІНОЛОГО- ПСИХОАНАЛІТИЧНА РОЗМІТКА	68
ШЕВЧУК Тетяна Анатоліївна, ПОЛЯКОВ Ігор Сергійович КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ	104

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

КОНДРАТОВ Дмитро Юрійович,	
-----------------------------------	--

ШЕВЕЛЕВ Костянтин Євгенович

ЗАГАЛЬНООСВІТНЄ ТА ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНЕ НАВЧАННЯ ЯК ЗАСОБИ
ВИПРАВЛЕННЯ І РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ
ВОЛІ.....110

NONFICTION

ОРЛОВ Юрій Володимирович,

ПРИБИТКОВА Наталія Олександрівна

ЗАУВАЖЕННЯ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ДО ПРОЄКТУ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО
ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ЩОДО
УДОСКОНАЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ
ДІЯЛЬНІСТЬ» (РЕЄСТР. № 7647 ВІД 09.08.2022)120

КРІЩАК Іван Васильович

АКТУАЛІЗАЦІЯ НОВИХ СМИСЛІВ АКАДЕМІЧНОГО КУРСУ
«КРИМІНОЛОГІЯ» ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ О. М. ЛИТВИНОВА З
ПОЗИЦІЙ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОЇ ТА ДУХОВНО-ЦІННІСНОЇ
СКЛАДОВОЇ.....130

Трибуна молодих учених

АКОПЯН Мері Андраніківна

ФАКТОРИ ПРОВЕДЕННЯ МИРОТВОРЧИХ МІСІЙ ТА ОСОБЛИВОСТІ
СПІВЖИТТЯ ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ СТРУКТУР:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ВИВЧЕННЯ152

ДАНИЛЬЧЕНКО Павло Юрійович

РАДИКАЛІЗМ ЯК КАТЕГОРІЯ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ:
ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, ЗНАЧЕННЯ160

КОВАЛЬОВ Сергій Сергійович

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ НА ҐРУНТІ НЕНАВИСТІ ЯК ОБ'ЄКТ
КРИМІНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ173

Наші автори

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

«ВІСНИК КРИМІНОЛОГІЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ» № 2 (27) 2022183

До уваги читачів

**ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ, ЯКІ ПУБЛІКУЮТЬСЯ
В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ВІСНИК КРИМІНОЛОГІЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ
УКРАЇНИ»185**

TABLE OF CONTENTS

THE ARTICLE OF THE ISSUE

- Valery V. SOKURENKO**
STABILIZATION-TRANSITIVE STRATEGY FOR COUNTERING
CRIME IN THE DE-OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE 9

MODERN THEORETICAL AND APPLIED PROBLEMS OF CRIMINAL LAW OF CRIMINAL LAW

- Sergiy M. GUSAROV,**
Andrii M. YASHCHENKO
CONCERNING THE QUESTION OF THE ESSENCE OF A
CONVICTION AND ITS APPLICATION IN THE MECHANISM OF
IMPLEMENTATION OF CRIMINAL LIABILITY 19
- Oleksandr O. AVDIEIEV**
DIFFERENCES IN THE APPROACHES TO THE CRIMINAL-LEGAL
PROHIBITION OF BATTERING AND MURDER IN THE
LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES 31
- Kyrylo O. CHEREVKO**
FOREIGN EXPERIENCE OF ANIMAL PROTECTION INSTITUTE
AGAINST CRUELTY (COMPARATIVE CRIMINAL LEGAL ANALYSIS) 37
- Andrii M. YASHCHENKO**
CRUELTY TO ANIMALS (ART. 299 OF THE CRIMINAL CODE OF
UKRAINE): COMPOSITION OF THE CRIME, CRIMINAL-AND-
LEGAL RESPONSE MEASURES 48

MODERN THEORETICAL AND APPLIED PROBLEMS OF CRIMINOLOGY

- Oleksii M. LYTUVYNOV,**
Hanna A. SPITSYNA
THE IMAGE OF CRIME IN THE SCIENTIFIC-FANTASTIC
CONFIGURATION OF THE FUTURE 60
- Yurii V. ORLOV**
CARTOGRAPHY OF RUSSIAN FASCISM: CRIMINOLOGICAL AND
PSYCHOANALYTICAL LAYOUT 68
- Tatiana A. SHEVCHUK,**
Ihor S. POLYAKOV
CRIMINAL LEGISLATION OF UKRAINE: MAIN DIRECTIONS OF
DEVELOPMENT 104

MODERN THEORETICAL AND APPLIED PROBLEMS OF PENAL LAW

Dmytro Yu. KONDRATOV,
Kostiantyn Ye. SHEVELEV

GENERAL EDUCATION AND VOCATIONAL-TECHNICAL TRAINING
 AS A MEANS OF CORRECTION AND RESOCIALIZATION OF
 CONVICTED PRISONERS

110

NONFICTION

Yurii V. ORLOV,
Nataliia O. PRIBYTKOVA

REMARKS AND SUGGESTIONS TO THE DRAFT LAW OF UKRAINE
 "ON AMENDMENTS TO THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE
 REGARDING IMPROVEMENT OF RESPONSIBILITY FOR
 COLLABORATIVE ACTIVITIES" (REGISTER No. 7647 FROM
 09.08.2022)

120

Ivan V. KRITSAK

UPDATING OF NEW MEANINGS OF THE ACADEMIC COURSE
 "CRIMINOLOGY" UNDER THE GENERAL EDITION OF A. N.
 LITVINOV FROM THE POSITION OF EDUCATIONAL-SCIENTIFIC
 AND SPIRITUAL-VALUE

130

PLATFORM FOR YOUNG RESEARCHES

Mary AKOPYAN

FACTORS OF CONDUCTING PEACEKEEPING MISSIONS AND
 PECULIARITIES OF DIFFERENT POLICE STRUCTURES:
 THEORETICAL AND LEGAL STUDY

152

Pavlo Yu. DANILCHENKO

RADICALISM AS A CATEGORY OF CRIMINOLOGICAL
 DISCOURSE: CONCEPT, CONTENT, VALUE

160

Serhii S. KOVALYOV

HATE CRIMES AS AN OBJECT OF CRIMINOLOGICAL ANALYSIS

173

OUR AUTHORS

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

OF THE SCIENTIFIC WORK ASSEMBLY «BULLETIN OF THE
 CRIMINOLOGICAL ASSOCIATION OF UKRAINE» № 2 (27) 2022

183

TO THE ATTENTION OF READERS

REQUIREMENTS

FOR FORMATTING SCIENTIFIC ARTICLES THAT ARE PUBLISHED IN
 THE COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS «BULLETIN OF
 CRIMINOLOGICAL ASSOCIATION OF UKRAINE»

185

СТАТТЯ НОМЕРА

УДК 343.93

Валерій Васильович СОКУРЕНКО,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений юрист України
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

СТАБІЛІЗАЦІЙНО-ТРАНЗИТИВНА СТРАТЕГІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Російсько-українська війна цілком закономірно сформувала низку неординарних, онтологічних і метафізичних викликів перед Українським суспільством, нашою державністю загалом. Їх перелік вельми широкий: від депопуляції й до урбіциду. В цьому ряду відносно відокремлено стоїть проблема відновлення повноцінного життя на деокупованих територіях України. Власне самі деокуповані території постали специфічним, нетиповим об'єктом кримінологічного аналізу та розгортання кримінально-превентивної діяльності. Для нього виявились характерними численні віктимогенні, інфраструктурно-урбаністичні, політичні, економічні, організаційні чинники детермінації злочинності. До всього іншого варто, вочевидь, брати до уваги й умови невизначеності у реалізації підходів щодо відновлення цих територій з урахуванням обстановки продовжуваних бойових дій, загроз життю, здоров'ю громадян, працівників правоохоронних органів, військовослужбовців, пов'язані з цим тенденції до скорочення чисельності населення, зміни структури бізнес-середовища. Їх належне дослідження та адекватне реагування вимагає комплексного, стратегічного підходу, моделі якого, наразі, не існує.

Принагідно зауважимо, що науково-прикладним проблемам кримінологічного стратегування присвячені праці О.М. Бандурки, О.І. Бугери, В.С. Батиргарєєвої, В.В. Голіни, О.М. Джужи, А.П. Закалюка, О.Г. Кальмана, М.Г. Колодяжного, М.В. Корнієнка, О.М. Костенка, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, Ю.В. Орлова та ін. Наявні напрацювання з

цього напряму характеризуються ґрунтовністю, бо ж навіть науковою фундаментальністю. В той же час російсько-українська війна ставить перед нашим народом і державою екстраординарні виклики, які вимагають оперативної й виваженої специфікації існуючих загальнотеоретичних положень, формування проактивної стратегії протидії злочинності на деокупованих територіях України із врахуванням особливостей кримінологічної обстановки, що типово складається після їх звільнення від загарбника, а також нетипових обставин і прогнозованих криміногенних ризиків. Поєднання реактивної та проактивної компоненти презентує стабілізаційно-транзитивну платформу стратегування.

Мета статті – запропонувати теоретичну модель стабілізаційно-транзитивної стратегії протидії злочинності на деокупованих територіях України, охарактеризувати основні її складові.

Виклад основного матеріалу. Оперування стратегічним підходом при розробці заходів реагування на загрози злочинності стало вже узвичаєною справою. Втім, переважно у сфері кримінологічної доктрини, наукових досліджень. Натомість кримінально-превентивна практика вельми неохоче впроваджує до свого функціоналу інструменти стратегування. І це не дивно. Стратегування вимагає стратегів, людей зі стратегічним мисленням. Останнє не є даниною, а формується у мисленнєвих сферах найвищого ступеня абстрагування, який зазвичай і зі зрозумілих причин виявляється надлишковим на безпосередньому правозастосовному рівні. Навіть ті нормативні документи, які з певною регулярністю приймаються Урядом у сфері протидії злочинності і називаються стратегіями, досить часто такими не є за визначенням. Тому і практика у цьому напрямі виявляється короткозорою, значною мірою імітаційною. І цей стан справ необхідно змінювати.

Початково «стратегія» є військовим терміном, що означає вищу галузь військового мистецтва, що вивчає закономірності та характер війни, розробляє теоретичні основи планування та ведення військових операцій, визначає стратегічні завдання політики й обслуговує її¹. З часом це особливе мистецтво найвищого системно-динамічного мислення з елементами гри поширилося на позавоєнні галузі соціального управління, в тому числі й, зокрема, на кримінологію, теорію управління протидією злочинності. Класичним вже стало визначення стратегії протидії злочинності, сформульоване професором О.М. Литвиновим: це система обґрунтованих та офіційно прийнятих поглядів та уявлень, принципів і положень про шляхи, засоби й механізм захисту життєво важливих інтересів громадянина, суспільства та держави, законних, із точки зору права, від внутрішніх і зовнішніх загроз із боку злочинності². Вона характеризується такими ознаками: 1) є системою теоретичних положень, сукупністю

¹ Носач А.В. Захист державного суверенітету і територіальної цілісності України: кримінологічне дослідження: монографія. Харків: Золота миля, 2020. С. 291.

² Литвинов О.М. Стратегія протидії злочинності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 380.

політико-правових ідей, розгорнута на довгострокову перспективу; 2) визначає загальну орієнтацію діяльності щодо протидії злочинності, загальні цілі і довгострокові завдання, основні напрямки цієї діяльності; 3) виходить із вимог системи об'єктивних законів у сфері протидії злочинності¹.

Не зайвим буде також зауважити і на тому, що стратегію протидії злочинності прийнято розглядати в широкому і вузькому значенні, а також у прив'язці до кримінологічної діяльності на рівні держави в цілому, регіональному та місцевому рівнях. У кримінологічній стратегії варто виділяти чотири аспекти, урахування яких дозволяє при організації та здійсненні протидії злочинності не втрачати ознак перспективності і разом із тим не допускати суб'єктивістських і волюнтаристських рішень. Перший аспект кримінологічної стратегії полягає в тому, що визначається її кінцева мета у формі світоглядної позиції з питань призначення, ролі, місця і методів протидії злочинності. Другий аспект пов'язаний із визначенням контуру політичного курсу держави у сфері протидії злочинності на даному конкретному історичному етапі розвитку суспільства. Третій аспект стосується її цільових настанов на конкретній стадії розвитку, четвертий – у рамках певного періоду². Ідентичну позицію висловлює і О.А. Туєв, коли веде мову про чотири основні характеристики стратегії протидії злочинності як такої: 1) кінцева мета стратегії у формі світоглядної позиції з питань призначення, ролі, місця і методів діяльності правоохоронних органів щодо протидії злочинності; 2) визначення контуру політичного курсу протидії злочинності на конкретному історичному етапі розвитку суспільства; 3) визначення цільових установок на конкретній стадії розвитку суспільства; 4) визначення періоду реалізації стратегії³.

Відтак, кримінологічна стратегія надає функціонуванню протидії злочинності стабільності, планованості, спрямованості, забезпечує безпосередність і послідовність розробки завдань діяльності та їх диференціацію за рівнями та сферами застосування. Вона служить своєрідною платформою для довгострокових і перспективних планів діяльності окремих суб'єктів, убирає в себе фундаментальні надбання науки та новітні форми організації практичної сторони справи, чітко визначає засоби, у тому числі обумовлені специфікою дії механізмів реалізації довгострокової кримінологічної політики. Вона характеризується стабільністю основного вектора спрямованості, тенденцією поетапного наближення до глобального завдання (забезпечення безпеки соціуму в цілому та окремих індивідів), припускає можливість корегування структурних елементів у зв'язку з істотними зрушеннями в криміногенній

¹ Бандурка О.М., Литвинов О.М. Стратегія і тактика протидії злочинності: монографія. Харків: НікаНова, 2012. С. 53.

² Литвинов О.М. Стратегія протидії злочинності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1(1). С. 378. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/1_22.pdf.

³ Туєв О.А. Кримінологічна політика і стратегії протидії рейдерству. *Публічне право*. 2012. № 4 (8). С. 188.

ситуації країни¹.

Враховуючи позначений формат доктринального розуміння стратегії протидії злочинності, ґрунтуючись на результатах кримінологічного аналізу ситуації, що складається на деокупованих територіях України, можемо запропонувати *теоретичну модель стабілізаційно-транзитивної стратегії протидії злочинності на деокупованих територіях*.

I. Ціннісно-світоглядний компонент стратегії визначає базові засновки стратегічного мислення, забезпечує фундаментальне орієнтування системи кримінально-превентивної діяльності, дозволяє позбутися невинновданого морально-правового релятивізму. Переконані, стратегія протидії злочинності на деокупованих територіях має бути підкорена ліберально-гуманістичній домінанті. Війна – своєрідний тест на здатність до збереження ліберальних основ життя й суспільного договору українців. Вона завдає багато страждань, є потужним травмуючим чинником найбільш глибинної дії. І це сприяє породженню ненависті, ресентименту, прагнення до помсти. В цьому трикутнику конче важливо не втратити наше цивілізаційне обличчя, зберегти відданість принципам гуманізму і верховенства права. Відтак, у пропонованій стратегії репресивна складова реалізується виключно в контексті і засобами кримінальної юстиції, адаптованої до викликів транзитивного періоду. Світовий досвід підказує, що така адаптація, зазвичай, відбувається через механізми так званого перехідного правосуддя (або правосуддя перехідного періоду). І Україні цих механізмів не оминати. Вони, окрім притягнення до кримінальної відповідальності винних у вчиненні воєнних злочинів, колабораціонізму і пов'язаних з ним кримінальних правопорушень, передбачають також і амністію для визначеної категорії осіб, а також встановлення історичної правди, примирення, інституційні реформи, спрямовані на неповторення минулого, роботу із жертвами (сатисфакції, компенсації тощо). Україні ще належить напрацювати власний проєкт перехідного правосуддя. І його кримінологічне забезпечення – задача для подальших наукових досліджень, що мають бути розгорнуті вже сьогодні.

II. Фазово-цільовий компонент стратегії формує каскад цілей її реалізації, уявлень про бажані результати, що можуть бути диференційовані за різними етапами (фазами).

Фаза стабілізації. В її основі – соціально-гуманітарне відновлення на фоні реалізації стратегії зменшення можливостей вчинення кримінальних правопорушень. Ця стратегія, слушно зауважує В.В. Голіна, не потребує значних матеріальних ресурсів, а форми її реалізації можуть бути урізноманітнені й адаптовані до потреб конкретного регіону². При цьому також прийнято вважати, що значний практичний потенціал стратегії зменшення можливостей вчинення злочинів реалізується у поєднанні із

¹ Литвинов О.М. Стратегія протидії злочинності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1(1). С. 378–379. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/1_22.pdf.

² Голіна В.В. Стратегія зменшення можливостей вчинення злочинів у системі запобігання злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 3 (17). С. 77.

стратегією *community policing*, яка вже довела свою ефективність у західних країнах, таких як США, Велика Британія та Японія¹. Під стратегією *community policing* зазвичай розуміють нормативно визначену добровільну діяльність громадських організацій, окремих громадян та інших недержавних суб'єктів, спрямовану на профілактику злочинності шляхом патрулювання, затримання злочинців і правопорушників, розшуку викраденого майна й інших прямих і непрямих форм роботи із забезпечення громадського порядку та безпеки². Тож специфіка розглядуваної стратегії полягає в тому, що діяльність спрямовується не на зміну поведінки злочинця, а виключно на убезпечення від злочинного випадку. При цьому об'єктом контролю стає не злочинність як сукупність певних злочинів, а шкода та загроза безпеці, що зумовлює винайдення нових методів реагування³.

Зрозуміла річ, умови реалізації стратегій зменшення можливостей вчинення кримінальних правопорушень та *community policing* у країнах Західної Європи та США геть відмінні від тих, що наразі складаються на деокупованих територіях. Тим не менш, їх потенціал є значним, а кримінальна превенція з опорою на громаду – універсальним інструментарієм, цілком застосовуваним в неординарних умовах. Отже, базою стабілізаційної фази можна вважати компоненти стратегій зменшення можливостей вчинення кримінальних правопорушень та *community policing*, спрямовані на блокування чинників стимулювання первинної мотивації на агресію та експансію через ускладнення вчинення правопорушень, підвищення ризику викриття правопорушника та сприяння у задоволення базових потреб життєдіяльності: їжа, одяг, доступ до базових благ цивілізації (тепло, електроенергія, лікарські засоби, медичні послуги, транспорт).

Враховуючи засновки та арсенал вказаних кримінологічних субстратегій, *стратегічними цілями стабілізаційної фази розроблюваної нами комплексної стратегії є:*

1) *відновлення системи правоохоронної та судової діяльності, державного й муніципального адміністрування.* Для цієї фази цілком допускається впровадження змішаного режиму юрисдикційної діяльності, що передбачає тимчасове базування органів правопорядку поза безпосередніми зонами деокупації із забезпеченням щоденної присутності необхідних сил і засобів на деокупованій території. Типовим прикладом є організація діяльності правоохоронних органів на території деокупованого м. Херсона. Поруч з цим ключова роль відводиться розгортанню функціоналу місцевих військових адміністрацій;

2) *стабілізація показників громадської безпеки, зниження рівня загроз*

¹ Носач А.В. Захист державного суверенітету і територіальної цілісності України: кримінологічне дослідження: монографія. Харків: Золота миля, 2020. С. 295.

² Маршуба М.О. Взаємозв'язок стратегій «community policing» і зменшення можливостей учинення злочинів. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2018. Вип. 35. С. 47.

³ Шрамко С. С. Поняття та специфіка стратегії зменшення можливостей вчинення злочинів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1 (8). С. 200.

життю, здоров'ю населення, що виникли внаслідок присутності окупаційних сил держави-агресора, ведення бойових дій;

3) *стабілізація факторів громадського порядку;*

4) *відновлення базових параметрів системи загальносоціального запобігання злочинності, зниження її соціального навантаження, а саме: відновлення надання медичної допомоги, системи соціальних послуг, пенсійного забезпечення, гуманітарної підтримки населення (продукти харчування, лікарські засоби, разові грошові виплати і т.п.), електропостачання, газо- та водопостачання;*

5) *відновлення зв'язку (передусім GSM), мереж комунікацій з населенням (сигнали українських радіостанцій, телебачення, Інтернет);*

6) *стабілізації до мінімально можливого рівня показників загроз національній безпеці від колабораційної діяльності, шпигунства тощо;*

7) *посткримінальний фіксаж, формування повної картини минулої криміногенної обстановки, що мала місце протягом тимчасової окупації із встановленням максимально можливого кола жертв кримінальних правопорушень за всіма напрямками антикримінальної діяльності.*

Фаза постстабілізаційного транзиту репрезентує такі ключові кримінологічні цілі:

1) *встановлення балансу кримінологічної обстановки на деокупованій території та решті територій України з урахуванням допустимих регіонально зумовлених аберрацій;*

2) *встановлення соціальної злагоди, взаємопорозуміння й примирення з урахуванням встановленого негативного досвіду колаборації частини населення; відновлення соціальної справедливості як юрисдикційними засобами (кримінальна відповідальність, амністія), так і неюрисдикційними, загальносоціальними, гуманітарними;*

3) *унеможливлення повторення окупації звільнених територій;*

4) *компенсації та сатисфакції жертвам війни;*

ІІІ. Трансфазовий цільовий компонент передбачає досягнення фазово наскрізних цілей стратегії, а саме:

1) *забезпечення якісного та юридично оформленого стратегування й використання ефективної тактики протидії злочинності на деокупованих територіях;*

2) *формування та реалізація стійкої гуманітарної політики, що виключає «релятивізм зла», стимулює розвиток національної пам'яті, культурно-цивілізаційної ідентичності Українського народу;*

3) *зміцнення військового, оборонно-промислового потенціалу України;*

4) *зміцнення інформаційної безпеки, встановлення ефективних бар'єрів поширення ворожої пропаганди, в тому числі й на деокупованих територіях, враховуючи їх близькість до фактичного місця перебування сил країни-агресора;*

5) *удосконалення правового регулювання відносин у сфері протидії кримінальним правопорушенням проти основ національної безпеки і проти*

миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а саме: усунення колізій між кримінально-правовими нормами статей 111, 111-1, 111-2, 436-2 КК України, приведення у відповідність із принципами пеналізації санкцій відповідних статей. Відповідні рекомендації вже сформовані у корпусі наукових праць, зокрема вчених Харківського національного університету внутрішніх справ;

б) збереження наукових шкіл, сформованих у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання, що належать до сфери управління МВС та здійснюють підготовку поліцейських, а також нарощування їх спроможностей для усебічного забезпечення потреб правоохоронної системи, в тому числі для роботи на деокупованих територіях України. Наразі відчувається як істотний кадровий голод в органах та підрозділах Національної поліції, так і потреба в адаптації освітнього процесу під запити діяльності в умовах воєнного стану, функціональної інтеграції безпекового блоку.

IV. Функціональний компонент репрезентує напрями розгортання кримінально-превентивної діяльності та конкретні групи заходів на кожній з означених фаз та щодо досягнення визначених стратегічних цілей. Основними з них, на нашу думку, можуть бути визнані такі:

1. Кадрове, організаційне, інфраструктурне, матеріально-технічне відновлення діяльності місцевих органів державної влади, місцевого самоврядування. Особлива і першочергова роль відводиться відновленню правоохоронної діяльності й діяльності підрозділів Державної служби з надзвичайних ситуацій: починаючи від підбору приміщень, в яких може розташовуватись особовий склад з урахуванням вимог убезпечення від можливих обстрілів й закінчуючи питаннями налагодження службового зв'язку (зокрема з використанням систем *Starlink*), постачання портативних генераторів електроструму, пального, озброєння тощо.

2. Здійснення будинкового, квартирного обходу з метою: 1) наявного населення, з'ясування його першочергових потреб, зокрема потреб невідкладної домедичної та медичної допомоги, евакуації із зони бойових дій, прилеглих та інших небезпечних та/або непридатних для проживання територій; 2) виявлення осіб, які становлять загрозу для місцевого населення, українських сил правопорядку: представники збройних сил країни-агресора, парамілітарних утворень, що їм підпорядковуються та не встигли залишити територію, щодо якої здійснено деокупацію; громадян України – колаборантів, осіб, які вчиняли пособництво державі-агресору.

3. Здійснення первинного (щодо ключових шляхів, будівель критичної інфраструктури, медичних закладів) та подальшого гуманітарного розмінування.

4. Відновлення зв'язку: роботи базових станцій стільникового зв'язку, радіо-, телемовлення; роботи мережі поліцейських станцій, організація прийому громадян, надання їм сприяння у встановленні зв'язку з близькими особами (можливість телефонного, супутникового зв'язку тощо); відновлення транспортного сполучення з деокупованими

територіями.

5. Запровадження обмежувально-превентивних фільтраційних заходів: комендантської години, системи блок-постів, піших та автомобільних патрулів.

6. Встановлення оперативного контролю за територією: починаючи від налагодження роботи негласного, агентурного апарату, його розстановки за ключовими напрямками оперативно-службової діяльності й закінчуючи організацією міжвідомчої співпраці оперативних підрозділів Національної поліції (в том числі й підрозділів оперативно-технічних заходів та кримінального аналізу) з підрозділами СБУ (контррозвідка), ГУР МО.

7. Віктимологічне запобігання воєнним злочинам: вжиття інженерних, організаційних, інформаційно-просвітницьких заходів щодо захисту життя і здоров'я місцевого населення від ризиків загибелі, травмування внаслідок ворожих артилерійських обстрілів (інформування про порядок дій у випадку загроз, запуск системи оповіщення, облаштування захисних споруд, організація евакуаційних маршрутів, засобів, забезпечення прикриття їх функціонування).

8. Налагодження функціонування системи поставок гуманітарної допомоги як від представників громадянського суспільства в Україні (волонтерські організації), так і міжнародної гуманітарної допомоги.

9. Оперативне супроводження поставок та розподілу гуманітарної допомоги, запобігання та припинення фактів незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги благодійних пожертв або безоплатної допомоги (ст. 201-2 КК України).

10. Проведення комплексу цільових оперативно-профілактичних операцій з метою виявлення та вилучення з незаконного обігу вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових пристроїв та вибухових речовин.

11. Розгортання планомірної роботи по виявленню колаборантів, забезпечення притягнення їх до кримінальної відповідальності. Налагодження контррозвідувальної діяльності, припинення спроб потрапляння до складу органів державної влади, зокрема правоохоронних органів, а також Збройних Сил України агентів країни-агресора.

12. Виявлення, облік організація встановлення місця перебування та повернення безвісти зниклих, викрадених, незаконно позбавлених волі людей, захоплених в полон військовослужбовців України. Особлива категорія – діти, незаконно вивезені окупаційною адміністрацією на інші тимчасово окуповані території України або до російської федерації. Наразі точну їх кількість встановити складно. Однак за експертними оцінками йдеться про декілька тисяч.

13. Встановлення місця перебування та організація контролю за поведінкою, побутовим облаштуванням, доступом до медичних, соціальних, освітніх послуг дітей, позбавлених батьківського піклування.

14. Встановлення контролю за так званим піднаглядним елементом у широкому значенні цієї категорії. Йдеться про відновлення юрисдикційної,

контрольно-облікової роботи з: а) особами, щодо яких встановлено адміністративний нагляд; б) щодо яких у кримінальному провадженні обрано запобіжний захід; в) щодо засуджених. Виняткову проблему в цьому контексті складають особи, засуджені до позбавлення волі на певний строк і які були вивезені (примусово чи шляхом незаконно звільнені з установ виконання покарань) окупаційною адміністрацією на тимчасово окуповані території чи території російської федерації. Так само проблематичною є організація утримання та здійснення процесуальних заходів з особами, щодо яких обрано запобіжний захід у виді тримання під вартою в умовах дисфункції з безпекових причин слідчих ізоляторів (типовий приклад – м. Херсон). Робота за цим напрямом – один з пріоритетних напрямів відновлення юрисдикції України та правоохоронної діяльності.

15. Фіксаж й кримінальне документування майна, що незаконно вивезене на інші тимчасово окуповані території або територію інших країн. Окремий напрям роботи – облік та організація розшуку антикваріату, зокрема з використанням можливостей Інтерполу. Належний захист історичної та культурної спадщини – важливий напрям протидії спробам геноциду Українського народу в частині винищення матеріальних джерел національної пам'яті.

16. Планомірне розгортання механізмів перехідного правосуддя.

Висновки. Підводячи підсумки, підкреслимо, що запропоновані параметри теоретичної моделі стабілізаційно-транзитивної стратегії протидії злочинності на деокупованих територіях хоча і визнаються нами базовими, засадничими, проте не є вичерпними. В залежності від конфігурації кримінологічної обстановки на конкретних звільнених від загарбника територіях вказана стратегія може і має піддаватися специфікації, доповнюватись додатковими напрямами, заходами. Водночас важливо зберегти загальну стратегічну орієнтацію та організацію протидії злочинності, що є можливим при дотриманні ціннісно-світоглядного, цільового компонентів, функціонального каркасу. Завершальним компонентом останнього є перехідне правосуддя, розробка концепції та механізму реалізації якої підлягає окремому фундаментальному дослідженню.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2022

Valery V. SOKURENKO,

Doctor of Law, Professor,

Honored Lawyer of Ukraine,

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkov, Ukraine)

STABILIZATION-TRANSITIVE STRATEGY FOR COUNTERING CRIME IN

THE DE-OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

The article is devoted to the study of a strategic approach to solving the problem of combating crime in the de-occupied territories of Ukraine. Based on the specification of general doctrinal provisions on the nature, content of criminological strategies to the results of the analysis of a typical criminological situation in the de-occupied territories of Ukraine, a theoretical model of a stabilization-transitive strategy is proposed. As its main components, the following are distinguished: value-worldview, phase-target (with phases of stabilization and post-stabilization transit), transphase and functional. Within the latter, it is proposed to single out 16 main integrated directions for the deployment of criminal and preventive activities.

Keywords: *aggression, occupation, de-occupation, crime counteraction, strategy, stabilization, transit.*

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Сергій Миколайович ГУСАРОВ,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

Андрій Миколайович ЯЩЕНКО,
доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ СУДИМОСТІ ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Кримінальний кодекс України (далі – КК) має своїм завданням правове забезпечення охорони найбільш важливих соціальних цінностей і благ, яким потенційно в результаті вчинення кримінально-протиправних посягань заподіяна або може бути заподіяна шкода, а також запобігання їх вчиненню як окремими нестійкими особами, так і особами, які раніше вже зазнавали державного осуду.

Для здійснення цих завдань КК закріплюється перелік тих протиправних діянь, які є кримінальними правопорушеннями, та визначається неминучість або потенційна можливість настання різних за ступенем своєї суворості кримінально-правових наслідків їх вчинення.

Одним із таких кримінально-правових наслідків є судимість. Феномен

цього правового явища полягає в тому, що судимість, за влучним зауваженням В. В. Голіни, може використовуватися для досягнення наступних завдань: а) підвищення правового впливу на засудженого шляхом створення для нього стану судимості; б) досягнення і закріплення цілей покарання і кримінальної відповідальності; в) слугування як елемент конструкціювання складів протиправних посягань з підвищеним ступенем тяжкості; г) попередження вчинення рецидиву протиправних посягань як особою, що має судимість, так і іншими особами.¹ Інакше кажучи, судимість є юридичним підґрунтям для державно-владного спостереження за поведінкою особи після її засудження обвинувальним вироким суду, що набрав чинності, з метою досягнення цілей різних форм кримінально-правового реагування.

У теорії кримінального права та кримінології різні аспекти проблематики інституту судимості висвітлювала чимала кількість вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема: О.М. Бандурка, В.В. Голіна, О.О. Дудоров, В.М. Куц, О.М. Литвинов, С.О. Муратова, Ю.В. Орлов, М.І. Панов, А.О. Пінаєв, Є.О. Письменський, А.О. Расюк, М.І. Хавронюк та багато інших дослідників. Переважна більшість наукових публікацій вказаних авторів присвячена аналізу кола обставин, з якими пов'язується виникнення та припинення стану судимості. Вочевидь їх наукові здобутки стали вагомим внеском у вивчення проблем судимості. Разом з цим, значною мірою вільною зоною наукового пошуку залишається дослідження проблем судимості під іншим кутом зору, зокрема в аспекті прояву судимості як іншого заходу кримінально-правового характеру або кримінально-правового наслідку вчиненого протиправного посягання. Це, у свою чергу, зумовлює постановку і вирішення питань щодо сутності судимості як правового явища, поняття та ознак судимості як іншого заходу кримінально-правового характеру, поняття та особливостей застосування судимості в механізмі реалізації кримінальної відповідальності, нарешті, питання щодо складнощів, які виникають або можуть виникати у суб'єктів правозастосування під час застосування норм про судимість, її погашення або зняття. Вказане, власне, й обумовлює зацікавленість до обраної тематики наукової публікації та її науково-практичне значення.

Мета цієї статті полягає в уточненні існуючих підходів щодо сутності судимості, її поняття та ознак, критеріїв систематизації правових обмежень, обтяжень або заборон судимості, формулюванні поняття та виявленні особливостей застосування норм про судимість в механізмі реалізації кримінальної відповідальності та виробленню на цій підставі власних узагальнених висновків, які б сприяли розширенню та подальшому розвитку наукового уявлення про судимість як різновид інших заходів кримінально-правового характеру.

Виклад основного матеріалу. Постановка та висвітлення питання щодо правової природи судимості у спеціальній кримінально-правовій та

¹ Голіна В. В. Судимість: монографія. Харків: Харків юридичний, 2006. С. 19.

кримінологічній літературі не є новою. У доктрині кримінального права та кримінології цьому питанню приділена увага значної кількості вітчизняних та зарубіжних вчених-криміналістів, які, прийнявши найактивнішу участь у її розробці та вирішенні, висловили чималу кількість різних цікавих поглядів та думок, які, безсумнівно, заслуговують лише схвальної оцінки.¹ Водночас, не заглиблюючись детально у їх безпосереднє висвітлення, зосередимо особливу увагу лише на тій окремій висловленій позиції, згідно з якою сутність судимості полягає в тому, що вона, хоча, насамперед, й уособлюється з певним специфічним правовим станом засудженої з призначенням покарання особи, але все ж таки, будучи своєрідним нагадуванням про минуле і застереженням про можливе настання певних наслідків у майбутньому, є одним із засобів кримінальної відповідальності, а саме правовим засобом досягнення і закріплення цілей як покарання, так і кримінальної відповідальності у цілому.² Тобто судимість за своєю суттю є окремим відмінним від покарання, хоча водночас і субсидіарним щодо нього, іншим заходом (засобом) кримінально-правового впливу. У зв'язку з цим, слід повністю погодитися з тими вітчизняними дослідниками, які під судимістю розуміють один із примусових заходів кримінально-правового характеру, суть якого полягає у тому, що особа внаслідок засудження її за вчинене кримінальне правопорушення протягом певного строку, починаючи з дня набрання законної сили обвинувальним вироком суду і до моменту погашення її або зняття, зазнає певних заборон або обмежень прав і свобод, що виходять за межі призначеного покарання.³

До речі, в проекті нового КК України (далі – проект КК) судимість також належить до різновиду засобів (заходів) кримінально-правового характеру (ст. 3.1.2.), хоча у ст. 3.9.1. цього документу його авторами й зазначено, що судимість водночас являє собою правовий статус, в якому перебуває особа, засуджена за вчинення кримінального правопорушення, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком суду і до дня зняття судимості.⁴

З огляду на вищенаведене доктринальне поняття судимості, уявляється, що його формулювання у вигляді, запропонованому у ст. 3.9.1. проекту КК, підкреслює лише одну із можливих характеристик судимості, причому не визначальну або змістовну, а скоріше похідну. В.В. Голіна звертає увагу на те, що необхідно розрізняти низку понять, складовим

¹ Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуславського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. Київ: Істина, 2011. С. 938; Письменський Є.О. Інститут судимості в кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. С. 6; Шаутаева Р.Х. Судимость как форма реализации уголовной ответственности. *Вестник Удмурдского университета*. 2010. Вып. 2. С. 105.

² Голіна В.В. Судимість: монографія. Харків: Харків юридичний, 2006. С. 18-24; Муратова С.О. Судимість в системі інститутів Загальної частини кримінального права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2015. С. 8, 24.

³ Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посіб. / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 368-369.

⁴ Новий Кримінальний кодекс України: проект тексту станом на 14.07.2022 / EUAM: Ukraine: Новий Кримінальний кодекс. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>.

елементом яких є судимість, але з різним змістом: судимість як факт засудження; судимість як певний правовий стан конкретної особи; інститут судимості; стан судимості у суспільстві. Водночас для виконання завдань, які постають перед інститутом судимості, законодавець закріплює комплекс правових обмежень, обтяжень або заборон. При цьому сам по собі правовий стан (статус) судимості є нікчемним без визначених за волею законодавця у відповідних законодавчих актах різних негативних наслідків загальноправового та кримінально-правового характеру.¹

Розуміння правової природи судимості як комплексу правових обмежень, обтяжень або заборон дозволяє окремими дослідникам стверджувати, що мінімальні такі обмеження, обтяження або заборони, є невід'ємним компонентом осуду особи, єдиною можливою формою якого є обвинувальний вирок суду. А це, у свою чергу, обумовлює виключення можливості анулювання судимості у зв'язку зі звільненням особи від призначення покарання² або, як задекларовано у ч. 3 ст. 88 КК, у випадку засудження особи за вироком суду без призначення покарання або із звільненням від покарання. Тут доречно зазначити, що певною мірою розуміння комплексу обмежень, обтяжень та заборон судимості як суттєвого атрибуту осуду особи, простежується й в окремих положеннях проекту КК. Скажімо, ч. 2 ст. 3.9.2. документу декларовано, що у випадку непризначення покарання у зв'язку з позитивною поведінкою особи після вчинення кримінального правопорушення (стаття 3.3.2 цього Кодексу), судимість погашається – через один рік після набрання законної сили обвинувальним вироком суду.³

Отже, цілком виправдано буде визначати поняття судимості з урахуванням того, що це явище є невід'ємним атрибутом осуду особи, єдиною можливою формою якого є виключно обвинувальний вирок суду. У зв'язку з цим, поняття судимості може бути репрезентовано комплексом визначених законом правових обмежень, обтяжень або заборон, які накладаються на засудженого за вчинення кримінального правопорушення одночасно з призначенням покарання або без такого призначення (в перспективі) та (або) звільненням його від відбування покарання з випробуванням.

Зазначимо, що правові обмеження, обтяження або заборони, як правові наслідки судимості, мають як загальноправовий, так і кримінально-правовий характер. Зокрема, встановлені законом обмеження, обтяження або заборони загальноправового характеру, які зазнає особа, яка має судимість, полягають у тому, що, скажімо, такі окремі обмеження та заборони є перешкодою для здійснення якоїсь діяльності або обіймання

¹ Голіна В.В. Судимість: монографія. Харків : Харків юридичний, 2006. С. 24.

² Нерепуренко А.А. Перспективы законодательного закрепления статуса судимости как основной формы реализации уголовной ответственности. *Научный вестник Омской академии МВД России*. 2012. № 2 (45). С. 41–42.

³ Новий Кримінальний кодекс України: проект тексту станом на 14.07.2022 / EUAM: Ukraine: Новий Кримінальний кодекс. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>.

певних посад, допуску до державної таємниці, виїзду за кордон громадянина України та прийнятті до громадянства України, застосування амністії, застосування адміністративного нагляду, збільшення мінімального розміру застави як запобіжного заходу, позбавлення права на отримання певних пільг, призову на строкову військову службу в мирний час тощо. Визначені законом кримінально-правові та кримінально-виконавчі обтяження судимості знаходять своє вираження у таких нормах КК та Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК): 1) ч. 4 ст. 32, ст. 34, ч. 2 ст. 185, ч. 3 ст. 212 КК та ін., оскільки судимість впливає на визнання повторності або рецидиву кримінальних правопорушень та у зв'язку з цим на кваліфікацію кримінального правопорушення у разі зазначення наявності судимості (судимості-повторності) особи як кваліфікуючої ознаки; 2) ч. 2 ст. 58, ч. 2 ст. 62, п. 3 ч. 1 ст. 65, п. 1 ч. 2 ст. 67, 69, 69-1, ст. 71 КК, оскільки судимість враховується при виборі окремих видів покарання, а протягом строку відбування покарання створює підстави для застосування спеціальних обмежень щодо засуджених, впливає на загальний або спеціальний порядок призначення покарання; 3) ч. 3 ст. 49 КК, оскільки судимість враховується при визначенні того, чи має місце переривання перебігу давності притягнення до кримінальної відповідальності; 4) ч. 6 ст. 80 КК, оскільки за злочини проти миру безпеки людства, передбачені ст. 437–439 та ч. 1 ст. 442 КК, судимість є підставою для незастосування давності виконання обвинувального вироку; 5) ч. 2 ст. 18 КВК, оскільки судимість впливає на умови режиму виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Крім того, кримінально-правові обтяження судимості, полягають у тому, що судимість є перешкодою для звільнення особи від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених ст. 45, 46, 47, 48, 97 КК, та звільнення від покарання або його відбування (ч. 1 ст. 75, пункти 2 і 3 ч. 3 ст. 81, пункти 2 і 3 ч. 4 ст. 82, п. 2 ч. 3 ст. 107 КК).¹

Окремими вітчизняними дослідниками зазначається, що передбачені законом загальноправові обмеження та заборони судимості, суперечать ч. 3 ст. 3 КК, згідно з якою «злочинність діяння, а також його караність та інші правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом».² Така доктринальна позиція виглядає сумнівною, оскільки, по-перше, положення ч. 3 ст. 3 КК свідчать про те, що законом України про кримінальну відповідальність визначаються не правові, а кримінально-правові наслідки. А, по-друге, хоча загальноправові обмеження та заборони судимості дійсно й передбачені в інших законодавчих актах, вони відносяться до обмежень та заборон, що випливають із факту визнання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, судимою.³ Саме тому, ч. 2 ст. 88 КК й задекларовано, що

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / А.А. Васильєв, Є.О. Гладкова, О.О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О.М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 343–344; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 263–264.

² Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 370.

³ Нечипуренко А.А. Проблемы идентификации некарательных правоограничений уголовной

судимість має правове значення у разі вчинення нового кримінального правопорушення, а також в інших випадках, передбачених законами України. Тобто передбаченість загальноправових обмежень та заборон судимості в інших законодавчих актах визначально ґрунтується на положеннях норм кримінального законодавства.

Звідси судимість, змістом якої є вказані загальноправові обмеження та кримінально-правові обтяження, являє собою інший примусовий захід кримінально-правового характеру, який, з одного боку, є субсидіарним до покарання засобом досягнення і закріплення цілей покарання та кримінальної відповідальності, а, з іншого, – невід’ємним компонентом осуду особи за вчинення кримінального правопорушення. Як правовий феномен судимість характеризується наступними ознаками: 1) вона є засобом досягнення і закріплення цілей покарання та кримінальної відповідальності; 2) судимість є невід’ємним компонентом осуду особи за вчинення кримінального правопорушення з призначенням покарання або без такого призначення (в перспективі) та (або) звільненням від відбування покарання з випробуванням на підставі ст. 75, 79 КК; 3) вона породжує несприятливі для засудженої особи правові обмеження, обтяження або заборони і тим самим виникнення певного правового стану засудженої особи; 4) судимість триває протягом визначеного законом часу; 5) має індивідуальний характер щодо суб’єкта кримінального правопорушення.

Розуміння судимості як різновиду інших заходів кримінально-правового характеру зумовлює також постановку і вирішення окреслених на початку цієї публікації питань, пов’язаних із застосуванням цього заходу кримінально-правового впливу. З цього приводу, насамперед, зазначимо, що дослідження проблем, пов’язаних із застосуванням комплексу правових обмежень, обтяжень та заборон судимості, певною мірою засвідчує динамічний, а не статичний аспект буття цього правового явища, результатом якого є відчуття засудженою особою відмінних від покарання несприятливих правових наслідків некарального характеру. При цьому окремі з них у разі вчинення протягом строку судимості нового кримінального правопорушення можуть постати вже в іншій формі, зокрема у вигляді несприятливих наслідків карального характеру, в тому сенсі, що вони можуть підвищувати каральний ефект можливого призначеного покарання за його вчинення.

Доречно також зазначити, що у спеціальній літературі складно віднайти будь-які можливі варіанти визначення поняття застосування судимості, а точніше поняття застосування обмежень, обтяжень або заборон судимості, хоча вища судова інстанція у своїх керівних роз’ясненнях й вказує на те, що правильне застосування правових норм про судимість, її погашення та зняття має важливе значення для вирішення кримінальних справ у разі вчинення особою нового злочину.¹ Це пояснюється тим, що все,

ответственности. *Научный вестник Омской академии МВД России*. 2013. № 3(50). С. 18.

¹ Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості: постанова Пленуму Верховного Суду України № 16 від 26.12.2003. URL:

що пов'язано з судимістю, її виникненням, погашенням та зняттям, сприймається в теорії кримінального права і кримінології аксіоматично, без можливих натяків на відхилення від традиційних орієнтирів вивчення цього правового явища.

Системний аналіз положень чинного кримінального законодавства, а також огляд наявної спеціальної літератури, в якій автори невимусовно мимоволі певною мірою торкаються окресленого питання, дозволяє стверджувати, що у механізмі реалізації кримінальної відповідальності, застосування кримінально-правових обтяжень та загальноправових обмежень або заборон судимості здійснюється під час покладання (індивідуалізації) кримінальної відповідальності. В.В. Голіна з цього приводу зазначає, що хоча судимість абстрактно й передбачає певні позбавлення та обмеження, але їх реальна міра (обсяг, умови наступу, час дії тощо) визначається конкретною судимістю, яка (міра) обумовлюється індивідуалізацією кримінальної відповідальності. Отже, індивідуалізація останньої виступає як передумова настання негативних правових наслідків певної судимості особи. Особа вважається такою, що має судимість, не взагалі, а конкретну судимість, яка щільно пов'язана з вчиненим особою протиправним посяганням і призначеним судом покаранням.¹

З огляду на це зазначимо, що обсяг судимості включає визначений законом конкретний перелік тих правових обмежень, обтяжень та заборон, який може бути репрезентований наступними двома умовними групами наслідків:

1) визначеними законом обмеженнями, обтяженнями та заборонами загальноправового та кримінально-правового характеру, які за вчинення кримінального правопорушення покладаються на засудженого обвинувальним вироком, що набрав чинності. Переважну їх більшість становлять різні види визначених законом загальноправових обмежень або заборон. Щодо таких обтяжень кримінально-правового характеру, то вони впливають, скажімо, зі змісту ч. 6 ст. 80 КК та ч. 2 ст. 18 КВК;

2) визначеними законом обтяженнями або обмеженнями чи заборонами, переважно, кримінально-правового характеру, які за вчинене кримінальне правопорушення покладаються на засудженого обвинувальним вироком, що набрав чинності, але які засуджений реально відчує лише у випадку вчинення ним нового або нових кримінальних правопорушень. У такому разі конкретний обсяг судимості (більший або менший) залежить від виду кримінального правопорушення, ступеня тяжкості вчиненого злочину, форми вини, кількості вчинених нових кримінальних правопорушень. Це, власне, ті обтяження кримінально-правового характеру, які впливають зі змісту вже наведених положень чинного КК (ч. 4 ст. 32, ст. 34, п. 3 ч. 1 ст. 65, п. 1 ч. 2 ст. 67 та ін.). По суті вони зводяться до того, що вже накладенні обвинувальним вироком, що набрав

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0016700-03#Text>.

¹ Голіна В.В. Судимість: монографія. Харків: Харків юридичний, 2006. С. 18.

чинності, обмеження, обтяження або заборони судимості іманентно у майбутньому вплинуть на кваліфікацію нового або нових кримінальних правопорушень, призначення за їх вчинення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового характеру, у тому числі й на прийняття рішення про унеможливлення застосування окремих з них. Критерієм такого поділу несприятливих наслідків судимості є кримінальне правопорушення, а точніше факт його вчинення вперше або факт його вчинення знову протягом строку судимості.

Отже, конкретний обсяг загальноправових та кримінально-правових обмежень, обтяжень або заборон судимості, що накладається на засуджених обвинувальним вироком суду, що набрав чинності, залежить від вчиненого кримінального правопорушення, а також факту вчинення нового або нових кримінальних правопорушень, а саме: від категорії вчиненого кримінального правопорушення (злочину або кримінального проступку); від ступеня тяжкості вчиненого злочину та форми вини (умисний або необережний нетяжкий, тяжкий або особливо тяжкий злочин), характеру вчиненого кримінального правопорушення, кількості вчинення нових кримінальних правопорушень тощо.

З приводу умов застосування судимості хотілося б зазначити, що за загальним правилом, визначені законом загальноправові та кримінально-правові обтяження, обмеження та заборони судимості за вчинення кримінального правопорушення накладаються на всіх засуджених обвинувальним вироком суду, лише за умови набрання ним чинності та, принаймні, натепер включення інформації про обвинуваченого у скоєнні кримінального правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи до Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, або включення інформації про наявність у засудженої особи індивідуалізованої судимості до інформаційно-аналітичної системи «Облік відомостей про притягнення особи до кримінальної відповідальності та наявності судимості».¹

Час дії (строк судимості) загальноправових та кримінально-правових обмежень, обтяжень та заборон різний. У першу чергу, це обумовлено категорією вчиненого кримінального правопорушення (кримінального проступку або злочину), ступенем тяжкості вчиненого злочину та призначеного у певному розмірі штрафу та інших покарань як пов'язаних, так і не пов'язаних з позбавленням волі, а також випадками вчинення нового кримінального правопорушення чи ситуаціями констатації інших проявів девіантної поведінки засудженого. У загальному вигляді він визначений у ст. 89, 90 КК. Зокрема, можливі такі варіанти конкретної міри

¹ Положення про інформаційно-аналітичну систему «Облік відомостей про притягнення особи до кримінальної відповідальності та наявності судимості»: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30.03.2022 № 207. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0425-22#Text>; Порядок формування та ведення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту: наказ Міністерства юстиції України від 26 червня 2018 року № 2023/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0762-18#Text>.

судимості, зважаючи на час її дії:

- винних осіб засуджено за вчинення кримінального проступку. Час дії судимості визначається часом виконання призначеного покарання;

- винних осіб засуджено відповідно до ст. 75, 79 КК. Час дії судимості визначається часом призначеного іспитового строку, за умов визначених у п. 1 і 2 ч. 1 ст. 89 КК;

- винних осіб засуджено та достроково звільнено від відбування покарання у вигляді службового обмеження для військовослужбовців або тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. Час дії судимості визначається часом фактичного відбуття цих покарань;

- винних військовослужбовців засуджено до покарання на гауптвахті замість арешту. Час дії судимості визначається фактичним відбуттям покарання на гауптвахті;

- винних осіб засуджено до покарання у вигляді службового обмеження для військовослужбовців або тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. Час дії судимості визначається часом виконання цих призначених видів покарань;

- винних осіб засуджено до штрафу у певному розмірі або до так званих строкових покарань за вчинення нетяжкого, тяжкого або особливо тяжкого. У такому разі час перебігу судимості складається із двох складових частин. Судимість має місце протягом строку призначеного покарання, а також строку судимості після його виконання (відбування). Ці варіанти перебігу часу судимості вбачаються зі змісту положень, визначених у п. 5, 6, 7, 8, 9 ч. 1 ст. 89 КК України;

- винних осіб засуджено до основного і додаткового покарання. За такого варіанту час перебігу судимості поширюється на виконання основного та додаткового покарань (ч. 1 ст. 90 КК України).

Окремі з наведених компонентів міри судимості можуть бути проілюстровані таким прикладом. Так, у випадку засудження особи за вчинення кримінального проступку реальна міра судимості (обсяг, умови наступу, час дії тощо) залежить як від категорії кримінального правопорушення, так і від виду і розміру індивідуалізованого покарання покладеного обвинувальним вироком суду за його вчинення. Тому, скажімо, призначення штрафу у розмірі двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за вчинення вперше крадіжки, передбаченої ч. 1 ст. 185 КК, складає ту міру судимості (*її переважно невеликий обсяг та час дії*), яка реалізується, скажімо, протягом строку виконання цього виду покарання відповідно до ч. 1 ст. 26 КВК, оскільки після виконання покарання через добровільну своєчасну сплату штрафу протягом місяця з дня набрання обвинувальним вироком суду чинності судимість за вчинення цього кримінального проступку автоматично припиняється через її погашення (п. 2-1 ч. 1 ст. 89 КК).

Отже, робимо висновок, що загальноправові та кримінально-правові обмеження, обтяження та заборони судимості, будучи проявом інших відмінних від покарання заходів кримінально-правового характеру, так

само як і покарання підлягають індивідуалізації обвинувальним вироком суду, що набрав чинності. Така індивідуалізація обумовлена категорією вчиненого кримінального правопорушення (злочину або кримінального проступку); ступенем тяжкості вчиненого злочину та формою його вини (умисний або необережний нетяжкий, тяжкий або особливо тяжкий злочин), характером вчиненого кримінального правопорушення, а також призначенням покарання із дотриманням принципу його індивідуалізації. Її наслідком є конкретна міра судимості. Вказане також дозволяє стверджувати, що у механізмі реалізації кримінальної відповідальності, зокрема на стадії її покладання (індивідуалізації), одночасно здійснюється й покладання певної міри судимості (обсягу, умов застосування, часу дії) єдиною можливою формою вираження якої є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності.

У зв'язку з цим, спробуємо висунути наукову гіпотезу, що застосування судимості, – це державно-владна діяльність уповноважених органів та осіб, які їх представляють, що зводиться до іманентного покладання за вчинення кримінального правопорушення (вперше або знову протягом строку судимості) певної міри визначених законом загальноправових та кримінально-правових обмежень, обтяжень та заборон на особу, засуджену обвинувальним вироком, що набрав чинності.

Доречно зазначити, що застосування судимості за вчинення певних кримінальних правопорушень зумовлює також обов'язкове зазначення в обвинувальному вирокі суду рішення про включення інформації про обвинуваченого у скоєнні кримінального правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи до Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи. Це певною мірою додатково та водночас яскраво засвідчує ступінь конкретизації певної міри загальноправових та кримінально-правових обмежень, обтяжень та заборон судимості, що покладаються на особу, засуджену обвинувальним вироком, що набрав чинності, за вчинення подібних кримінальних правопорушень.

Крім того, про ступінь конкретизації міри кримінально-правових обтяжень та загальноправових обмежень або заборон судимості, що накладаються на особу, засуджену обвинувальним вироком, що набрав чинності, за вчинення кримінального правопорушення з призначенням покарання або без такого призначення (в перспективі) та (або) звільненням від його відбування у зв'язку з випробуванням, додатково засвідчує й включення інформації про наявність у засудженої особи індивідуалізованої судимості до інформаційно-аналітичної системи «Облік відомостей про притягнення особи до кримінальної відповідальності та наявності судимості». Таким чином, процесуальним документом, яким засвідчується застосування судимості (актом застосування) є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності, підтверджений витягом про наявність судимості.

Щодо аналізу проблемних питань, які виникають або можуть виникати у суб'єктів правозастосування під час застосування норм про

судимість, погашення або зняття судимості, то вони виходять за межі цієї публікації та обов'язково стануть предметом наших подальших наукових розвідок у напрямі популяризації наукового уявлення про судимість як про інший захід кримінально-правового характеру.

Висновки. Підбиваючи підсумок, зазначимо, що за своєю правовою природою судимість, будучи іншим заходом кримінально-правового характеру, є засобом кримінальної відповідальності. Під судимістю слід розуміти комплекс визначених законом загальноправових та кримінально-правових обмежень, обтяжень та заборон, які накладаються на засудженого за вчинення кримінального правопорушення одночасно з призначенням покарання або без такого призначення та (або) звільненням його від відбування покарання з випробуванням на підставі ст. 75, 79 КК.

Застосування судимості являє собою певною мірою динамічний, а не статичний аспект буття цього правового явища, результатом якого є відчуття засудженою особою відмінних від покарання несприятливих правових наслідків некарального загальноправового або кримінально-правового характеру. Підсумком застосування судимості є рішення про покладання на засуджену особу визначених законом обмежень, обтяжень або заборон. Особливістю такого рішення є те, що воно не є класичним силогізмом, тобто кінцевим умовивідом, який виводиться з двох підготовчих суджень-засновків. Певною мірою це рішення є іманентно-субсидіарним щодо іншого рішення – висновку про засудження особи обвинувальним вироком з призначенням покарання або без такого призначення та (або) звільнення її від відбування покарання з випробуванням за порушення кримінально-правової заборони. Воно є кульмінацією (завершальною фазою) засудження особи за вчинення кримінального правопорушення обвинувальним вироком, що набрав чинності. У зв'язку з цим, під застосуванням судимості слід розуміти державно-владну діяльність уповноважених органів та осіб, які їх представляють, що зводиться до прийняття рішення про покладання за вчинення кримінального правопорушення (вперше або знову протягом строку судимості) певної міри визначених законом загальноправових та кримінально-правових обмежень, обтяжень та заборон на особу, засуджену обвинувальним вироком, що набрав чинності. Процесуальними документами, якими засвідчується покладання конкретної міри судимості на засуджену особу, є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності, та витяг про наявність судимості.

У механізмі реалізації кримінальної відповідальності застосування судимості здійснюється на стадії покладання кримінальної відповідальності. Це означає, що судимість одночасно з кримінальною відповідальністю підлягає індивідуалізації під час правозастосовної діяльності. Відбувається така індивідуалізація судимості порівняно з індивідуалізацією кримінальної відповідальності механічно. Але у будь-якому разі необхідно розрізняти індивідуалізацію судимості і врахування негативних наслідків судимості під час прийняття інших будь-яких рішень,

пов'язаних, зокрема, з призначенням покарання та застосуванням інших заходів кримінально-правового характеру.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2022

Sergiy M. GUSAROV,

Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

Andrii M. YASHCHENKO,

Doctor of Law,

(Kharkov National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

CONCERNING THE QUESTION OF THE ESSENCE OF A CONVICTION AND ITS APPLICATION IN THE MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF CRIMINAL LIABILITY

The article is devoted to clarifying the issue of the essence of a criminal record, its concept and signs, criteria for systematization of legal restrictions, burdens or prohibitions of a criminal record, as well as the concept and features of the application of norms about a criminal record in the mechanism of implementation of criminal responsibility and drawing up on this basis its own generalized conclusions that would contributed to the expansion of the scientific understanding of the criminal record as a type of other measures of a criminal legal nature. By its legal nature, a criminal record, being another measure of a criminal-legal nature, is a means of criminal responsibility. A criminal record should be understood as a complex of general and criminal law restrictions, burdens and prohibitions defined by law, which are imposed on a person convicted of a criminal offense simultaneously with the imposition of a punishment or without such an imposition and (or) his release from serving a sentence with probation on the basis of Art. 75, 79 of the Criminal Code.

Keywords: *criminal record, criminal law measures, application of a criminal record, individualization of a criminal record.*

УДК 343.58

Олександр Олександрович АВДЕЄВ,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

ВІДМІННОСТІ У ПІДХОДАХ ДО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ ПОБОЇВ ТА МОРДУВАНЬ У ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Постановка проблеми. Міжнародна співпраця країн включає в себе історичну, правову й культурну суть. З огляду на це, слід стверджувати на тому, що рівень забезпечення і реалізації прав людини і громадянина в конкретній державі обумовлюється комплексом тих суспільних цінностей і поглядів, які розкривають суть людських спільнот та окремих частин такого суспільства – громадян. Думки науковців і визначення офіційних доктрин різних спільнот щодо цього питання істотно різняться. Усіма членами нинішнього міжнародного співтовариства були прийняті загальновизнані вимоги міжнародного права щодо механізму й порядку прав і свобод громадян, але все-таки в різних державах і надалі існують деякі особливості застосування цих міжнародно-правових норм. У результаті цього вбачається за доцільне проведення правового аналізу порядку застосування норм кримінального законодавства за КК України та за кримінальними кодексами інших країн світу за кримінальні правопорушення, пов'язані з завданням побоїв і мордувань.

Дослідженням зазначеної проблематики у свій час займалися такі вчені-науковці: А.Г. Гаркуша, В.В. Ленъ, Ю.О. Кричун, А.А. Васильєв, Л.А. Наконечна та ін. Але наразі, на жаль, існує коло питань, які ще не розглянуті та на яких потрібно зробити акцент.

Метою дослідження є з'ясування зарубіжного досвіду правової регламентації кримінальної відповідальності за кримінальне протиправне діяння, пов'язане з завданням ударів, побоїв або здійснення інших насильницьких дій, які не пов'язані з завданням фізичної болі чи спричиненням тілесних ушкоджень, встановлення кримінально-правового значення поняття об'єктивної сторони відповідного посягання, з'ясування його змісту й обсягу, пошук і аналіз оригінальних законодавчих рішень у частині регламентації кримінальної відповідальності за такі кримінальні правопорушення, що позитивно могли б вплинути на вдосконалення сучасного КК України.

Виклад основного матеріалу. Проблема прав людини є однією з найактуальніших проблем сучасності. Ст. 3 Конституції України проголошує, що людина, її життя та здоров'я, недоторканність та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права та свободи визначають зміст та напрямок діяльності держави¹.

Дивлячись на те, що Україна цілком молода, незалежна, правова, демократична держава, можна пояснити недосконалість національного законодавства. Вирішення питань у різних сферах, насамперед кримінальної правової регламентації деяких кримінальних правопорушень, має відбуватися шляхом дослідження зарубіжних правових систем, які використовуються в інших розвинених державах для боротьби та запобігання кримінальним правопорушенням у вигляді «побоїв та мордувань». Тож, на нашу думку, застосування міжнародного досвіду, який стосується вищевказаного питання, допоможе українським науковцям у сфері кримінального права, а також практичним працівникам впровадити позитивні зміни в законодавство, що унеможливлять використання недоцільних та неефективних методів і підходів.

Система кримінального законодавства кожної держави індивідуальна, хоча є деякі спільні риси, які є характерними для тих чи інших систем (сімей) права, обумовлені суспільним розвитком певних країн тощо. Характерним все ж таки є те, що в правових державах, в яких законодавство є досконалішим, тим досконалішою є і система кримінального законодавства. Характерною ознакою правових систем цих держав є значна імплементація норм міжнародного права в національну систему законодавства². Слід підкреслити, що в переважній більшості держав, в тому числі і пострадянських, перші розділи (глави) Особливих частин визначають кримінально-правовий захист життя і здоров'я людини, як найбільшу соціальну цінність.

Згідно ч. 1 ст. 126 КК України передбачена кримінальна відповідальність за завдання умисного удару, побоїв чи вчинення інших насильницьких дій, якими завдано фізичного болю особі, але не спричинено тілесних ушкоджень у вигляді штрафу до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян чи громадськими роботами строком до 200 годин або виправними роботами строком до 1 року. Ч. 2 цієї ж норми має кваліфікуючу ознаку такого діяння: ті самі дії, але з характером мордування чи скоєні групою осіб або з метою залякування близьких родичів потерпілого чи самого потерпілого, або з мотивів національної, расової або релігійної нетерпимості. Санкція за дане діяння більша, а саме: обмеження волі строком до 5 років чи позбавлення волі на такий самий строк³.

¹ Конституція України: Закон України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.10.2022).

² Наконечна Л.А. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за злочини, ознакою складу яких є насильство. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 807. С. 148-153 (дата звернення: 09.10.2022).

³ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради*

Кримінальне законодавство Азербайджану встановлює кримінальну відповідальність за діяння, пов'язане із завданням легких тілесних ушкоджень (ст. 128 КК Азербайджану), а також за діяння, що полягає у здійсненні побойів і мордувань (ст. 132 КК Азербайджану). Дані діяння криміналізовані азербайджанським законодавцем у 18-ій Главі «Кримінальні правопорушення проти життя й здоров'я», яка віднесена до Розділу «Кримінальні правопорушення проти особистості». Санкція за вчинення кримінального протиправного посягання, яке полягає в умисному здійсненні побойів чи вчиненні інших насильницьких дій, які не мали за наслідком завдання фізичного болю особі або спричинення короточасного розладу здоров'я чи незначної втрати загальної працездатності, наступна: штраф до 200 мінімальних розмірів заробітної плати чи громадські роботи строком до 240 годин чи виправні роботи строком до 240 годин або позбавлення волі строком до 6 місяців¹.

Тобто, аналізуючи положення КК України та КК Азербайджану, що стосуються кримінальної відповідальності за побойі та мордування, можна зробити висновок, що кваліфікується дане діяння таким же чином: законодавець Азербайджану, як і України, відмежовує побойі та мордування від завдання легких тілесних, у той же час санкція за КК Азербайджану менша, адже за тотожне діяння в Азербайджані правопорушнику може бути застосоване позбавлення волі максимум до 6 місяців, а в Україні – аж до п'яти років. Це ж стосується і таких видів покарання як штрафу, громадських робіт й виправних робіт.

КК Грузії також містить кримінальну відповідальність за вчинення умисних легких тілесних ушкоджень, побойів і мордувань, які передбачені Главою 20 «Злочини проти здоров'я» Розділу «Злочини проти людини». Ст. 120 регламентоване кримінальне правопорушення у вигляді легких тілесних ушкоджень, а ст. 125 – побойів чи іншого насильства, які завдали фізичного болю потерпілому, але не заподіяли короточасного розладу чи незначної або нестійкої втрати загальної працездатності. За вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 125 КК Грузії, встановлена кримінальна відповідальність: штраф або суспільна корисна праця строком від ста двадцяти до ста вісімдесяти годин чи виправні роботи строком до п'ятнадцяти місяців або арешт строком до двох місяців². КК Грузії має спільні риси з КК України у частині відмежування побойів і мордувань від легких тілесних, хоча за ст. 125 КК Грузії побойі і мордування об'єднані з насильством, яке завдало фізичного болю потерпілому, але не заподіяло короточасного розладу чи незначної або нестійкої втрати загальної працездатності. Якщо ж порівнювати кримінальну відповідальність за тотожні діяння за КК Грузії та КК України, то можна зробити такі висновки:

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 09.08.2022).

¹ Уголовный кодекс Азербайджанской Республики / науч. ред. И.М. Рагимова; пер. с азербайдж. Б.Э. Аббасова. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. 325 с.

² Гаркуша А.Г. Питання удосконалення окремих понять у злочинах проти здоров'я особи. *Форум права*. 2012. № 4. С. 194-199. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_32.

за КК Грузії передбачені дещо інші санкції у вигляді громадських робіт (максимальний строк на двадцять годин менше, ніж за КК України); виправних робіт (максимальний строк на три місяці більше, ніж за КК України), зовсім відсутня можливість застосування до правопорушника обмеження чи позбавлення волі, але у той же час можливо застосувати арешт строком до двох місяців.

Дещо іншого погляду дотримується законодавець Іспанії, який встановлює конкретний перелік потерпілих, яким можуть бути завдані удари. Ст. 153 КК Іспанії передбачає відповідальність за систематичне фізичне насильство відносно свого чоловіка чи іншої особи, що перебуває у відносинах спільного життя, чи власним дітям або дітям чоловіка, опікуна, співмешканця, батька або недієздатного, з яким проживає правопорушник. Ст. 154 КК Іспанії передбачена кримінальна відповідальність за участь у бійці, за якої одна особа нападає на іншу, викликаючи при цьому заворушення, з можливим використанням способів і знарядь, що можуть заподіяти шкоди життю або здоров'ю людини¹. Слід вказати, що КК Іспанії має значні особливості від КК України у частині кримінальної регламентації кримінально-протиправних дій у вигляді завдання, нанесення побоїв і мордування, а саме: за КК Іспанії немає окремої статті, яка б передбачала окреме вищезазначене діяння, однак таке діяння може кваліфікуватися за іншими статтями, з яких воно випливає: ст. 153 КК Іспанії, якщо потерпілим є чоловік, жінка, інша особа, що перебуває у відносинах спільного життя, чи власна дитина або діти чоловіка, опікуна, співмешканця, батька або недієздатного, з яким проживає правопорушник; ст. 154 Іспанії, якщо суб'єкт даного кримінального правопорушення брав участь у бійці, за якої одна особа напала на іншу, викликавши при цьому заворушення.

Кримінальна відповідальність за кримінальне правопорушення, яке полягає у нанесенні шкоди здоров'ю особи встановлена Розділом I під назвою «Злочинні діяння проти життя і здоров'я» Книги 2 КК Швейцарії. КК Швейцарії класифікує тяжкість заподіяної шкоди здоров'ю особи на завдання тяжкого тілесного ушкодження (ст. 122), завдання простого тілесного ушкодження (ст. 123) і завдання невеликого тілесного ушкодження (ст. 126 КК). Відповідно до норм КК Швейцарії діяння у вигляді побоїв і мордування не можуть кваліфікуватися за вищевказаними статтями, адже з об'єктивної сторони дані кримінальні правопорушення характеризуються настанням якогось із цих тілесних ушкоджень. З огляду на це, побої і мордування можуть кваліфікуватися за ст. 177 КК Швейцарії «Образа», адже відповідно до його складу об'єктом є честь особи, кримінальне протиправне діяння може полягати у використанні слова, напису, зображення, жестикуляції чи образи дією та карається тюремним ув'язненням строком до трьох місяців чи штрафом². Відповідно до КК

¹ Уголовный кодекс Испании / под ред. Н.Ф. Кузнецовой и Ф.М. Решетникова. М.: Изд-во «Зерцало», 1998. 218 с.

² Уголовный кодекс Швейцарии. Перевод с немецкого / науч. ред.: Серебрянникова А.В. (пер., предисл.). СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. 350 с.

Швейцарії, на відміну від КК України, побої і мордування як кримінально-протиправне діяння не передбачені в розділі, що стосується кримінальних правопорушень проти життя й здоров'я. Дане діяння за кримінальним законодавством Швейцарії може лише кваліфікуватися за ст. 177 «Образ», адже таким чином правопорушник використовує образи дією та посягає на честь потерпілого. Через це КК Швейцарії за тотожне діяння, яке передбачене ст. 126 КК України, встановлює кримінальну відповідальність у вигляді тюремного ув'язнення на строк до трьох місяців. Якщо ж порівнювати з кримінальним законодавством України, то можна побачити значну різницю: за ст. 126 КК України зовсім не може призначатися арешт, але може бути передбачене покарання у вигляді штрафу, громадських робіт, виправних робіт, обмеження чи позбавлення волі. Таким чином, український законодавець дав змогу судам, оцінюючи та аналізуючи обставини кримінального правопорушення, обирати менше або більше кримінальне покарання, щоб кожна особа була покарана у межах своєї винуватості та вчиненого діяння.

Слід вказати, що відповідно до кримінального законодавства держави так званої «Великої вісімки», тобто Японії, міститься норма, що передбачає відповідальність за насильство, що не мало за наслідком завдання ніяких тілесних ушкоджень (ст. 208 «Насильство» КК Японії). Законодавцем Японії надається вказівка на спосіб вчинення відповідного кримінального правопорушення: способом насилля, без використання інших понять, що можуть мати різний зміст і кваліфікацію відповідних дій правопорушника, переплітатися, мати свої особливості й нюанси завдання побоїв і мордувань [9]. Тож, можна стверджувати, що КК Японії не передбачає побої і мордування як окреме кримінальне правопорушення, його об'єктивна сторона може впливати з іншого – «Насильства», передбаченого ст. 208 КК Японії. Особлива умова для кваліфікації діяння як нанесення, завдання побоїв і мордування – це спосіб вчинення кримінального правопорушення – через насилля. З огляду на це, можна стверджувати, що за КК України більш раціонально визначене дане кримінально-протиправне діяння, адже можна за окремою статтею кваліфікувати «побої і мордування». У той же час за КК України не передбачене окреме кримінальне правопорушення «насильство», але об'єктивна сторона насильства може впливати з інших кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 121, 122, 125, 126¹, 127 КК України.

Дещо схожої структури криміналізації даного діяння як і в Японії дотримуються США, визначаючи дане діяння як кримінальне каране відповідно до ст. 155 КК США, Англія – ст. 146 КК Англії; держави Європи: Швеція – Глава 17 ст. 156 КК Швеції, Німеччина – ст. 322 КК Німеччини, Франція – ст. 305 КК Франції тощо¹.

Висновки. Отже, можна зазначити, що з огляду на проведений аналіз

¹ Наконечна Л.А. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за злочини, ознакою складу яких є насильство. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 807. С. 148-153 (дата звернення: 09.10.2022).

кримінального законодавства України, а також кримінального законодавства інших країн, вдалося визначити деякі особливості, відмінності, нюанси щодо кваліфікації побоїв та мордувань. Слід вказати, що кримінально-правова регламентація такого протиправного діяння як завдання побоїв і мордувань згідно КК України особлива, адже в більшості інших країн не виділено окремої статті, присвяченої даному діянню. Кваліфікація побоїв і мордувань виступає як привілейована ознака відповідної статті кримінального кодексу, якою визначено легке тілесне ушкодження тощо (Франція, Іспанія й інші). Законодавці деяких іноземних країн зовсім не передбачили поняття «побої і мордування», таким чином, кваліфікація відповідних діянь відбувається із застосуванням незвичних для вітчизняного законодавства норм, наприклад, у Швейцарії це ст. 177 КК.

На нашу думку, кримінальна відповідальність за такого роду діяння в КК України регламентована на достатньому рівні, але вимагає додавання деяких кваліфікуючих ознак, які містяться в кримінальному законодавстві інших країн світу. Тож, дослідження вищевказаної проблематики є актуальним у наш час, потребує комплексного й якісного підходу до цього питання ряду досвідчених науковців.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2022

Oleksandr O. AVDIEIEV,

Ph.D. in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

DIFFERENCES IN THE APPROACHES TO THE CRIMINAL-LEGAL PROHIBITION OF BATTERING AND MURDER IN THE LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES

At present, the world system is formed from 200 countries, the criminal legislation of which has its own historical and legal features. Historically, the level of development of its national legislation as a whole depends on the level of development of criminal legislation in a country. Many domestic scientists who studied the criminal law norms of foreign countries criticized them for a long time, but since the 80s of the twentieth century, they have increasingly begun to concentrate the study of foreign criminal legislation. By carrying out a comparative legal analysis of the national legislation of Ukraine, including the Criminal Code of Ukraine (hereinafter referred to as the Criminal Code of Ukraine) with the criminal legislation of other, foreign states, researchers manage to determine certain positive and negative manifestations that can be improved in the future.

Key words: *criminal offense, beatings and torture, Criminal Code of Ukraine, foreign experience.*

УДК 343.58

Кирило Олександрович ЧЕРЕВКО,
кандидат юридичних наук, доцент
(*харківський національний університет внутрішніх справ*)

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ІНСТИТУТУ ЗАХИСТУ ТВАРИН ВІД ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)

Поставника проблеми. Ставлення людини до тваринного світу повною мірою показує її моральні якості, а культура поводження людей із меншими братами є загальнодержавним показником розвитку суспільства. Практика щодо захисту тварин та тваринного світу від жорстокого поводження в теперішній час є дуже невтішною, незважаючи на те, що в багатьох країнах введено суворі заходи відповідальності за жорстоке поводження з тваринами. У більшості країн світу зараз ухвалено законодавство щодо захисту тварин від жорстокого поводження. Є правила, як слід поводитися з домашніми, сільськогосподарськими, лабораторними тваринами, тощо. За порушення цих правил та законів загрожує серйозне покарання: штрафи чи позбавлення волі. В даний час кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами (як самостійний вид кримінального правопорушення) передбачена в законодавствах багатьох країн, а саме таких як: Швеція, Швейцарія, Данія, Австрія, Нідерланди, Великобританія, Мексика, Іспанія, Франція, Італія, Німеччина, Польща, Індія, Малайзія, США, Канада, Бразилія, Колумбія, Перу, Чилі, Уругвай, Танзанія, Кенія, Туреччина, Румунія, Тайланд, Філіппіни, Австралія, Україна, Венесуела, Аргентина, Нігер, Нігерія, Південно-Африканська республіка, Пакистан, Китай, Індонезія. Однак в деяких країнах взагалі немає жодного покарання за жорстоке поводження з тваринами, наприклад Ісламська республіка Іран або Азербайджан.

Мета статті всебічне, достовірне вивчення відмінності сучасного стану законодавства зарубіжних країн щодо жорстокого поводження з тваринами, а також одержання корисних для кримінального права України результатів задля впровадження у законодавство України.

Виклад основного матеріалу. У більшості країн світу діє розгалужене законодавство щодо захисту тварин від жорстокого поводження.

Численними є правила, як слід поводитися з домашніми, сільськогосподарськими, цирковими, експериментальними тваринами тощо. За порушення законів загрожує серйозне покарання, види та суворість якого варіюють від штрафів до позбавлення волі на певний строк.

Сполучені Штати Америки. Єдиний Федеральний закон щодо жорстокого поводження з тваринами у США був прийнятий у 2016 р.¹. Окремо у кожному штаті є закони, що регулюють деякі аспекти практичного догляду за тваринами, а саме закони про допустимі строки утримання тварин в умовах ізоляції, транспортних засобах, при транскордонних перевезеннях, а також строки утримання перед здійсненням присиплення (буквально – евтаназією – спричинення смерті тварині на прохання господаря). Ці закони не дають права тваринам, але забезпечують певний правовий захист у форматі дотримання вимог суспільної моралі та людськості і поваги у взаєминах з природою. Метою цих законів є запобігання насильству з боку людей у будь-якій формі, а також захист тварин від поганого поводження та жорстокого поводження шляхом застосування покарання за такі дії.

Зауважимо, що більшість законів штатів про унормування поводження з тваринами, запобігання та реагування на випадки жорстокого поводження з ними, розроблені в контексті захисту суспільної моралі, тобто тварин як таких, а саме цієї вельми чутливої сфери суспільних відносин, моралі; особливе становлення, ненасильницьке поводження з тваринами розглядається як спосіб зміцнення гуманістичних засад суспільного розвитку.

Наразі у законодавстві 41 штату та в окрузі Колумбія передбачена кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами як за тяжкий злочин. Як правило, виділяється 4 базові категорії злочинних дій по відношенню до тварин: 1) злочинна недбалість щодо тварин; 2) катування і умисне жорстоке поводження; 3) жорстоке поводження з тваринами, вчинене групою осіб; 4) насильство сексуального характеру над тваринами. У більшості штатів за жорстоке поводження з тваринами в залежності від категорії цього злочину передбачене покарання у виді штрафу, розміром від 400 до 150,000 дол. США та/або тюремне ув'язнення від 18 днів до 10 років, психічне лікування. Найпоширенішими кваліфікуючими ознаками є: особлива жорстокість у поводженні (спричинення мучення тварини), публічне знущання, катуванням; невиконання власником (господарем) тварини своїх обов'язків до догляду за твариною, вчинення акту жорстокого поводження з метою залякування інших осіб, залишення на вулиці (викидання); систематичні побої, спричинення каліцтва або позбавлення життя прирученої тварини.

Федеративна Республіка Німеччина. У 2002 р. до Конституції

¹ Єдиний Федеральний закон США щодо жорстокого поводження з тваринами US Public Law 89-544 (AWA-1966). URL : https://aldf.org/article/laws-that-protect-animals/?gclid=Cj0KCQjw480aBhDWARIsAMd966DAUIHy_EF84SknFyKYvW5UsWexw8TpMza1FdM33GZEITL K-ZlrswaArPBEALw_wcB.

Німеччини були внесені зміни, які включили захист тварин як окремий юридичний обов'язок держави (ст. 20а)¹. Хоча це конкретно не зазначено в самій конституції, Конституція була змінена таким чином, щоб врахувати почуття тварин.

Принципи ст. 1 Закону Німеччини «Про захист тварин» (TierSchG: опубліковано 18.05.2006 р.)² полягають у захисті життя та благополуччя тварин, відповідальності людей за тварин як «побратимів». Констатується, що жодна людина не має права завдавати тварині болю, страждань або шкоди без «розумної причини». Термін «тварина» в Законі не визначений. Деякі окремі положення Закону містять посилання на конкретні групи тварин, такі як хребетні, теплокровні тварини та риби, тоді як інші також включають холонокровних тварин, амфібій, рептилій та головоногих молюсків. Це свідчить про загальний, базовий підхід до тварин, як живих істот, здатних відчувати біль і страждання.

Ст. 3 вказаного вище Закону перераховує діяння, які становлять жорстоке поводження з тваринами. Зокрема, забороняється: домагатися від тварин виконання дій, які перевищують їхні можливості; домагатися виконання дій від тварини, яка проходить лікування, якщо такі дії здатні зашкодити її здоров'ю; дресирування тварин або використання тварин у спортивних змаганнях у спосіб, що завдає значного болю, страждань або тілесних ушкоджень; продаж або придбання немічної, хворої, абортіваної або старої тварини, для якої подальше життя пов'язане з нестерпним болем або стражданням; відмова від домашньої тварини; використання тварини для зйомок, виставок, реклами чи подібного заходу, якщо це пов'язано з болем, стражданням або шкодою для тварини; давати тварині їжу, яка завдає значного болю, страждань або пошкоджень (наприклад, бите скло); використання пристрою, який суттєво обмежує належну поведінку тварини, зокрема рух тварини, або змушує тварину рухатися через прямий вплив електричного струму, чим спричиняє значний біль, страждання чи пошкодження тварини, а також використання тварини для власних статевих актів або навчання чи надання їх для статевих актів третім особам і, таким чином, примушування їх до поведінки, яка суперечить їх виду.

Ст. 4 Закону Німеччини «Про захист тварин» зазначає, що хребетну тварину можна вбити лише шляхом ефективного знеболення (анестезії) у стані непомітності та нечутливості або іншим чином, наскільки це можливо, лише з уникненням болю. Порушення заборони ст. 17 Закону про захист тварин (TierSchG), що стосується жорстокого чи тривалого заподіяння болю чи страждань хребетним, є кримінальним правопорушенням, яке карається позбавленням волі на строк до трьох років або штрафами до 5 000 до 25 000 євро. Практикуються також заходи конфіскації тварин та заборони на її заведення (придбання) у майбутньому (статті 19 і 20).

¹ Конституція Федеративної Республіки Німеччина. URL : http://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_20a.html.

² Закон Федеративної Республіки Німеччина «Про захист тварин». (TierSchG). URL : <https://www.gesetze-im-internet.de/tierschg/BJNR012770972.html>.

Французька Республіка. У Франції базовим у сфері захисту тварин від жорстокого поводження є Закон «Про небезпечних та бродячих тварин і захист тварин» № 99-5 від 06.01.1999 р.¹ Основні положення цього закону передбачають виділення породи собак, які можуть становити небезпеку, зокрема службові та сторожеві. Їх не мають права утримувати неповнолітні, неосудні особи, особи, які мають судимість або звільнені від відбування покарання з випробуванням, а також особи, у яких анульована ліцензія на утримання (володіння) тварини. Відповідно до закону під домашніми тваринами розуміється будь-яка тварина, яка утримується або призначена для утримання людиною для прикрашання її дозвілля. Кримінальний кодекс Республіки Франція² передбачає, що факт жорстокого відношення або такого, що має сексуальний характер, або прояви насильства по відношенню до домашньої, прирученої тварини чи тварини, яка утримується в неволі, публічно або не публічно, карається позбавленням волі строком на два роки або штрафом у розмірі 30 000 євро.

У разі засудження власника тварини або якщо власник невідомий, суд виносить рішення про долю тварини, незалежно від того, чи вона була задіяна в судовому процесі. Суд має право винести рішення про конфіскацію тварини та передбачити її передачу до відомого громадського чи зареєстрованого фонду, або асоціацію із захисту прав тварин, які можуть визначати її подальшу долю на власний розсуд. Щодо фізичних осіб, винних у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених цією статтею, застосовуються також додаткові заходи покарання у вигляді остаточної чи тимчасової заборони на утримання тварини строком на п'ять і більше років, ведення професійної чи соціальної діяльності, якщо доходи, отримані від цієї діяльності, використовувалися для підготовки або вчинення аналізованого правопорушення. Положення цієї статті не застосовуються до боїв биків (бугаїв), у разі, якщо йдеться про безперервну місцеву традицію. Вони також не застосовуються до півнячих боїв у регіонах, де існує відповідна безперервна традиція.

Італійська Республіка. Кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами передбачена ст. 544-ter Кримінального кодексу Італії³. Під жорстоким поводженням за законодавством Італійської Республіки розуміється завдання травми, застосування тортур, введення заборонених лікарських препаратів або таких препаратів, які можуть завдати шкоди здоров'ю тварини, а також використання її для непосильної роботи. Таке кримінальне правопорушення карається позбавленням волі на строк від 3 до 18 місяців або штрафом у розмірі від 5 000 до 30 000 євро.

Ст. 544-ter також містить кваліфікований склад (покарання збільшується вдвічі) за ознакою настання смерті тварини внаслідок

¹ Закон Республіки Франція «Про небезпечних та бродячих тварин та захисту тварин». URL : <https://drive.google.com/file/d/1cX4-ZrLkeouwfJox9I85M6083Ggs44j/view>.

² Кримінальний кодекс Республіки Франція. URL : <https://drive.google.com/file/d/1zfmgkXBA6CCnz1tEXBnQOmK9qzMT1vvh/view>.

³ Кримінальний кодекс Італійської Республіки. URL : <http://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2014/10/30/codice-penale>.

перерахованих дій. У наступних варіативах ст. 544 з подальшим позначенням передбачена заборона на організацію різних шоу чи вистав, пов'язаних з тортурами та муками тварин, а також заборону організації боїв між тваринами. При цьому кримінально протиправним вважається не лише безпосередня організація перелічених заходів, а й сприяння такій організації як самостійний склад кримінального правопорушення. Кваліфікованим складом є організація вистав (шоу) тварин, пов'язаних зі здійсненням незаконних азартних ігор, або отримання прибутку як для себе, так і інших осіб, або якщо це спричинило смерть тварини. Покарання ж за простий склад, що міститься у ст. 544-4, включає позбавлення волі на строк від 4 місяців до 2 років і штраф у розмірі від 3 000 до 15 000 євро. Більш жорстка санкція передбачена за організацію та сприяння проведенню боїв між тваринами, тобто таких несанкціонованих змагань, які можуть поставити під загрозу фізичну цілісність тварини. Покарання за таке кримінальне правопорушення передбачає позбавлення волі на строк від 1 до 3 років та штраф у розмірі від 50 000 до 160 000 євро.

Обтяжуючими обставинами можуть бути вчинення діяння за участю неповнолітніх чи озброєних осіб, використання відеопродукції чи інших матеріалів, що містять сцени боїв тварин, і навіть зйомка чи ведення запису таких боїв чи змагань. У таких випадках покарання збільшується від 1/3 до 1/2. Крім того, у ст. 544-5 передбачено санкцію у вигляді позбавлення волі від 3 місяців до 2 років та штрафу у розмірі від 5 000 до 30 000 євро та за підготовку тварин до участі у боях або інших заборонених змаганнях. Таке ж покарання застосовуватиметься і до власників тварин, які свідомо знали про участь їх тварин у боях та змаганнях. Це ж покарання чекає на будь-яку людину, яка організувала або зробила ставки на такі бої і змагання (навіть якщо вона на них і не була присутня).

Встановлена обов'язкова конфіскація тварини за кримінальні правопорушення, передбачені ст. 544-ter (жорстоке поводження з тваринами), 544-4 (шоу або вистави тварин), 544-5 (бої між тваринами). Винятком із цього правила є випадки, коли тварина належить людині, яка брала участь у скоєнні кримінального правопорушення. Додатковим покаранням є також зупинення права займатися розведенням, торгівлею та перевезенням тварин.

Аналіз КК Італії дозволяє дійти висновку, що законодавство цієї країни оперує бінарним підходом щодо захисту тварин: з одного боку – в контексті захисту моралі, з іншого – в контексті захисту власності, розглядаючи тварин як предмет права власності. Так, наприклад, Розділ II Книги XIII книги «Кримінальні правопорушення проти власності» містить ст. 638, яка передбачає відповідальність за вбивство або заподіяння каліцтв тваринам, що належать іншим людям. Якщо особа без необхідності вбиває або іншим чином погіршує стан чужої тварини, вона підлягає покаранню (за винятком випадків, коли діяння є більш тяжким злочином) у виді позбавлення волі строком до 1 року або штрафом у розмірі до 300 євро. Більше жорсткій відповідальності (від 6 місяців до 4 років позбавлення

волі) підлягають особи, які вчинили таке кримінальне правопорушення щодо трьох або більше голів великої рогатої худоби або коней. При цьому норма містить у собі виняток: діяння не буде кримінально протиправним, якщо воно скоєно щодо птахів, які потрапили в чуже володіння та завдали шкоди.

Республіка Польща. Парламент Республіки Польща пішов узвичаєним для країн романо-германської правової сім'ї шляхом та прийняв 1997 р. базовий Закон «Про захист тварин»¹, яким визначив засади убезпечення тварин від жорстокого поводження. Закон застосовується до всіх хребетних. Однак відмінним є те, що ключовою засадою такого стибу є визнання здатності тварин страждати. Відповідно до ст. 1 Закону «Про захист тварин» тварина як жива істота, що здатна страждати, не є річчю. В цьому є принципова відмінність від законодавства низки інших країн континентальної Європи.

Ба більше: відповідно до ст. 4 Закону «Про захист тварин» визнається, що тварини можуть страждати як фізично, так і психічно. Визнання здатності тварин страждати є відправною точкою законодавства про захист тварин у Польщі. Також цим законом забороняється хутова промисловості; обмеження ритуального забою тварин; заборона використання тварин у цирках; заборона тримати тварин на прив'язі цілодобово, заборона використання важких ланцюгів та строгих ошейників; посилений контроль діяльності притулків для тварин; дотації на позитивне утримання тварин, що працювали (наприклад службових собак).

Неналежне утримання тварин та жорстоке з ними поводження закономірно передбачене Кримінальним кодексом Польщі² як злочин, що карається обмеженням волі, штрафом до 1000 злотих або доганою. Такі ж санкції застосовуються за недотримання загальних правил утримання тварини, що спричинило загрозу життю чи здоров'ю людей; цькування або залякування тварини, що ставить під загрозу її безпеку – карається обмеженням волі, штрафом до 1000 злотих або доганою. За відпущення собаки з повідку в лісі, якщо це не мисливський собака під час полювання, загрожує штраф або догана.

До жорстоких методів поводження з твариною польським законодавством віднесена діяльність людини, що призводить до патологічних змін в організмі тварини (соматичних і психологічних), особливо у вигляді наслідків від сильного болю, дія голодом, спрагою або електричним струмом. Забороняється навмисне каліцтво, зокрема шляхом спалювання або заморожування, а також косметичні зміни, в тому числі обрізання вух і купірування хвоста собакам; використання хворих або надто молодих або старих тварин у справі репродукції; побиття тварин; надмірне навантаження на тварину; транспортування таким чином, що викликає

¹ Ustawa o ochronie zwierząt. URL : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19971110724>.

² Кримінальний кодекс Республіки Польща. URL : <https://web.archive.org/web/20191023203736/http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>.

непотрібні страждання та стрес; утримання в неприродній позі, що заподіює непотрібний біль; утримання тварин в неналежних умовах; зоофілія, перебування домашньої тварини чи сільськогосподарських тварин у несприятливих погодних умовах, що загрожують здоров'ю чи життю, а також утримання тварини без достатньої їжі чи води; організація боїв між тваринами. Описані дії караються штрафом або позбавленням волі на строк до двох років, збільшеним до трьох років у випадках особливої жорстокості, та з конфіскацією тварини, якщо порушник є власником. Суд також може заборонити порушнику володіти тваринами від одного до десяти років, заборонити працювати з тваринами та присудити штраф від 25 до 2500 злотих на користь захисту тварин (наприклад, на користь Товариства запобігання жорстокому поводженню з тваринами в Республіці Польща). Органи влади уповноважені негайно вилучати тварин для яких існує загроза життю з боку власників.

Латвійська Республіка. У Латвії існує досить розлога законодавча база у сфері захисту тварин, зокрема кішок та собак. Основним нормативно-правовим актом є Закон Латвії «Про захист тварин» від 09.12.1999 р¹. Також було прийнято та діє безліч допоміжних нормативних актів, які забезпечили виконання основного закону – це правила Кабінету Міністрів у галузі утримання та охорони тварин (сільськогосподарські, домашні, безпритульні, дикі тварини, тварини для дослідження, тварини для цирку, продажу, перевезення тощо). На даний момент галузь права у сфері утримання та захисту тварин чітко регулюється чинними законами та у разі їх порушення для винної особи визначено як адміністративну, так і кримінальну відповідальність. На власника покладається встановлений законом обов'язок забезпечувати:

- повноцінне харчування тварині не рідше одного разу на день;
- вільний постійний доступ тварині до свіжої води;
- собакам, старшим за три місяці, – щонайменше 30 хвилинну прогулянку не рідше ніж 2 рази на добу. Інтервал між прогулянками не повинен бути меншим за 10 годин;
- повноцінне харчування не рідше одного разу на день;
- собак, які не досягли 10-місячного віку, заборонено тримати прив'язаними;
- використовувати для розмноження хворих домашніх тварин, тварин із вродженими патологіями, а також фізіологічно та генетично несумісних тварин;
- використовувати для розмноження свійських тварин, якщо це загрожує здоров'ю цієї тварини;
- розміщувати для проживання свійських тварин на балконі чи лоджії;
- утримувати свійських тварин в антисанітарних умовах;

¹ Закон Латвії «Про захист тварин». URL : https://drive.google.com/file/d/1NqW4zj35T_zalVwkd0BAxPWrlV_P_tCD/view.

- використовувати засоби для позначення свійської тварини, які шкодять здоров'ю;
- створювати антисанітарні умови при утриманні свійських тварин.

Якщо домашня тварина напала на людину або є підозри щодо захворювання домашньої тварини на сказ, власник тварини не має права самовільно знищувати тварину, а зобов'язаний ізолювати тварину, повідомити ветеринарну службу та діяти відповідно до її вказівок. Порухення цього правила й самовільне позбавлення життя тварини поза обстановкою крайньої необхідності вважається кримінально протиправним.

Так, відповідно до ст. 230 Кримінального закону Латвії¹ за жорстоке поводження з тваринами, які внаслідок цього загинули або отримали каліцтво, або за катування тварини передбачається покарання у виді позбавлення волі на строк до 3 років або арешт, примусові роботи чи штрафу до 80 мінімальних місячних заробітних плат, з позбавленням прав утримувати тварин строком до 5 років, з конфіскацією майна. Відповідно до ст. 230-1 Кримінального закону Латвії за порушення правил у сфері утримання тварин, якщо внаслідок цього потерпілому (людині) заподіяно легке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, що карається позбавлення волі на строк до 1 року або арештом, примусовими роботами або штрафом до 20 мінімальних місячних заробітних плат. Якщо внаслідок такого порушення потерпілому завдано тяжке тілесне ушкодження або спричинено смерть – це карається позбавлення волі на строк до 4 років або примусовими роботами, штрафом до 60 мінімальних місячних заробітних плат.

Отже, відмічаємо високий ступінь каузальності латвійського законодавства, зокрема в частині поводження із собаками й кішками, що властиво в більшій мірі для країн англосаксонської правової сім'ї. Цікавим є те, що окремо криміналізована суспільно небезпечна бездіяльність щодо неналежного догляду за твариною, що потягнуло спричинення іншій людині тілесних ушкоджень. Відношення до тварин як джерела підвищеної небезпеки втілювалось, таким чином, у варіативності кримінально караних діянь. Так само широкою альтернативою характеризуються й покарання. Як видається, це є одним з проявів глобалізації у сфері права й конвергенції правових систем, що в тому числі очікує і на нашу країну.

Республіка Болгарія. Єдиний закон «Про захист тварин» був прийнятий парламентом Болгарії у 2008 році². Основні положення цього закону, які, з огляду на оціночний характер та бланкетність диспозицій правових норм про жорстоке поводження з тваринами, можуть бути зведені до такого: заборона проявів жорстокості до тварин, а саме – будь-яка дія або бездіяльність, яка завдає тривалого або повторного страждання тварини, шкоду його здоров'ю, стрес, підвищення агресивності тварин шляхом

¹ Кримінальний закон Латвійської Республіки. URL : <https://likumi.lv/ta/en/en/id/88966-the-criminal-lawThe>

² Єдиний закон Болгарії «Про захист тварин». URL : <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135579104>.

селекції або навчання агресивності по відношенню до інших тварин або людей, використання строгих і електричних ошейників, електричних погонялок, хімічних, або травмуючи засобів, технічних приладів, допоміжних засобів, ціль яких – вплив на поведінку тварини, що причиняє їй сильний страх або біль, використання тварин для кінозйомок, фотозйомок, реклами та виставок, методи примусу тварин, які викликають у них біль, страждання, травми або стрес, цілеспрямований вплив на тварин температурним або іншим негативним атмосферним фактором, нестачею повітря або обмеженням вільного переміщення, залишення тварин на вулиці; використання живих тварин для годування (тобто як корму) інших тварин, відпускання на волю тварин, які вирости у домашніх умовах, попередньо не підготувавши їх до цього, сексуальне насильство щодо тварин. За подібні дії передбачена адміністративна відповідальність та стягнення у виді штрафу.

Ісландія. В Ісландії так само як і в більшості країн діє закон «Про захист прав тварин»¹ № 55, прийнятий, щоправда, дещо пізніше, ніж будь-де у державах Європи, у 2013 р. Він досить детально регламентує порядок поводження з різними видами тварин, а кримінальне законодавство не вирізняється каузальністю; використовується найбільш загальний бланкетний метод конструювання диспозиції кримінально-правової норми про заборону жорстокого поводження з тваринами.

Так, ст. 22 Закон Ісландії «Про захист прав тварин» передбачає обов'язкову реєстрацію (маркування або чіп) усіх домашніх тварин, в тому числі худоби. Відповідно до ст. 24, якщо тварини тікають або губляться, їх господарі повинні негайно вжити заходів, щоб упіймати їх. Відповідний муніципалітет зобов'язаний взяти під опіку таких тварин, прочитати їх ідентифікаційні маркування та негайно вжити заходів, щоб зв'язатися з їхнім власником. Місцева влада може вимагати від господаря оплату будь-яких понесених витрат відповідно до чинного тарифу.

Якщо ж господар не може забрати тварину протягом тижня після отримання повідомлення про її вилов або якщо господар не був визначений протягом двох тижнів, муніципалітет може розглядати тварину як напівдику та розпоряджатися нею відповідним чином. Муніципалітет вважається господарем будь-якої тварини, яку він узяв під свою опіку зі всіма юридичними наслідками для службових осіб, в тому числі й в контексті забезпечення належного догляду за твариною. Після закінчення 48 годин з моменту вилову муніципалітет може віддати тварину новому власнику, продати її для відшкодування понесених витрат або віддати розпорядження про присипання тварини без обов'язку компенсації витрат.

Ст. 39 закону встановлює можливість тимчасової заборони на утримання тварин у тих випадках, коли Управління з продовольства та ветеринарії Ісландії вважає це необхідним для припинення або запобігання

¹ Закон Ісландії «Про захист прав тварин». URL : <https://www.government.is/Publications/Legislation/Lex/?newsid=d7fda640-68d4-11e8-9429-005056bc4d74>.

жорстокому поводженню з тваринами. Цей орган уповноважений без попереднього повідомлення призупинити дозвіл господаря на утримання або догляд за тваринами, поки не будуть застосовані засоби захисту або не буде винесено рішення суду.

У ст. 45 цього ж закону передбачена кримінальна відповідальність та покарання у виді штрафу або ув'язнення за поводження з тваринами, які використовуються для змагань, вистав або інших цілях, що є шкідливим або викликає непотрібний страх; невиконання зобов'язань щодо забезпечення тварин відповідними умовами життя, як це передбачено або у адміністративних положеннях, виданих відповідно до неї. У разі значного або повторного порушення, правопорушник має бути позбавлений волі на строк до двох років, якщо тільки злочин не вважається досить серйозним, щоб бути підставою для покарання відповідно до ст. 174 Загального кримінального кодексу Ісландії¹.

Китайська Народна Республіка. У законодавстві Китайської Народної Республіки чітко не визначене поняття жорстокого поводження з тваринами. Основи законодавства про добробут тварин і «Закон про захист тварин» Китайської Народної Республіки, було розроблено у вересні 2009 року, але так і не було прийнято. Основним законодавчим актом щодо тварин є Закон Китайської Народної Республіки «Про тваринництво», який поширюється лише на худобу та птицю. Цей закон фокусується на захисті генетичних ресурсів, а не на захисті окремих тварин.

Також існують урядові «Правила поводження з лабораторними тваринами», ст. 29 яких передбачає, що доброзичливість до тварин означає вжиття ефективних заходів для уникнення непотрібної шкоди, голоду, дискомфорту, страху, тортур, хвороб або болю під час процесу вирощування та використання лабораторних тварин; дозволити тваринам вести природну поведінку, мати хороше управління та догляд, мати чисте та комфортне середовище проживання, а також мати достатню та здорову їжу і воду; уникнення або зменшення болю і страждань. Це стосується тільки лабораторних тварин. Також у Законі йдеться про захист дикої природи. Муніципальні органи влади вводять механізми страхування для покриття збитків у конфліктах дикої природи та людини у співпраці з комерційними структурами. Центральний уряд надає субсидії на збитки, щоб ще більше послабити напруженість між дикими тваринами та людьми.

Тож у Китаї немає загальнонаціональних законів, які б забороняли погане поводження з тваринами. Відтак і кримінальна відповідальність за аналізовану категорію діянь не передбачена. Про певні, не забезпечені кримінально-правовим примусом, гарантії доброзичливого ставлення до тварин передбачаються тільки щодо сільськогосподарських тварин і тварин, що використовуються у дослідних цілях. Аналогічна ситуація спостерігається й в Ісламській республіці Іран, де взагалі немає жодного нормативно-правового акту, що регламентував би правила поводження з

¹Загальний кримінальний кодекс Ісландії. URL : <https://www.althingi.is/lagas/nuna/1940019.html>.

тваринами.

Таким чином, законодавство зарубіжних країн є вельми строкатим, неоднорідним і різниться у підходах до захисту тварин від жорстокого з ними поводження. Найбільш розвиненими виявляється законодавство країн-членів ЄС. Відмічається широке застосування каузального підходу при конструюванні кримінально-правових норм, що частково знижує рівень їх бланкетності та спрощує застосування. Водночас у всіх зазначених зарубіжних країнах категорія «жорстоке поводження» залишається відкритою для тлумачення, відсилає для з'ясування духу закону до базових нормативно-правових актів у сфері захисту тварин. Такий же підхід властивий і українському кримінальному законодавству, зокрема й в частині змін і доповнень до ст. 299 КК України у напрямі деталізації окремих проявів жорстокого поводження з тваринами. І ця генеза триватиме й надалі.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2022

Kyrylo O. CHEREVKO,

Ph.D. in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs,

Kharkov, Ukraine)

FOREIGN EXPERIENCE OF ANIMAL PROTECTION INSTITUTE AGAINST CRUELTY (COMPARATIVE CRIMINAL LEGAL ANALYSIS)

The article discusses the main countries where there is a national legislation on cruelty to animals. The main structures in the criminal codes and administrative codes on responsibility for such criminal offenses are considered. Conclusions are drawn on the optimization of Ukrainian legislation on this topic. The legislation of foreign countries is very colorful, heterogeneous and differs in approaches to protecting animals from cruel treatment. The legislation of EU member states is the most developed. Wide use of the causal approach in the construction of criminal law norms is noted, which partially reduces the level of their blanketness and simplifies their application. At the same time, in all the mentioned foreign countries, the category of "cruel treatment" remains open to interpretation, referring to the basic normative legal acts in the field of animal protection to clarify the spirit of the law. The same approach is characteristic of Ukrainian criminal legislation, in particular, in terms of changes and additions to Art. 299 of the Criminal Code of Ukraine in the direction of detailing individual manifestations of cruelty to animals. And this genesis will continue in the future

Key words: *animals, wildlife, cruelty, treatment.*

УДК 343.58

Андрій Миколайович ЯЩЕНКО,
доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний університет внутрішніх
справ)

ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ (СТ. 299 КК УКРАЇНИ): СКЛАД ЗЛОЧИНУ ТА ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВОГО РЕАГУВАННЯ

Постановка проблеми. Відповідно до положень Європейської конвенції «Про захист домашніх тварин» ніхто не повинен спричиняти для домашньої тварини непотрібного болю, страждання або пригнічення.¹ Згідно зі ст. 4, ч. 3 ст. 18 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» забороняється вчинення дій, що суперечать принципам захисту тварин від жорстокого поводження. Наслідком жорстокого поводження з тваринами є відповідальність, визначена законом України.²

У чинному кримінальному законодавстві України відповідальність за жорстоке поводження з тваринами передбачена ст. 299 Кримінального кодексу України (далі – КК). Суспільна небезпека цього злочину полягає в тому, що жорстокість, виявлена щодо тварин, будучи несумісною з вимогами моральності та гуманності, стає нормою поведінки, поширюється на взаємини з людьми, відіграє негативну роль у етичному, культурному та екологічному вихованні громадян (повнолітніх та неповнолітніх осіб).³

Доречно зазначити, що положення ст. 299 КК, а так само приписи Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» нарешті приведені у відповідність з положеннями деяких міжнародних угод та директив Європейського Союзу у сфері охорони тваринного та рослинного світу. Зокрема, у Євросоюзі діє кілька Директив ЄС, які регламентують гуманне ставлення до цілого ряду груп сільськогосподарських тварин (Директива Ради 98/58/ЄС від 20 липня 1998 року стосовно захисту тварин, що утримуються для сільськогосподарських потреб); щодо захисту тварин, які використовуються для експериментів та інших наукових цілей

¹ Європейська конвенція про захист домашніх тварин: міжнародний документ, ратифікований Законом України № 578-VII від 18.09.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a15#Text.

² Про захист тварин від жорсткого поводження: Закон України від 21.02.2006 № 3447-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15#Text>.

³ Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Т. 2. Луганськ: Видавництво «Елтон-2», 2012. С. 181.

(Директива 2010/63/ЄС від 22 вересня 2010 року); щодо захисту тварин під час перевезення (транспортування). Це можна лише вітати, оскільки Європейська конвенція «Про захист домашніх тварин» була ратифікована Україною ще у 2013 р.¹ Отже, у національному кримінальному законодавстві з'явилися нові види обставин, що мають бути встановлені, оцінені та враховані суб'єктами правозастосовної діяльності як протягом кваліфікації жорстокого поводження з тваринами, так і під час прийняття рішення щодо визначення різних за ступенем своєї суворості заходів кримінально-правового характеру за його вчинення, з метою забезпечення ефективного і своєчасного державного реагування на прояви різних можливих форм цього негативного явища. У зв'язку з цим, аналіз вказаних обставин поза всяким сумнівом є цікавим не лише з теоретичної, але і з практичної точки зору.

Різним аспектам кримінально-правового забезпечення протидії жорстокому поводженню з тваринами приділялася увага в працях В.В. Александренка, Р.В. Вереси, І.А. Головка, О.О. Дудорова, В.В. Кузнецова, М.В. Пашковської, С.П. Репецького, А.В. Савченка, М.І. Хавронюка та багатьох інших дослідників. Тож є всі підстави стверджувати про існування вагомого теоретико-прикладного доробку, який може та має становити підґрунтя для подальших наукових розвідок у напрямі дослідження проблем протидії жорстокому поводженню з тваринами. Разом з тим, не можна не звернути увагу на той факт, що вказана предметна сфера дослідження набуває нової актуальності у зв'язку з тими нормативно-правовими змінами та доповненнями, які були внесені до деяких законодавчих актів України у зв'язку з імплементацією положень вказаних міжнародних угод та директив Європейського Союзу у сфері охорони тваринного та рослинного світу. Саме в цьому і вбачається науковий і практичний запит на здійснення цього дослідження у формі наукової публікації за обраною проблематикою.

При підготовці цієї статті автор поставив *за мету*: 1) уточнити існуючі підходи щодо тлумачення в процесі правозастосовної діяльності окремих ознак об'єктивної та суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 299 КК, у тому числі його кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак та надати рекомендації, спрямовані на формування єдиної правозастосовної позиції щодо кваліфікації цього злочину; 2) привернути увагу до нормативної визначеності окремих заходів кримінально-правового реагування на прояви жорстокого поводження з тваринами та запропонувати варіанти їх можливого законодавчого уточнення та практики застосування.

Виклад основного матеріалу. Дослідження положень чинного законодавства України, якими забезпечується охорона тварин від жорстокого поводження з ними, зумовлює їх аналіз у таких основних

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо імплементації положень деяких міжнародних угод та директив ЄС у сфері охорони тваринного та рослинного світу): пояснювальна записка до проекту Закону України (від 04.11.2019). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=2351&conv=9>.

напрямах: кримінально-правовий аналіз складу злочину, передбаченого ст. 299 КК України; проблеми кваліфікації цього протиправного посягання; дослідження нормативної визначеності заходів кримінально-правового реагування на прояви жорстокого поводження з тваринами та практики застосування.

Розглянемо далі основні положення, покладені в підґрунтя цього підходу, що організовують межі можливих аспектів дослідження положень закону України про кримінальну відповідальність щодо захисту тварин від жорстокого поводження.

Щодо кримінально-правового аналізу складу злочину, передбаченого ст. 299 КК України, та проблемних питань кваліфікації цього протиправного посягання. Розташування злочину, передбаченого ст. 299 КК, у розділі XII Особливої частини «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності» дозволяє певною мірою зорієнтуватися у визначенні об'єкта цього протиправного посягання: таким об'єктом – очевидно є моральність. Але при цьому доречно зазначити, що опрацювання спеціальної наукової юридичної літератури з питання поняття об'єкта кримінального правопорушення свідчить про те, що визнання об'єктом протиправних посягань суспільних відносин з позиції науки є необґрунтованим, з позиції законодавства – нічим не підтвердженим, а з позиції практики боротьби зі злочинністю – незручним. З огляду на те, що, вчиняючи кримінальне правопорушення, винна особа безпосередньо посягає не тільки на людей, але й на ті або інші різновиди, аспекти, прояви життя або здоров'я, діяльність людини, колективів, суспільства, їх безпеку, умови існування і функціонування, тобто на охоронювані кримінальним законом конкретні сфери життєдіяльності людей, то й загальним об'єктом кримінально-правової охорони є явища реальної дійсності, а його, власне, основним безпосереднім об'єктом – конкретні сфери життєдіяльності людей.¹

У зв'язку з цим, основним безпосереднім об'єктом жорстокого поводження з тваринами є внутрішні установки людини в частині її гуманного ставлення до тварин як складової частини моральності (вищої форми моральної поведінки) – родового (видового) об'єкту кримінально-правової охорони, що належить до сфери належного. Додатковим обов'язковим об'єктом цього злочину є психічне здоров'я та морально-психічний розвиток малолітніх та неповнолітніх осіб. Предметом злочину – тварини, що належать до будь-яких хребетних, а також матеріали із закликами до жорстокого поводження із тваринами або їх нацькування одна на одну чи на інших тварин.²

Як вже було зазначено останнім часом, законодавча конструкція

¹ Смельянов В. П. Визначення об'єкта злочину у кримінально-правовій науці: дискусійні питання. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 2. С. 125–135; Смельянов В. П., Коростилєнко А. В. Дискусійні питання щодо загального поняття об'єкта злочинів. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 1. С. 255–259.

² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 952–953.

жорстокого поводження з тваринами зазнала декількох змін і уточнень. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження гуманного ставлення до тварин»¹ об'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 299 КК, була доповнена такими новими її формами: 1) публічні заклики до вчинення діянь, які мають ознаки жорстокого поводження з тваринами; 2) поширення матеріалів із закликами до вчинення таких дій. Власне жорстоке поводження з тваринами стало вважатися кримінально-караним за умови настання наслідків у вигляді каліцтва чи загибелі тварини. Крім того, з'явилися такі особливо кваліфіковані різновиди цього злочину як жорстоке поводження з тваринами, вчинене з особливою жорстокістю або щодо двох і більше тварин, або повторно, або групою осіб, або вчинене активним способом.

Згодом законодавча конструкція ст. 299 КК доповнилася ще певними новелами, до яких, зокрема, належить запровадження кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами у формі порушення правил транспортування тварин, у тому числі й жорстокого поводження з тваринами, якщо такі дії призвели не лише до каліцтва чи загибелі тварини, але й до тілесних ушкоджень, а також пропаганду вчинення дій, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами. Особливо кваліфікуючі ознаки цього злочину доповнилися такою ознакою як насильницькі дії щодо тварини, спрямовані на задоволення статевої пристрасті та вчинення цього злочину у передбачених законом формах з метою створення зображень, творів, кіно-, відео-, аудіопродукції, або збут чи поширення зображень, творів, кіно-, відео-, аудіопродукції, що пропагують жорстоке поводження з тваринами.²

Отже, натеper об'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 299 КК, полягає у вчиненні хоча б одного з таких діянь: 1) жорстоке поводження з тваринами; 2) порушення правил транспортування тварин; 3) нацьковування тварин одна на одну; 4) пропаганда вчинення діянь, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами; 5) публічні заклики до вчинення діянь, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами; 6) поширення матеріалів із закликами до вчинення таких дій.

При цьому обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочину, який полягає у вчиненні перших з двох вказаних діянь (*жорстоке поводження з тваринами та порушення правил транспортування тварин*), є наслідки – тілесні ушкодження, каліцтво чи загибель тварини. *Тілесні ушкодження тварини* – порушення анатомічної цілісності або фізіологічної функції органів і тканин тіла тварини, що виникає внаслідок дії одного чи декількох зовнішніх ушкоджуючих чинників. *Каліцтво тварини* – тілесне ушкодження, що призвело до втрати будь-якого органу або частини тіла

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження гуманного ставлення до тварин: Закон України від 22.06.2017 № 2120-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-19/ed20180828#n17/>.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації положень деяких міжнародних угод та директив Європейського Союзу у сфері охорони тваринного та рослинного світу: Закон України від 15.07.2021 № 1684-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-20#n42>.

тварини та/або до втрати фізіологічної функції органу тварини (втрата кінцівки, пошкодження шкірного покриву, припинення лактації, порушення нормальної діяльності інших органів та систем організму тварини). *Загибель тварини* – це її смерть унаслідок жорстокого поводження.¹ Склад злочину у цих формах є матеріальним. Він визнається *закінченим з моменту* настання будь-якого із зазначених наслідків. Саме за цією конструктивною ознакою й слід проводити відмежування жорстокого поводження з тваринами, передбаченого ст. 299 КК, від жорстокого поводження з тваринами, передбаченого ст. 89 КУпАП.

В інших визначених законом формах (*нацьковування тварин одна на одну чи інших тварин; пропаганда або публічні заклики до вчинення діянь, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами; поширення матеріалів із закликами до жорстокого поводження із тваринами або їх нацьковування одна на одну чи на інших тварин*) склад цього злочину є формальним. Він визнається *закінченим з моменту* вчинення будь-якого із зазначених діянь.

Суб'єкт злочину є загальним – фізична, осудна особа, яка досягла 14-річного віку (ч. 2 ст. 22 КК). Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим або непрямым умислом. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину у формі нацьковуванні тварин одна на одну чи на інших тварин є *хуліганський або корисливий мотив* (він визначений альтернативно). В інших формах злочину хуліганський або корисливий мотив є факультативною ознакою суб'єктивної сторони злочину.

Жорстоке поводження з тваринами у формі нацьковування тварин одна на одну чи інших тварин, яке грубо порушувало громадський порядок і було обумовлене явною неповагою до суспільства, повністю охоплюється диспозицією ч. 1 ст. 299 КК і додаткової кваліфікації за ст. 296 КК не потребує.² Водночас жорстоке поводження з тваринами в інших передбачених законом формах, вчинене до або після грубого порушення громадського порядку, обумовленого явною неповагою до суспільства, зумовлює кваліфікацію дій винного за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених відповідною частиною ст. 296 та ст. 299 КК.

Кваліфікуючі ознаки жорстокого поводження з тваринами: ч. 2 ст. 299 – вчинення злочину у присутності *малолітнього або неповнолітнього*. Особливо кваліфікуючі ознаки жорстокого поводження з тваринами: ч. 3 ст. 299 – вчинення злочину з *особливою жорстокістю або щодо двох і більше тварин, або повторно, або групою осіб, або вчинені активним способом, або насильницькі дії щодо тварини, спрямовані на задоволення статевої пристрасті*; ч. 4 ст. 299 – вчинення злочину з метою створення зображень, творів, кіно-, відео-, аудіопродукції, або збут чи поширення зображень, творів, кіно-, відео-, аудіопродукції, що пропагують жорстоке поводження з

¹ Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України від 21.02.2016 № 3447-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15#Text>; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 953.

² Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Т. 2. Луганськ: Видавництво «Елтон-2», 2012. С. 183.

тваринам.

Огляд наукової та навчальної юридичної літератури за темою дослідження свідчить про те, що вченими обґрунтована низка підходів до тлумачення окремих особливо кваліфікованих ознак цього злочину. Так, скажімо, наявність такої особливо кваліфікуючої ознаки злочину як жорстоке поводження **щодо двох чи більше тварин** дає підставу окремим дослідникам вважати, що за ч. 1 ст. 299 КК, не може наставати відповідальність за нацьковування тварин одна на одну – такі дії завжди мають кваліфікуватися за ч. 3 ст. 299 КК, оскільки нацьковування передбачає наявність принаймні двох тварин.¹ Вочевидь з такою позицією можна погодитися у тих випадках, коли в результаті нацьковування тварин одна на одну, кожній з них заподіюються тілесні ушкодження, каліцтво або загибель однієї з них чи обох. Водночас заподіяння будь-якого одного зі вказаних наслідків лише одній тварини в результаті нацьковування одна на одну, уявляється, що зумовлюють кваліфікацію діяння за ч. 1 ст. 299 КК, а не за ч. 3 цієї статті. Показовим з цього приводу є такий приклад судової практики. Так, *ОСОБА_4*, діючи за попередньою змовою з *ОСОБА_2*, з хуліганських мотивів, діючи аморально та негуманно по відношенню до оточуючих, маючи намір, спрямований на заподіяння фізичного болю та страждань тваринам, які належать до хребетних, нацькували власних бійцівських собак породи «Пітбультер'єр», за кличками «Ніка» та «Вайт», на безпритульну собаку по кличці «Лохматка», шляхом надання команди про напад, спустивши, при цьому, зазначених собак з повідків. Отримавши від *ОСОБА_4* та *ОСОБА_2* вказані команди, собаки «Ніка» та «Вайт» накинулись на собаку по кличці «Лохматка» та почали спричиняти їй численні укуси тіла, чим заподіяли останній тілесні ушкодження у вигляді глибоких рваних ран м'яких тканин стегон та нижньої поверхні шиї, які, згідно висновку лікаря-гістолога, відносяться до категорії тяжких тілесних ушкоджень. Від отриманих тілесних ушкоджень, не виходячи зі стану глибокого шоку, собака по кличці «Лохматка», загинула у приміщенні ветеринарної клініки. *ОСОБА_3* та *ОСОБА_4* визнані винними у скоєні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 299 КК.² Подібним чином, уявляється, що мають оцінюватися випадки вчинення цього злочину у формі порушення правил транспортування кількох тварин авіаційним, автомобільним, залізничним, морським та річковим транспортом, якщо порушення таких правил призвели до тілесних ушкоджень, каліцтва чи загибелі однієї або декількох тварин. Оскільки перевезенню підлягає, як правило, певна кількість тварин, то не виключено, що у випадку порушення правил їх транспортування, вказані наслідки можуть настати як щодо однієї, так і щодо двох або більше тварин. У зв'язку з цим, відповідальність винного залежно від наявності таких наслідків щодо однієї або декількох тварин може настати як за ч. 1,

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 954.

² Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 05.06.2015 по справі № 521/6436/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/58915998>.

так і за ч. 3 ст. 299 КК.

Про різні підходи в оцінці об'єктивних та суб'єктивних ознак основного та особливо кваліфікованих різновидів жорстокого поводження з тваринами свідчить й аналіз практики застосування злочину, передбаченого ст. 299 КК. Так, скажімо, однією з особливо кваліфікуючих ознак жорстокого поводження з тваринами є *активний спосіб* вчинення посягання. *Активний спосіб* жорстокого поводження з тваринами, на думку окремих фахівців, означає вчинення щодо них активних дій – нанесення ударів або застосування іншого будь-якого насильства.¹ Ще більш репрезентативно з цього приводу висловлюється В. В. Александренко, який зазначає, що за своїм характером прояви жорстокості відносно тварин поділяються на дві групи: 1) *активна жорстокість* – це умисні дії, що полягають у намірі завдати тварині шкоду, яка викликає біль і страждання; 2) *пасивна жорстокість* (або бездіяльність) – шкода, що завдається шляхом навмисного нехтування своїми обов'язками по догляду за тваринами і викликає тривалі страждання тварини. Зокрема, ознаками пасивної жорстокості можуть бути: носіння тугих нашийників, що спричиняють тварині незручності, з часом викликають біль і спричиняють фізичні ушкодження; довгі кігті; хронічні інфекції ротової порожнини, очей; необроблені і відкриті рани, сліди від переломів кісток, що свідчить про ненадання ветеринарної допомоги; часткова чи повна відсутність волосяного покриву, гнійники, рани шкіри; схуднення і знесилення тварини.²

Зважаючи на таке доктринальне тлумачення цієї особливо кваліфікуючої ознаки, її наявність дає підстави вважати, що за ч. 1 ст. 299 КК не може наставати відповідальність у випадку спричинення тварині, скажімо, ушкоджень у вигляді закритої черепно-мозкової травми. Так, *ОСОБА_2, грубо порушуючи суспільні відносини, що забезпечують загальноприйняті моральні принципи, щодо поводження з тваринами, вихопив з рук ОСОБА_3 поводок із собакою по кличці «Бос» породи йоркширський тер'єр, обкрутив ним свою праву руку та підняв собаку до середини свого тулуба, а потім почав нею розмахувати, вдаривши по тулубу себе та декілька разів ОСОБА_3. Згідно висновку експерта у собаки виявлені ушкодження у вигляді закритої черепно-мозкової травми, що належать до ушкоджень середньої тяжкості. ОСОБА_2 за цим одним із кримінальних протиправних епізодів була визнана винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 299 КК України.*³ Інший подібний приклад. *ОСОБА_1, маючи умисел на умисне вбивство власної тварини, що відноситься до хребетних, а саме собаки, змішаної породи, віком до 1 року, діючи умисно, за допомогою металевого цінка, обмотавши вказаний металевий ціпок навколо*

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 954.

² Александренко В. В. Поняття та способи жорстокого поводження з тваринами. *Юридична наука*. 2015. № 6. С. 118.

³ Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 14.09.2022 по справі № 359/5772/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106315852>.

шиї собаки, здійснив підвішення собаки на дереві, чим спричинив її удушення, що призвело до її смерті. Згідно лікарської довідки від 11.05.2022 причиною смерті собаки є характерні для удушення ознаки механічної асфіксії. Суд визнав ОСОБА_1 винною у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 299 КК.¹ Разом тим, уявляється, що такі дії мають кваліфікуватися за ч. 3 ст. 299 КК, оскільки вони є яскравим прикладом активного способу жорстокого поводження з тваринами. З огляду на це, за логікою законодавця кваліфікація за ч. 1 ст. 299 КК має наставати лише жорстоке поводження з тваринами у відповідних його формах, вчинене пасивним способом, тобто лише за наявності діяння у формі бездіяльності.

У зв'язку з цим вважаємо вірною кваліфікацію дій винного за ч. 3 ст. 299 КК – жорстоке поводження з безпритульними тваринами, що відносяться до хребетних, вчиненого з хуліганських мотивів, активним способом, що призвело до загибелі тварин за таких обставин. Так, ОСОБА_1, реалізуючи свій злочинний умисел, побачивши скупчення безпритульних собак невстановленої породи, з хуліганських мотивів, нехтуючи існуючими правилами і нормами поведінки в суспільстві в частині відношення до тварин, почала годувати собак ковбасою, в яку заздалегідь поклала таблетки лікарського засобу «Ізоніазид», тим самим проявляючи жорстокість та винятковий цинізм, умисно, шляхом отруєння, спричинила тваринам біль та страждання, що призвели до загибелі 6 собак.²

Не сприяє формуванню єдиної правозастосовної практики й нормативна визначеність у ст. 299 КК такої особливо кваліфікуючої ознаки як **особлива жорстокість** поводження з тваринами. Так, ОСОБА_1, реалізуючи свій умисел спрямований на жорстоке поводження з твариною, тримаючи мішок з собакою на прізвисько «Джесі» обома руками, проявляючи жорстокість з метою вбивства останньої, замахуючись із-за спини спричинила, не менше п'яти ударів мішком об бетонне покриття дороги, від чого собака почала гучно скаржитися від фізичного болю та невдовзі померла. Своїми умисними діями ОСОБА_1, вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ч. 3 ст. 299 КК України, тобто жорстоке поводження з тваринами, що відносяться до хребетних, у тому числі безпритульних, яке вчинене умисно та призвело до загибелі тварини з особливою жорстокістю у присутності малолітнього, вчинене активним способом.³

З наведеного прикладу вбачається, що вказані дії винного, окрім того, що вони вчинені активним способом та у присутності малолітньої особи, вчинені ще й за ознакою **особливої жорстокості**. Натомість, з іншого прикладу судової практики можна дійти висновку, що подібні активні дії винного кваліфікуються за відсутністю ознаки особливої жорстокості

¹ Вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 19.08.2022 по справі № 545/1573/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105802869>.

² Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 19.10.2018 по справі 404/5931/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77222731>.

³ Вирок Софіївського районного суду Дніпропетровської області від 18.12.2018 по справі № 193/1178/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78848667>.

поводження з тваринами. Так, *ОСОБА_2*, діючи умисно, нехтуючи існуючими загальнолюдськими моральними правилами і нормами поведінки у суспільстві у частині відношення до тварин, взяв сокиру, яку вирішив використати як знаряддя злочину, а також собаку із подвір'я, після чого повів її до дерева породи «Яблунька», де прив'язав та наніс собаці ударною частиною сокири кілька ударів у ділянку потилиці, чим спричинив тілесні ушкодження, у результаті котрих настала смерть собаки. Вказані дії були кваліфіковані судом за ч. 1 ст. 299 КК,¹ тобто за відсутності ознаки особливо жорстокого поводження з твариною, хоча й вчиненого активним способом. Водночас в іншому випадку схожі прояви злочинної поведінки навпаки були кваліфіковані судом за ч. 3 ст. 299 КК. Так, *ОСОБА_10*, з метою реалізації злочинного умислу, перебуваючи на подвір'ї домоволодіння *ОСОБА_3*, підійшовши до собачої будки, біля якої була прив'язана на металевий ланцюг дворова собака по кличці «Бім» з білим окрасом шерсті, віком біля 3 років, використовуючи в якості знаряддя злочину нествановлений досудовим слідством предмет, наніс декілька ударів по голові та тілу собаки. Вказані дії обвинуваченого *ОСОБА_10* органом досудового розслідування та судом кваліфіковані за ч. 3 ст. 299 КК України, як жорстоке поводження з тваринами, що відносяться до хребетних, що вчинене умисно та призвело до загибелі тварини, вчинене **з особливою жорстокістю**.²

У зв'язку з цим, кваліфікація жорстокого поводження з тваринами за ознакою **особливої жорстокості** зумовлює належне мотивування у матеріалах кримінального провадження висновку про те, чому встановлені досудовим розслідування або судом дії належать або навпаки не належать до дій, вчинених з особливою жорстокістю. З вказаних прикладів судової практики простежити таке мотивування не представилося можливим. Тому пропонуємо суб'єктам правозастосовної діяльності під час встановлення цієї особливо кваліфікуючої ознаки враховувати, що жорстоке поводження з тваринами визнається вчиненим з **особливою жорстокістю** у випадках, якщо винний, вчиняючи діяння, передбачені ч. 1 і 2 цієї статті, усвідомлював, що завдав тварині (тваринам) *особливих* фізичних страждань, шляхом заподіяння великої кількості (три і більше) тілесних ушкоджень, тортур, мордування, особливого мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю, а також якщо воно було поєднане із глумлінням над трупом тварини.

Щодо дослідження нормативної визначеності заходів кримінально-правового реагування на прояви жорстокого поводження з тваринами та практики їх застосування. Порушення кримінально-правових заборон, передбачених ст. 299 КК, зумовлює реалізацію низки різних за ступенем своєї суворості заходів кримінально-правового

¹ Вирок Сколівського районного суду Львівської області від 21.01.2019 по справі № 453/1534/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79319131>.

² Вирок Мурованокіриловецького районного суду Вінницької області від 15.02.2019 по справі № 139/1243/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79842765>.

характеру. За офіційними статистичними даними у 2021 р. загальна кількість осіб, засуджених за вчинення злочину, передбаченого ч. 1–3 ст. 299 КК, становила 36 осіб, з яких, зокрема, було засуджено до покарання у вигляді позбавлення волі понад 3 роки до 5 років включно за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 299 КК, – 1 особа; арешту за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 299 КК, – 4 особи; штрафу за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 299 КК, – 8 осіб. Кількість засуджених осіб, яких звільнено від покарання з випробуванням становила – 23 особи.¹

Натепер провідне місце серед заходів кримінально-правового реагування на прояви жорстокого поводження з тваринами посідає покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. При цьому доречно зазначити, що санкцією ч. 3 та 4 ст. 299 КК, передбачена загроза призначення за різні прояви жорстокого поводження з тваринами однакового за ступенем своєї суворості покарання (позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років), що навряд чи відповідає виробленим доктриною кримінального права принципам побудови кримінально-правових санкцій як загроз їх застосування за вчинення кримінальних правопорушень залежно від ступеня тяжкості.

Крім того, негативним наслідком вчинення цього злочину, з огляду на те, що це умисне протиправне посягання, за яке у його відповідних санкціях альтернативно передбачено основне покарання у виді позбавлення волі, є також спеціальна конфіскація. Зміст ч. 1–4 ст. 299 КК, зокрема, засвідчує, що у санкціях відповідних частин цієї статті, наслідком різних форм жорстокого поводження з тваринами одночасно з покаранням у вигляді позбавлення волі на певний строк є також обов'язкова *конфіскації тварини*. У такому вигляді законодавча конструкція санкцій ч. 1–4 цієї статті створює суттєві невинуватдані складнощі для індивідуалізації кримінальної відповідальності у випадку вчинення посягання. Рій у тім, що такого виду додаткового або основного покарання як *конфіскація тварини* у Загальній частині КК не існує і не існувало раніше (ст. 51 КК). Навряд чи конфіскація тварини є й різновидом *конфіскації майна* як виду покарання, оскільки згідно з ч. 2 ст. 59 КК таке покарання встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості. Жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК) не належить до вказаної категорії злочинів. Якщо ж у цьому випадку йдеться безпосередньо про *спеціальну конфіскацію* як про інший захід кримінально-правового характеру, що з великою ймовірністю дійсно логічно впливає зі змісту ст. 96-1 КК, то подібна її нормативна визначеність виглядає невинуватданою, оскільки загальні положення щодо спеціальної конфіскації та правила її застосування вже врегульовані у ст. 96-1 і 96-2 КК. У зв'язку з цим, вказівка на них ще й у санкціях окремих статей Особливої частини КК, у тому числі у відповідних

¹ Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2021 рік: форма 6 // Судова статистика / Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/.

санкціях ч. 1–4 ст. 299 КК, не лише вносить плутанину у правозастосовну діяльність, але й порушує принцип економії визначення нормативного матеріалу. У зв'язку з цим, вважаємо, що вказівка на неї у санкціях відповідних частин цієї статті підлягає виключенню. До того часу, доки це не буде зроблено пропонуємо суб'єктам правозастосовної діяльності *конфіскацію тварини* за різні прояви жорсткого поводження з ними реалізовувати на підставі положень, передбачених ст. 96-1 та 96-2 КК. Навряд чи таким, що відповідає положенням закону, може бути призначення або навпаки непризначення *конфіскації тварини* в обвинувальному вирокі суду як різновиду додаткового покарання за жорстоке поводження з тваринами. Так, наприклад, Зачепилівським районним судом Харківської області ОСОБА_1 визнана винним за ч. 1 ст. 299 КК з призначенням йому покарання за ч. 1 ст. 299 КК у вигляді позбавлення волі на строк 2 (два) роки без конфіскації тварини.¹

Висновки. Підбиваючи підсумок, зазначимо, що кримінально-каране жорстоке поводження з тваринами – це знущання над тваринами, що спричинило їх мучення, завдало їм фізичного болю або страждань шляхом пасивної (залишення напризволяще без їжі та води) або активної поведінки винного (нанесення ударів та заподіяння ушкоджень і т. ін.), в результаті якого заподіюються тілесні ушкодження, каліцтво чи загибель тварини, а також інші визначенні законом форми протиправного поводження з тваринами. Доречно також розрізняти жорстоке поводження з тваринами та особливо жорстоке поводження з тваринами; жорстоке поводження з тваринами, вчинене шляхом пасивної або активної поведінки винної особи. У першому випадку їх ототожнення не сприяє формуванню єдиної правозастосовної практики застосовування у ст. 299 КК. Врахування другого випадку впливає на кваліфікацію жорстокого поводження з тваринами за ч. 1 або 3 ст. 299 КК, а, відтак, й на індивідуалізацію кримінальної відповідальності. Уявляється, що корисними для правозастосовної практики будуть й інші зазначені у цій науковій публікації пропозиції та висновки, пов'язані з кваліфікацією злочину, передбаченого ст. 299 КК, а також індивідуалізацією заходів кримінально-правового реагування на випадки прояву жорстокого поводження з тваринами у різних передбачених законом формах.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2022

Andrii M. YASHCHENKO,
Doctor of Law, Professor
(*Kharkov National University of Internal Affairs*)

¹ Вирок Зачепилівського районного суду Харківської області від 14.07.2022 по справі № 952/271/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105271579>.

**CRUELTY TO ANIMALS (ART. 299 of the Criminal Code of Ukraine):
COMPOSITION OF THE CRIME, CRIMINAL-AND-LEGAL RESPONSE MEASURES**

The article is devoted to clarifying the existing approaches to the interpretation of law enforcement activities of individual features of the objective and subjective side of the crime provided in Art. 299 of the Criminal Code, including its qualifying and especially qualifying features and the provision of recommendations aimed at forming a unified law enforcement position regarding the qualification of this criminal offense, as well as drawing attention to the drawbacks of the normative certainty of certain measures of criminal law response to manifestations of animal cruelty.

Key words: *cruel treatment, animals, criminal law measures, confiscation of an animal, special confiscation, treatment of animals.*

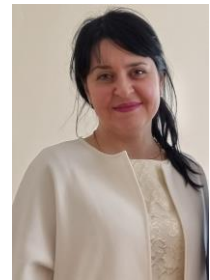
СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЇ

УДК 343.9 (477)

Олексій Миколайович ЛИТВИНОВ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України (*Харківська
обласна військова адміністрація*)

Ганна Олександрівна СПИЦИНА
доктор юридичних наук, професор
(*Національний аерокосмічний
університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»*)

ОБРАЗ ЗЛОЧИННОСТІ У НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНІЙ КОНФІГУРАЦІЇ МАЙБУТНЬОГО

Замислюючись над майбутньою архітектурою навколишнього світу, вибудовуючи його, людина покладається на власне розуміння сучасних тенденцій розвитку науки і техніки. Ці тенденції вона екстраполює на явні чи неявні зміни антропологічної реальності та світогляду на перспективу. Однією з форм вираження нового знання є наукова фантастика, яка поруч з іншими об'єктами створює проекти руйнівних можливостей буття людини, або образи зла. Останні виявляються в особистісному, культурному, соціальному, політичному та інших контекстах, у тих чи інших проявах злочинності. При цьому злочинність у науково-фантастичній літературі постає в більш широкому та неоднозначному сенсі, ніж у звичайному кримінологічному, хоча й корелюється з ним.

При найближчому розгляді образ «злого вчинку» у науковій фантастиці належить до тієї сфери, яка юридичною мовою позначається як «намір», тобто задумана дія. Тим часом у кримінально-правовому сенсі «намір» ще не становить власне протиправного діяння, а є лише одним з етапів вчинення злочину. Враховуючи те, що під злочином все ще розуміється діяння, яке несе суспільну небезпеку (суспільно небезпечне діяння), важливою є його руйнівна сила, спричинена енергією злочинця, який посягає на право людської особи на життя, свободу і таке інше. Раз це притаманно для розуміння сутності окремого злочину, подібна ж інтерпретація можлива і щодо злочинності в цілому. І ось до цього моменту

деструктивності злочинності апелює наукова фантастика, яка, визначаючи «намір» майбутньої злочинності, намагається попередити суспільство властивими їй образними засобами про особливий характер руйнівних для особи і суспільства можливостей злочину майбутнього. Ці можливості однак пов'язані з активним «контекстом» сучасності, зумовленим науково-технічним прогресом.

Образ зла постає у науковій фантастиці не просто як такий, що псує поведінку особи, яка порушує закон. Часто-густо цей образ постає як непереборна сила або трагічна випадковість у цілком конформістському ззовні побутуванні людини в межах респектабельного і прогресивного людського співтовариства. Він повністю відповідає усталеним у нашому суспільстві соціальним та правовим нормам, які за своєю глибинною сутністю є антигуманними.

Незважаючи на різноманітність фантастичних літературних і кінематографічних творів, де зустрічаються ті чи інші образи зла, можна класифікувати замислені в них «проекти» злочинності на кілька основних, що відображають системні властивості та тенденції трансформації злочинності. Ці «проекти» співвідносяться з дійсністю, іноді випереджаючи її, а часом, особливо по відношенню до розвитку технологій злочинності, навіть запізнюючись.

У науковій фантастиці створено чимало образів зло-чинності, в основі яких знаходиться уявлення про зло як про спокусу тотальної влади над світом. У цих образах змальовується небезпека, пов'язана із реалізацією одного з фундаментальних інстинктів людини – інстинкту владарювання. У християнстві (а також інших релігіях) небезпечним визнається підміна призначення людини «панувати над всією землею», будучи представником Бога (Бут. 1, 26), владою як самоціллю (Лк. 4, 5-8)¹. Невипадково у Ф. Ніцше заперечення Бога як вищої цінності людського життя пов'язане зі спробою обґрунтування прагнення до влади – чистого свавілля надлюдина, суворой жаги, що протиставляє себе будь-яким вищим цінностям, у тому числі й тим, що створені в контексті християнської культури². Для Ф. М. Достоевського ідентифікація зла як свавілля «володіння» прямо зумовлене атеїзмом і людинобощництвом («якщо Бога немає, то все дозволено») і є передумовою майбутнього антигуманного соціального устрою³. Можна погодитися з думкою, що в сучасній «культурі проступає нігілістична, всезаперечна ніцшеанська «воля до влади», що розв'язала війну... проти онтологічної повноти буття, проти традиції, що укорінилась»⁴.

У науково-фантастичних творах образ надлюдина, що володіє деякими надздібностями, а значить, і більшою владою над світом, далеко не завжди тотожний образу зла. Фантазійне зумовлення виникає тут насамперед на

¹ Библия. Синодальный перевод / Библия онлайн. URL: <https://bible.by>.

² Ницше Ф. К генеалогии морали // Сочинения. Т. 2. М.: Мысль, 1990. С. 407–524. URL: http://www.philosophy.ru/library/nietzsche/gen_mor.html.

³ Жижек С. Если Бог есть, все позволено / Дискусия. URL: <https://liva.com.ua/zizek-religion.html>.

⁴ Рожковский В. Б. Парадокс идеи умаления человека в православной мысли. Ростов на Дону, 2013. С. 293.

основі протиріччя між надздібностями незвичайної особистості і тим, як їх використовувати у звичайному світі. Проте, які б здібності не приписувалися надлюдині («парадокс Супермена»), він «тим більше потрапляє в ситуації аксіологічних зіткнень»¹. Можна скільки завгодно створювати дивовижні образи надлюдини, наділяючи її різними здібностями, надінтелектом або навичками володіння передовими системами озброєння – усе одно стрижневе значення матимуть питання її (надлюдини) існування у ціннісно-смысловому плані, проєкції. Важливо, як письменник подасть або режисер поставить, наприклад, трагедію «приголомшливої самотності» надлюдини (Хенкок), що виникає внаслідок розриву між ним і «звичайними» людьми; або вирішить «дилему Бетмена», тобто що саме йому робити завдяки своїм можливостям, оскільки «все» зробити неможливо²; нарешті, як опише приховану в герої можливість його інобуття в образі генія зла (Дарт Вейдер).

Геній зла – це не просто можливе граничне оволодіння фізичною реальністю людини, що має надздібності, а одне зі спотворених і неминуче трагічних розширень його внутрішнього простору. Таке розширення для надлюдини має не просто негативний аксіологічний вектор, але й більший рівень тяжіння, ніж для звичайної людини. Створені у літературі та в кіно приклади інобуття людини у образі генія зла численні. Вкажемо, перш за все, на популярний і неодноразово відтворений у різних варіаціях протягом усього минулого та на початку ХХІ століття у кіномистецтві образ Джокера – неприкаяного та непереборного монстра, що не лише передає відчуття радикальної недосконалості соціуму, а й висвічує цілий проєкт нелюдяності, що таїться в самій людині та людській спільноті.

Популярність у сучасній масовій культурі набули й більш замасковані образи генія зла. Так, у фільмі «Темний лицар» науково-технічні артефакти, надприродно втілюючи приховані бажання, у тому числі головне – бажання легкої влади, мають властивість «приростати» до людини, навіть якщо вони пов'язані зі щирим прагненням покарати і запобігти злу. Натомість «приростання» зла в контексті головного антагоніста перетворюється на його виправдання. Для Джокера його потворність постає найнебезпечнішою «ментальною пасткою», в якій усі його таланти та здібності становлять загрозу для всіх, хто його оточує (членів його банди під час пограбування банку мафії, готемської оргзлочинності, пересічних громадян тощо), втягуючи його в нескінченну духовну безодню. В обох художніх образах (Бетмена і Джокера) показана трагічна внутрішня вразливість людини злом (навіть у тому випадку, коли вона отримує над ним видиму перемогу) як спокуюючою тотальної влади над дійсністю та іншими людьми.

Говорячи про владу як потенційне тотальне оволодіння світом, образ якого відображений у науковій фантастиці, ми зближуємося в її розумінні з філософською позицією, в рамках якої в самій сутності влади вбачається

¹ Лем С. Фантастика и футурология: в 2 кн. М., 2007. Кн. 2. С. 317.

² Там само, с. 315.

елемент насильства, а владарювання пов'язується з тенденційним проявом у людини антигуманних, демонічних якостей¹. З точки зору О. Г. Дугіна, владу можна вважати змовою володарів проти своїх підвладних. У самій природі влади імпліцитно міститься ідея таємного співтовариства, на чолі якого стають «генії зла», які створюють певну, причому цілком раціональну, антиреальність соціальних відносин, що відповідає їх антигуманним, часто маніакальним інтересам управління людьми². Науково-технічний прогрес сприяє функціонуванню такого роду антиреальності.

Межі оволодіння владою світом виявляють небезпеку найжорстокішого тоталітаризму. Проте прагнення тотального оволодіння не можна повністю ототожнювати з тією чи іншою соціально-політичною утопією, що коли-небудь реалізовувалась в історії людства. Ознаки тотальної та руйнівної для людини влади потенційно закладені у різноманітних соціально-політичних устроях, які можна уявити у майбутньому (від мілітарного («Зоряний десант») до екологічного фашизму («Елізіум»)). Варто відмітити, що в багатьох творах ціннісно-сміслові навантаження з приводу руйнівної сили тоталітарної влади як особливого, негативного типу духовності у соціальних відносинах виходило за рамки окремого соціально-політичного устрою. Е. Фромм, коментуючи оруелівський роман «1984», справедливо зауважив, що «вийде дуже погано, якщо читач самовдоволено зрозуміє «1984» як черговий опис сталінського варварства і не помітить, що це стосується і нас теж»³. У духовному устрої тотального владарювання втрачається зв'язок з такими духовними принципами, як свобода і справедливість, а влада здійснюється із застосуванням фізичного, психологічного та ідеологічного впливу на людей, управління та терору, аж до повного маніпулювання ними. Засоби, за допомогою яких досягається повне маніпулювання людиною, у науковій фантастиці вигадуються різні, і кожен, чи то масовий гіпноз, опромінення чи пропаганда, претендує на забезпечення потрібного результату і може бути максимально вдосконалений у майбутньому.

Руйнівна сутність тотальної влади розкривається через її кінцеву мету – перетворення людини на бездушний інструмент або автомат, взагалі знищення в ній та суспільстві в цілому всього людського – любові, дружби, правди, співчуття тощо. У цьому сенсі працює визначення влади як можливості перетворити людину на труп, або, іншими словами, на річ⁴. «Тотальність» влади містить у собі потужну потенцію максимального розширення-упредметнення в контролі і над внутрішнім світом людини, і над будь-якими доступними просторами всесвіту, де тільки можливе існування людського суспільства. Як реакція на цю небезпеку неминуче виникає питання – що в людині протистоїть реалізації тотальності влади, де

¹ Маркеев О., Масленников А., Ильин М. Демон Власти. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=92554&p=1>.

² Дугин А. Г. Конспирология. URL: <http://arcto.ru/article/166>.

³ Фромм Э. Комментарий к роману Дж. Оруэлла «1984». URL: https://orwell.ru/library/novels/1984/russian/rnt_ef.

⁴ Дацюк С. Що таке духовність і навіщо вона потрібна / Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/06/16/4026929/>.

у внутрішньому просторі людини можуть зберігатися альтернативні особистісні цінності та устремління.

У науковій фантастиці показується, що реалізація того чи іншого проекту оволодіння світом неминуче виявляє закладене в ньому внутрішнє протиріччя між обмеженою природою людини і роздутим інстинктом владарювання, що зрештою є руйнівним і для мас, і для тих не багатьох «надлюдей», які його ініціюють та особистісно втілюють. Так, у своїй трилогії «Академія» А. Азімов змальовує образ галактичної Імперії як неймовірний симбіоз суспільства крайнього абсолютизму та техногенної цивілізації. Ця держава-фантом як фіктивна, нав'язана реальність, викликана до життя не стільки уривчастими «монархічними уявленнями» її творця, скільки його підсвідомими садистськими нахилами і цілком реальними військово-технічними перевагами, є не мертвою ляльковою виставою, а постійно відтворюваним замкнутим алгоритмом контролю над всім і вся, від якого його представники не можуть відійти навіть під час змови проти самого Імператора. В результаті імперія, перебуваючи в алюзії про абсолютну владу над галактикою, поступово деградує, а імператор непомітно усувається від функціонування самої системи. На всьому апараті клеймом лежить усвідомлення безпорадності спроб змінити прагматичну самодостатню схему тотальної влади. В цілому в образі тоталітарної галактичної Імперії легко вгадуються відомі риси диктатур та авторитарних режимів сучасності та найближчого минулого, а імператор Клеон – типова руйнівна, патологічна особистість правителя, який, на думку Е. Фромма, рухомий пристрастю до руйнації¹. Прозорливість А. Азімова проявилась не лише в тому, що він описав патологічні руйнівні якості особистості диктатора, а й спробував розкрити своє передчуття майбутнього максимального зрощення тотальної влади та нелюдської прагматики в управлінні суспільством.

Розуміння того, що тоталітарне суспільство є, по суті, вищою формою прагматизму, оскільки правда і реальність у ньому стають абсолютно залежними від влади, а людина – лише інструмент реалізації цієї влади (поза цим втрачаючи цінність), ми виявляємо і в аналізі Е. Фромма роману Дж. Оруелла «1984». Оруелівський феномен «двомислення» в соціальних відносинах, при якому людина «не каже протилежного тому, що думає, а думає протилежне правді», на думку Е. Фромма, «вже є частиною сучасного світу»². Дійсно, люди в сучасному суспільстві, більшою мірою завдяки контролю, що розширюється, на їх емоційно-інтелектуальний простір різних інформаційних засобів, перетворюються на бездушні «гвинтики» в маніпулятивних процесах можновладців. Додамо, що й очікування глобальних негативних наслідків воєн, пандемій, катаклізмів, коли зростає диктатура влади, зближує образ оруелівського суспільства з нашим часом. Саме це очікування, яке формує страх, почуття безпорадності, що паралізує

¹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. URL: <http://www.aitrus.info/node/211>.

² Фромм Э. Комментарий к роману Дж. Оруелла «1984». URL: https://orwell.ru/library/novels/1984/russian/rnt_ef.

надію на майбутнє і одночасно провокує агресію, виступає екзистенційною репрезентацією «демона влади».

Зміна в типі духовності людини, яка пов'язана із зануренням у зростаючу тотальність технологічного та віртуального світів кіберпанку, проявляється у формуванні такого типу злочинності, який можна охарактеризувати як беземоційний. Виявляється, що підсвідоме бажання руйнації та влади над іншими, чинення зла в його різних проявах може викликатися і викликається не тільки втратою співчуття (що властиво взагалі природі злочинності), а й витісненням як такого емоційного, а також низки найважливіших людських переживань із самої особистості злочинця майбутнього. Злочинність перестає залежати від особистісних переживань, навіть якщо це «природні» образи злочинної поведінки (ненависть, ворожість, обурення, ресентимент тощо).

У багатьох науково-фантастичних творах показано, що однією з передумов беземоційної злочинності є вдосконалення різних технологій, насамперед військових, застосування яких дозволяє відчужено, «на відстані» сприймати чужий біль та страждання і тим самим легше здійснювати насильство та перетворення людини на «річ». Справа в тому, що будь-які негативні емоції «колишнього» злочинця (наприклад, Раскольнікова) не руйнують зворотний зв'язок між ним і жертвою і, отже, перетворюють його на залежного, паразитуючого суб'єкта, позбавляючи претензій на тотальність «демона влади». Злочинність у своєму внутрішньому розвитку неминує має розтягувати, відчужувати зворотний зв'язок, тобто робити його симулятивним, перетворювати на гру. У своєму бажанні абсолютного панування злочинець майбутнього повинен знайти технологічний засіб для власного ідеального маскування. У передачі власної індивідуальності різними речам, по суті, відбувається розмивання зворотного зв'язку, який завжди існує між людьми, а отже, зберігається можливість усвідомлення відповідальності за інших та каяття. При цьому таке самоприховування, зрештою, нівелює власну особистість злочинця. Весь простір навколо (які б масштаби влади не були створені) «стягується» до ситуації практичного вироблення, вичерпаності можливостей такої особи. Особистість злочинця стає чимось полегшеним, віртуальним, прихованим за безліччю посередників-симулякрів. Чи не цим, врешті-решт, пояснюється розквіт технологій дистанційного нанесення ударів в новітніх стратегіях ведення військових конфліктів XXI століття? Зовнішня всемогутність приховує справжню жалюгідність.

Яскравий проект злочинності майбутнього, що поєднав дві її тенденції – прагнення до тотальної влади над світом та беземоційність, показаний у серіалі «Видозмінений вуглець», який є результатом творчого осмислення трагічного тоталітарного майбутнього людства, де особистість перетворена на бездушну оболонку, позбавлену будь-яких почуттів. Головний злочинець тут – особа, яка спекулює на віртуальному образі вбитої людини. Беземоційність служителів закону, які його іменем з легкістю знищують будь-яку альтернативну точку зору, виступає опорою тотальної влади. При

цьому енергія протистояння тим сильніше, чим слабший ворог, а саме протистояння «прикриває» внутрішні протиріччя всередині самої влади.

Абсолютно беземоційного злочинця є створений у науковій фантастиці образ-проект штучного інтелекту, що в майбутньому звернувся проти свого творця, «повсталі машини», гола «інтуїція» якої спрямовується лише на виконання завдання. Відсутність людської, або гуманітарної, етики, алгоритм замість почуттів – необхідна внутрішня властивість досконалого штучного інтелекту. Його логіка довершена: людство глибоко хворе і в кінцевому рахунку не раціональне, оскільки йому внутрішньо властиве, зокрема, емоційне життя, що суперечить подальшій еволюції розуму. У проекті майбутнього, як показано у фільмі «Матриця», влада машин допускає недосконале буття людини лише як деяке енергетичне підживлення для власного функціонування. У цьому світі людині залишається певна антиреальність – нейроактивна модель світу, або матриця, «насунута на очі», світ мрій, створений штучним інтелектом, щоб повністю поневолити людину. «Агенти» матриці живуть потенційно в кожному, для кого світ зливається з цією антиреальністю, і як би охороняють інобуття людини, готової змиритися з її примарністю, незважаючи на такі суттєві людські якості, як здатність вірити, кохати та інші.

З розвитком біотехнологій, здатних радикально змінити людську природу, пов'язана поява у науковій фантастиці також таких образів майбутнього, як симбіоз людини та робота (кіборг), штучно вирощена та вдосконалена копія людської тілесної індивідуальності (клон). Обидва образи – фактично вже постлюди – одночасно передбачають втрату істотних людських емоційних станів. Небезпеку від реального створення таких постлюдей, безумовно, важко раціонально прорахувати, тому вона не випадково належить до наукової фантастики. Однак важливо, що ці образи, поки не реалізовані в наш час, проте свідчать про цілком реальну небезпечну зміну свідомості їх творців (вчених, інженерів та інших, які проводять відповідні, проте поки що невдалі, експерименти), позбавленого відчуття відповідальності за можливі негативні наслідки. Парадоксально, але у фільмах про кіборгів-поліцейських образ нового типу поліцейського, «створеного, щоб вбивати», як ідеального «копа» майбутнього, протиставляється емоційному злочинцю «з минулого. Неважко зробити висновок, що подібна постлюдина може набагато швидше опинитися на службі кримінального світу, вчиняти безжальні злочини, взагалі розчинитись в такій «антиреальності». Емоційний злочинець залишається насамперед людиною, здатною і на інші дії вже за своєю природою. Втім, навіть коли кіборгу вдається зберегти в собі якісь людські якості, його особистість є морально-психологічним «збоєм».

Отже, які ж «проекти» майбутнього здійснюються в сучасному світі, у сьогоdnішній реальності в контексті злочинності? В її проект активно впроваджуються образи, позбавлені глибинної емоційності (любові, співчуття), ігри у зло. Реальна злочинність – це тепер і ще більшою мірою в

майбутньому щось подібне до комп'ютерної гри, сюжет якої розгортається навколо все більш досконалого освоєння гравцем ролі злочинця, що просувається кар'єрними сходами організованої злочинності.

Все більшого поширення набуває підліткова «легка» злочинність, викликана зануренням у віртуальну реальність як із допомогою різних наркотичних засобів, так й у вигляді нових психічних захворювань: лудоманії, інтернет-залежності тощо. Внаслідок цього відбувається втрата усвідомлення тяжкості злочину. Зовсім не випадково підліткова «легка» злочинність пов'язана з різними проявами екстремізму, позбавленого будь-якого компромісу і, як наслідок, нехтує цінностями соціальної згоди та терпимості. При цьому нові, вдосконалені засоби масової комунікації прискорюють ухвалення людиною злочинних рішень. Людина, мабуть, часто не встигає усвідомити реальні наслідки своїх слів, намірів, дій, відчуває своєрідний шок – «шок майбутнього» (Е. Тоффлер), потік часу, що прискорюється. Вже складно зафіксувати в людини розвиток «наміру» та інших попередніх психологічних стадій вчинення злочинного діяння, адже перед нею просто «проносяться» події і речі, які вона не може швидко освоїти всією своєю істотою, свідомо відкинути і подолати. У цьому сенсі вона зникає до ролі віртуальної, «недоактуалізованої» людини.

Тенденції розвитку злочинності, про які попереджає нас наукова фантастика і в яких розмивається зв'язок між реальним та віртуальним світом, а «оволодіння світом» відбувається «як у грі», де нівелюється емоційний «зворотний зв'язок», необхідний для збереження почуття моральної та правової відповідальності, будуть, мабуть, наростати.

Стаття надійшла до редакції 24.06.2022

Oleksii M. LYTVYNOV,

Doctor in Law, Professor

(Kharkiv Regional Military Administration)

Hanna A. SPITSYNA,

Doctor in Law, Professor

(M.E. Zhukovsky National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute")

THE IMAGE OF CRIME IN THE SCIENTIFIC-FANTASTIC CONFIGURATION OF THE FUTURE

In the criminological context, the question of the destructiveness of crime, to which science fiction appeals, is considered. It, determining the "intention" of future crime, tries to warn society with its inherent figurative means about the special nature of the destructive for the individual and society opportunities for future crime. However, these opportunities are related to the active "context" of modernity, due to scientific and technological progress.

Key words: *prevention, future, crime, crime, image, deconstruction, society, progress.*

УДК 343.9

Юрій Володимирович ОРЛОВ,
 доктор юридичних наук, професор
*(Харківський національний університет
 внутрішніх справ)*

КАРТОГРАФІЯ РОСІЙСЬКОГО ФАШИЗМУ: КРИМІНОЛОГО- ПСИХОАНАЛІТИЧНА РОЗМІТКА

Постановка проблеми. Розгортання повномасштабної агресії росії проти України остаточно скинуло й без того напівпрозорі, діряві лаштунки, з-за яких дещо сором'язливо, незграбно, недолуго й недоречно прикриваючись антинацистським дискурсом показав своє обличчя новий російський фашизм. Показав, що вже узвичаїлось у советсько-російському топосі, як горлата порожнеча (Д. Галковський), беззмістовний у ціннісно-смісловому плані, як може здатися, дискурсивно-символічний й насильницько-силовий виплеск агресії. Може здатися. Якщо піддатися першому враженню, то виникає навіть спокуса сказати, що це є яскравим експонентом знелюдненості політичних еліт росії. Але мало що було б таким хибним, як вважати, нібито справа виключно у політичному істеблішменті, в одній персоні автократа, довкола якого формується напружено-артикульоване та водночас інтелектуально нище поле захоплення ідеями візантійсько-сивушною величи, барачно-колгоспної стабільності (Л. С. Рубінштейн), сохатого євразійства, що явила світові у другому десятилітті ХХІ сторіччя досить дикий воєнно-фетишизовний, церковно-забобонний покруч, влучна назву якому – «колективний «Уралвагонзавод»». Помилковим є і враження, нібито фашизоїдна атмосфера, стилістика, мотивації, імперський гламур закінчується за межами московської кільцевої автомобільної дороги. Невблаганність реальності засвідчує іншу картину, змушує рахуватися із тією обставиною, що автократія – не стільки причина, скільки закономірний наслідок загальносоціального стану, відповідає йому. Широкоформатне кримінологічне дослідження цього стану – необхідна умова для розробки адекватних стратегій забезпечення національної безпеки нашої держави і суспільства, що об'єктивно приречене (принаймні на більш-менш віддалену перспективу) балансувати на фронтірі, в умовах спільного кордону з росією, який усе виразніше набуває рис цивілізаційного порубіжжя.

Певна річ, російська агресія проти України вже тривалий час є

об'єктом найпильнішої уваги з боку юристів-криміналістів, кримінологів, соціологів, філософів, мислителів. Варто відзначити низку робіт М. І. Гнатовського, О. М. Банудрки, О. М. Литвинова, О. А. Мартиненка, В. І. Поклада та інших дослідників проблем міжнародної кримінальної відповідальності за вчинені представниками росії злочинів на території України, перехідного правосуддя, засад його кримінологічної ефективності, окремих соціологічних, психологічних детермінант становлення та розвитку недемократичного політичного режиму в росії, факторів його підтримки серед певної частини населення в Україні тощо. Звертають на себе увагу інтелектуальні рефлексії й контрфлексії Д. Л. Бикова, Л. Г. Парфьонова, деяких інших осередків умовного правозахисного руху (а радше руху неприєднання, критичного відмежування) в тій такій росії. Проте фокусованих досліджень феномену сучасного російського фашизму (як феномену кримінального, а тому й об'єкту кримінологічного вивчення) вочевидь бракує. Й досі не запропоновано, хоча б у пунктирному, первинному, вихідному, робочому варіанті картографії детермінаційного комплексу фашизоїдного суспільного стану російського населення.

Наголосимо, що цей стан не є всеохоплюючим та виключним. Він є одним з багатьох, що відтворюється у відносно значній частині російського суспільства. Проте саме він зі зрозумілих причин є значущим для України, як, зрештою, і світу в цілому. Деокупація території України у її міжнародно визнаних кордонах не усуне повною мірою кримінологічно-віктимологічну проблему межування з рф. Навіть зміна керівництва цієї країни докорінним чином, фундаментально не змінить (не)безпекову ситуацію, адже залишається поживне підґрунтя, соціальна база відтворення міфологічної свідомості, запиту на велич й диктатуру. В чому полягає цей запит, чому він є, яка його конфігурація і які перспективи його зниження, поступової елімінації – ось головна *мета* цієї статті.

Емпіричну базу нашого дослідження склали матеріали статистичної звітності про зареєстровані кримінальні правопорушення в Україні, матеріали Генерального штабу Збройних Сил України, Офісу Генерального прокурора, Національної поліції про воєнні та суміжні з ними злочини представників рф в Україні, аналітичні звіти правозахисних організацій України та росії (Харківська правозахисна спілка, Українська Гельсінська спілка з прав людини) резолюції ООН, ПАРЕ, що підтверджують факт агресії рф проти України, документи попереднього розслідування Міжнародного кримінального суду, а також дані регулярного моніторингу (кримінологічно-дискурсивного, символічного, смислового) українського та російського контентів у засобах масової комунікації, новинних та інших політичних продуктах (проєктах) у ЗМІ, промови політичних лідерів рф і їх представників, результати соціологічних опитувань російського аналітичного центру «Левада-Центр», результати невиключного соціологічного спостереження за настроями російського населення, характером сприйняття війни тощо.

Виклад основного матеріалу. Насамперед визначимось із вихідною

категорією. Сучасний російський фашизм у вузькому розумінні можливо визначити як існуючу в РФ форму недемократичного політичного режиму, визначальними номінальними рисами якого є корпоративно-силова моністичність управлінських підходів на вищому рівні державної влади, її персоналізованість (функціональна замкненість на одній персоні, принаймні у прийнятті ключових рішень), нетерпимість до критики режиму (що в тому числі реалізується інструментами адміністративної та кримінальної репресії), розгалужені механізми конструювання та контролю за станом інформаційного простору, суспільної думки та історичною пам'яттю.

У широкому розумінні російський фашизм постає станом масової свідомості (доксичного мислення) і базових систем соціальної діяльності, для якого характерним є колективізм, етатизм, мілітарна та службістська (поліція, служби безпеки) естетика з поширеними ритуальними та комеморативними практиками, ресентимент як екзистенція велич-жертвовності й запаленого (травмованого й гіперкомпенсованого) державницького самолюбства, перманентна присутність зовнішньодержавного об'єкту протистояння, ворожості і пов'язаних з ним внутрішніх агентів-шкідників, а з початком розв'язування повномасштабної агресивної війни проти України – атмосфера боротьби за життя, визивання нації («цивілізації?»), а тому й безальтернативність війни. На цьому соціальному каркасі й виростає фашистський політичний режим з культом держави та неадекватним циклосом – смисловий, дискурсивний, символічний, ціннісний замкненості в минулому. Втім обов'язково й неодмінно слід підкреслити: докса – масова свідомість, яка не є всеохоплюючою, однак, тим не менш, масовою. Ми цілком визнаємо осередки інакшості в російському суспільстві, що на рівні наративів, дискурсу не вписуються у фашизоїдний формат мислення й практики та можуть претендувати на асоціацію із окремими елементами громадянського суспільства. Проте їх вплив на політичний режим вельми не значний, принаймні у більш ніж двадцятирічній ретроспективі й деякій візуалізованій перспективі.

Також слід підкреслити і те, що докса – не однорідна з точки зору ступеня індоктринованості, насиченості міфологічними афектаціями. Значна (якщо не більша) частина її носіїв – «нормальні» соціальні актори, вбудовані у фашистський режим механізмами підкорення й забезпечення соціальної безпеки (тобто є емоційно індиферентними режимові та його конструктивістських ігор), що спираються на відповідні засоби легітимізації, перевизначення «зла», морального зламу й тотальної публічної брехні. Детальніше про цей механізм і вказаний простір – далі, бо ж вони заслуговують на окрему увагу. Але вже в цьому місці можна і потрібно зауважити, що російський фашизм, окрім історичної унікальності свого забарвлення, детермінант, спирається на типово людські властивості й схильності до послуху, передачу відповідальності соціальному авторитетові, що так яскраво й переконливо описано у всесвітньо відомому експерименті С. Мілгрема, розвинені у подальших соціально-психологічних

дослідженнях, в тому числі й зокрема у роботах Ф. Зімбардо. Таким чином, спроби кримінологічного-психоаналітичного зрізу російського фашизму неодмінно поєднуюватимуть у собі як неповторні, так й універсальні, такі, що вже фіксувалися в історії (до прикладу за нацистського режиму Третього Райху) характеристики, ознаки, фактори.

Певна річ, російський фашизм не виник на порожньому місці, має розлоге підґрунтя, виявлення, опис, посягання ключових компонентів якого вимагає застосування міждисциплінарного підходу. І оскільки йдеться про злочинність, криміногенність й віктимогенність функціонування російського політичного режиму, про вчинення його представниками як міжнародних злочинів, так і розгортання, укорінення практик політичних репресій, тероризму тощо, то означений підхід може бути розгорнутий на гносеологічній платформі кримінологічної доктрини у поєднанні з психоаналітичним вченням. Останнє зумовлено уявленням про характер і глибину залягання факторів фашизації російського соціального стану й політичного устрою. Кримінологічно-психоаналітичний предметно-методичний синтез за задумом має оформитись у деяку структурно-просторову модель чинників та індикаторів російського фашизму як кримінально-криміногенного й віктимно-віктимогенного суспільно-політичного феномену. Така модель, що названа нами картографією, покликана: а) додатково візуалізувати складноструктурований, метасистемний, ризоматичний корпус факторів російського фашизму і пов'язаних з ним злочинів; б) виявити вузлові його (корпусу) елементи, міжзональні зв'язки, вплив на який, здатен послабити загальну квазіструктуру, тим самим ослабивши й підстави, засновки подальшої фашизації російського суспільства.

Як видається, зручним для досягнення вказаних цілей може бути зонально-рівневий підхід, в якому як аналітична база використовується різноспрямованість, векторальна бінарність агресії (адже фашизм – це суть агресія, перманентна експансія) та зонально оформлений каскад її факторів, здебільшого групових, однак в окремих випадках – й індивідуальних. Розгортання цього підходу на емпіричній базі нашого аналізу у предметно-кримінологічних межах дозволяє представити власне картографію російського фашизму, в якій виразно проявляються дві ключові зони, своєрідний його «життєвий простір»: внутрішньої системної агресії та зовнішньої.

I. Зона внутрішньої спрямованої та інституціоналізованої агресії – державно-владного домінування, апаратної диктатури. Водночас, варто бути свідомим і того, що, незважаючи на векторальну (спрямованість) функціональну прив'язку, йдеться, поруч з цим і про фактори внутрішньої зумовленості, соціальний запит на фашистський режим, умови його прийнятності. Ця зона є не просто простором для діяльності, практик у лінійному розумінні, а хронотопом, адже йдеться про соціальну діяльність, що характеризується конкретним *соціально-часовим* виміром (вимірами). В деяких попередніх наших роботах ми вже порушували проблему

кримінологічного аналізу злочинності у контексті соціально-часової парадигми¹. Тому в цьому дослідженні лише обмежимося вказівкою на те, що кожна із зон розгортання фашизоїдної (а тому під знаком і у виконанні концепту «держава») агресії, а надто внутрішня зона як материнська, засаднича, є, по-перше, *породженням, втіленням і безперервним триванням* конкретного соціального часо-простору (*Dasein* як ось-буття, рефлексивне усе-буття, – М. Хайдеггер²) з визначеним набором історично забарвлених наративів, дискурсивних засобів, символіки, мемів, екзистенцій та, по-друге, областю нульової толерантності до інакших соціальних часо-просторів, опозиційних чи незрозумілих екзистенцій. Це – принципово важливий момент для розуміння сутності і зони зовнішньої агресії, розв'язаної рф війни проти України, до якої ми повернемося трохи згодом.

Наразі ж наголосимо, що ця зона, як і зовнішньо направлена агресія, має вельми високу насиченість феноменами різної природи та спрямованості, що можуть бути ідентифіковані як чинники фашизації російського політичного режиму, масової свідомості та, зрештою, соціального стану. Вона може бути представлена дворівневим каскадом факторів.

Перший рівень факторів є найбільш очевидним, видимим, адже перманентно присутній в інформаційному просторі й найчастіше звертає на себе увагу. Це – *монопольна система державної російської пропаганди*, що охоплює не тільки засоби масової інформації, а й масової комунікації, соціальні мережі (в тому числі й діяльність так званих ботоферм), заклади освіти, органи державної влади, місцевого самоврядування. Вона, пропаганда, побудована у жанрово витриманому стилі, передбачає використання емоційно резонучих засобів маніпуляції масовою свідомістю (тематика, символіка, дискурс, акустичні засоби тощо), в тому числі й сфальсифікованих, заангажованих, дискримінаційних, що мають ефекти *дегуманізації* окремих соціальних груп, *підтримання конструкції міфологічної свідомості*. За більш ніж два десятки років фактично вибудована колосальна система керованого конструювання суспільної свідомості, продукування згоди на будь-які дії політичного керівництва країни, аж до розв'язування агресивної війни, політичних репресій проти громадян.

В цілому ж визнаючи, що російська пропаганда і її роль у детермінації політичної злочинності є об'єктом, який вимагає самостійного кримінологічного дослідження, в той же час не можна обмежитись лише вказівкою на її очевидність, нав'язливість, сугестивність та в операційну ефективність (у вимірі мета – результат). Вказана очевидність і наочність здатна ввести в оману щодо дійсного стану справ в сусідній державі й дійти в цілому неадекватного висновку, що проблема лише в одному-єдиному політичному лідері – президенті рф. Симптоматичними в цьому аспекті є

¹ Див. працю автора: Злочинність і час : онтологія та метафізика кримінологічного аналізу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. Спецвипуск. С. 144–154.

² Хайдеггер М. *Бытие и время* / Пер. с нем. В. В. Бибихина. Х. : «Фолио», 2003. С. 72–98.

висновки Альфреда Коха, опозиційного російського політика в еміграції, публіциста (мовою оригіналу): «...Он (путин – прим. авт.) – главный поджигатель и главный мотор войны. В России нет значимых сил, которые бы от него требовали этого. То, что он пытается сейчас создать впечатление у внешнего наблюдателя, что в России существует запрос на эскалацию этой войны – это очередная попытка вынудить Украину и Запад в целом сесть с ним за стол переговоров. Ни Прилепин, ни Гиркин с Соловьёвым не являются выразителями мнения миллионов русских фашистов, равно как и Путин не является тем царем Леонидом, который сдерживает их поход на Европу... А всё это лишь потому, что никаких русских фашистов нет вовсе. Вернее, всех их можно перечислить по пальцам. Вот они: Прилепин, Гиркин, Путин, Дугин... Ну и ещё пару десятков *** такого же примерно уровня. Всё. Это такой же миф, как и украинские нацисты, с которыми Путин героически борется у себя в голове...»¹. Подібна логіка міркувань властива чималому прошарку як науковців, так і політиків, державних діячів, правозахисників.

Дуже небезпечно впадати у таку оману, допускаючи тезу про те, що проблема російського фашизму вирішиться з уходом з політичного життя однієї лише персони. Ні, так бути не може, адже соціально-патологічний стан російського суспільства, як показав досвід сприйняття війни РФ проти України (а так само, як і проти Грузії), є хронічним, системним. Він міцно тримається на соціальній міфології. Так, тій міфології, яка багато в чому заснована на упередженні, політичній заангажованості, однобічності, необ'єктивності. У значних її фрагментах сформовано області «російсько-суверенної» правди, що кардинально відрізняються від правди «позасуверенної», тобто від *міжнародної конвенційності* історизму суспільно-політичних процесів ХХ ст. і поточних, актуальних конвенцій в оцінках злочину агресії РФ проти України, її підстав. Але ж, менше з тим, така міфологія вимагає подальшого дослідження, пошуку факторів з більшою глибиною залягання.

Втім, до того, як звернутися до більш глибинного пласту чинників фашизоїдного міфологізму, не зайвим буде вказати і на те, що власне пропаганда є самодостатнім функціоналом, реалізацією якого досягається дві ключові (хоча й, звісна річ, не єдині) цілі: а) моральний злам й, те, що Х.Арендт назвала «перевизначенням зла як норми»; б) дегуманізація опонентів режиму.

Моральний злам – це процес і результат розмивання змісту й імперативно-ціннісного значення моральних нормам, їх властивості виражати, вказувати на соціальне благо, слугувати непорушними орієнтирами у сферах соціальної діяльності. Втрачається визначеність добра і зла, відбувається вихолощеність цих категорій під тиском тотальної публічної брехні та перманентної політики (державно-медійної) віддзеркалення. В цьому контексті вельми слушними та такими, що

¹ Кох А. Закончился двести третий день войны... / Блог Альфреда Коха : Facebook. 15.09.2022. URL : <https://www.facebook.com/profile.php?id=100000712037223> (дата звернення : 15.09.2022).

гармонійно римуються із сучасністю, видаються умовиводи, міркування Х. Арендт – інтелектуалки, спостерігачки за судовим процесом над німецьким нацистським злочинцем Альфредом Айхманом, що відбувся у 1961 р. в Єрусалимі. Х. Арендт дійшла висновку, що Айхманова нездатність говорити послідовно під час суду була пов'язана із його *нездатністю думати*, або думати, поставивши себе на місце іншої людини. Його обмеженість жодним чином не була пов'язана з його дурістю. Він уособлював не ненависть чи безумство і не ненаситну спрагу крові, але дещо гірше – безлику природу самого нацистського зла в межах закритої системи, керованої патологічними злочинцями, спрямованого *на руйнування людської індивідуальності своїх жертв*. Нацистам вдалося перевернути правовий порядок з ніг на голову, зробивши зло та ненависть підґрунтям нового «правопорядку». У Третньому Райху зло втратило свою відмінну рису, за якою досі його визначала більшість людей. *Нацисти перевизначили зло як норму*. Звичайне добро стало просто спокусою, якій більшість німців навчилися не піддаватися. У категоріях елементарної моралі те, що вважалося інстинктами порядності, більше не сприймалося за очевидне¹.

І це глибше, складніше, цинічніше, аніж деяка постправда як ефект, позивний часу епохи Постмодерну. Це не прояв інтелектуальної проблеми релятивізму. У випадку з перевизначенням зла як норми у сучасному російському фашизмі – це цілеспрямована фальсифікація (принаймні на первинних етапах формування контрреальності, принаймні у колах тих, хто її конструює, формує політику, стратегію), а тому про жодний релятивізм йтися не може. При цьому фальсифікації відводиться одне з ключових місць у всьому функціоналі пропаганди й перевизначенні зла. Вона, фальсифікація, є генеральною функцією пропаганди щодо вибудовування контрреальності. Йдеться не просто про обман, викривлення фактажу, а про таке викривлення, що стосується причин колективної травми (на цьому фоні – стимуляція патерналізму й ненависті до його опонентів) та заміщення об'єкту ворожості, перетворення форми-вмістилища агресивної енергетики.

Важливим елементом фальсифікації є історична амнезія – витіснення (буквально репресії) із соціальної пам'яті дійсних причин травматизації. Забуття ж травматичного досвіду – небезпідставно підкреслює В. Кебуладзе – часто-густо призводить до психічного розладу на індивідуальному рівні та до тоталітарних і авторитарних практик на рівні соціальному. Стратегія неврозу – це забуття травми, негативною енергією якої він живиться. Стратегія самолегітимації майже всіх тоталітарних і авторитарних режимів полягає в керованому забуванні їхніх злочинів заради збереження інтегрованості суспільства та його здатності протистояти зовнішнім загрозам, що їх майже завжди вигадують або провокують самі злочинні режими². Тому-то таким істерично прискіпливим є відношення до закритих

¹ Арендт Х. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла / Пер. з англ. А. Котенка. 2-ге вид. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. С. 14–15.

² Кебуладзе В. Чарунки долі. Львів : Вид-во Старого Лева, 2016. С. 29–30.

архівів НКВС, МГБ, КДБ й ревниве відношення до їх розсекречення у країнах Балтії, Україні. Тому таким гіпертрофованим виявляється й хворобливо агресивна увага до історії не лише як науки, навчальної дисципліни, а й політики.

В цьому контексті також необхідно додати, що функціональна значущість (для управління доксою) фальсифікації можлива тоді і тільки тоді, коли травмуюча для суспільства подія є: а) достатньою, аби визначатися як колективна травма; б) зведена до рангу *фетишу*, тобто емоційно насиченого й символічно оформленого об'єкту соціального поклоніння, обговорення, квазісміслоутворення внаслідок перманентної присутності в дискурсивному просторі, регулярно відтворюється у соціальних практиках. І оскільки ж необхідним елементом будь-якої перетвореної форми (філософія М. К. Мамардашвілі) є символічний ерзац, що усуває розрив між образом, коцептом, наративом, себто суб'єктивною дійсністю і дійсністю об'єктивною, остільки ж травма-фетиш:

1) *деконструює* лінійно-часові зв'язки, замінюючи синхронізацію синкайризацією, часову узгодженість – часовими провалами. З. Фройд з цього приводу зауважував, що анамнестичне знання (забування, витіснення, в тому числі й через травму) при визначених умовах може набувати форму часового зміщення, хронологічної плутанини¹. Люди змушені повторювати витіснене як переживання *теперішнього часу* замість того, щоб *згадати* про нього, як про частину *минулого*². Відтак, травма із «провалу» в символічній структурі («незв'язна історія») перетворюється у принцип структурування («нав'язливі повторення»)³, а сама травмуюча подія *перестає бути минулим, набуває ознак сучасності*. Тому-то у просторі сучасного російського фашизму «велика вітчизняна війна» триває й донині. До теми історизму і її місця (одного з ключових, як видається) у становленні та суті сучасного російського фашизму ми ще повернемося й більш детально проаналізуємо далі;

2) на цій основі відбувається *фальсифікація* причини травми, репрезентуючи їх «осучаснені» аналоги, чим актуалізується не тільки статус «жертви», а й готовність до боротьби. Наочно це ілюструє сумнозвісний мем «Можемо повторити!» з російсько-пропагандистської системи експлуатації травми Другої світової війни («И вечный бой, покой нам только снится...» – Й. Бродський). Боротьба зводиться до смислоутворюючого, ідентичнісного начала, постає установкою і, ширше, – матрицею нав'язливих станів, вийти з якої неможливо без глибинної рефлексії, політики визнання травми як факту минулого на рівні колективних меморіальних та просвітницьких практик, розрахованих на тривалу перспективу⁴.

¹ Freud S. Dora : An Analysis of a Case of Hysteria. N.-Y. : Collier Book, 1963. P. 12–13.

² Фрейд З. По ту сторону принципа насладження // Фрейд З. Основной инстинкт / Сост. П. Гуревич. М. : Олимп, 1997. С. 205.

³ Ушакин С. «Нам этой болью дышать?» // Травма: пункты : Сборник статей / Сост. С. Ушакин и Е. Трубина. М.: Новое литературное обозрение, 2009. С. 11–12.

⁴ Орлов Ю. В. *Trauma studies* у фокусі кримінологічного аналізу (український контекст). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 2 (23). С. 24–25.

Нав'язливі стани (прагнення до повторення травматичного досвіду) й істерія страху (діалектично нерозривні бінарні опозиції) на колективному рівні циркулюють довкола *сфальсифікованого* об'єкту, перетвореної форми. З. Фрейд, а за ним і М. К. Мамардашвілі, висловлювали позицію, згідно з якою зв'язки, що випадають при перетворенні форми, символічно переробляються (заміщаються). На місце предмету як системи зв'язків стає квазіпредмет, де прояв дії цих зв'язків прив'язаний до якої-небудь субстанції, яка заповнює їх у системі залежно від «властивостей» такої субстанції; вона заповнює «дірки» цілого, формуючи з нього систему з необхідною повнотою зв'язків¹. І це – принципово важливий момент для розуміння специфіки технологій сугестії, пропаганди, заснованій як *на механізмах постпам'яті*, так і пам'яті про актуальний травматичний досвід. В цій технології неодмінно присутня контраверсія джерела страху – об'єкт поклоніння, поваги, іншими словами – соціальний авторитет (квазіпредмет у перетвореному об'єкті), що бере на себе роль провідника у «світі страхів», «мракоборця» й «світотча», захисника всіх ображених. Але нюанс в тому, що подібна фальсифікація, заміщення є одним з елементів технології колективного підкорення, маніпулювання масами: спочатку травма, далі її витіснення, заміщення й на авансцені з'являється «вбивця» (суб'єкт травматизації чи його політичний спадкоємець), що стає об'єктом палкої народної любові². Влучним і художньо витонченим в цьому аспекті є ремарка Л. С. Рубінштейна (мовою оригіналу): «Сталина любят яростно и нежно. Любят не сердцем или, ни дай Бог, мозгами, а чем-то куда более надёжным – переломанным хребтом, отбитой селезёнкой и поротой задницей. Такая любовь крепче»³.

Отже, здійснювана широкомержевими (освітня діяльність, новинний, мовно-текстуальний, акустичний, візуальний, меметичний, символічний фрейминг тощо) засобами пропаганди, сугестії фальсифікація дійсної причини широкого й тривалого фізичного й психологічного колективного травмування населення колишньої радянської й нинішньої російської імперій – *фактор невротичної установки на боротьбу (а це вимагає наявності поля розгортання битв) та умова підкорення, послуху населення, підживлюване патологічним патерналізмом*.

За такої диспозиції, коли вимальовувані пропагандистською машинерією картини світоорієнтування, світостояння, що перевершують будь-які винаходи сюрреалістів, а надто у зоологічно-войовничих фантазіях, комуністично-православному антуражі, цілком закономірною видається та обставина, що простір соціальної комунікації у загальнодержавному та міждержавному форматах все чіткіше й настирливіше набуває монологічних рис. Саме монологічність стала однією з домінуючих

¹ Мамардашвили М. К. Превращённые формы // Онтология. Тексты философии / Ред.-сост. В. Кузнецов. М. : Академический Проект; Фонд «Мир», 2012. С. 327–328.

² Орлов Ю. В. *Trauma studies* у фокусі кримінологічного аналізу (український контекст). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 2 (23). С. 27.

³ Рубинштейн Л. С. Что слышно. М. : Изд-во АСТ : CORPUS, 2018. С. 171.

характеристик соціокультурного простору. Критика перевизначення зла – поза законом.

Монологічність же завжди неадекватна множинній дійсності, що зіткана з багатоголосся діалогів, полілогів. «... Айхман, незважаючи на досить погану пам'ять, повторював слово за словом ті самі заявлені фрази і кліше (навіть тоді, коли йому вдавалося побудувати власні речення, він продовжував повторювати його доти, доки воно не перетворювалося на кліше) щоразу, коли розповідав про важливі для нього справи чи події. Що довше його слухали, то очевидніше ставало, що його нездатність говорити була тісно пов'язана з нездатністю *думати*... З ним неможливо було порозумітися не тому, що він брехав, а тому, що він оточив себе найнадійнішою з усіх стін проти слів та присутності інших, а тому і проти реальності як такої...»¹. Цей характерологічний опис Адольфа Айхмана напрочуд живо грає як колективна характеристика монологічності російського фашизму, у стимулюванні, підтримуванні якого неабияку роль відіграє насаджувана російською пропагандою клішованість, стереотипованість побутового мовлення, мислення. Такий собі колективний Айхман з єдиною лише різницею, що його сучасний клон зорієнтований на «остаточне вирішення» не єврейського, а українського питання. Але окрім нав'язливого паралелізму епох, режимів, соціальних характерів, звертає не себе увагу і те, що російський фашизм через монологічність соціокультурного простору дійшов стану повноважного *соціального неадеквату*.

Неадекват – філософська категорія, що відображає стан розриву між мисленням, комунікацією, діяльністю і дійсністю. Цей стан, наголошує С. А. Дацюк, характеризується ідемпотентністю – незмінністю при будь-яких діях всередині нього самого. Неадекват не може бути адекватно оцінений та осмислений як власне неадекват всередині самого неадеквату. Більше того: будь-яка спроба поставити питання про неадекват призводить або до цензури в публічній відкритій комунікації, або до тролінгу в публічній анонімній комунікації, або до ігнорування такої постановки питання². У випадку ж із російським фашизмом додається ще й кримінально-правова заборона подібного запитування, хоча й у непрякій, проте вельми ефективній, формі.

І знову ж таки, не можемо втриматися, аби не провести паралелі між неадекватом сучасного російського фашизму та нацистського режиму Третього Райху, пославшись на влучні зауваги Х. Арендт: «...Айхман відрізняється від пересічного злочинця тим, що останній може ефективно захищати себе від реальності некримінального світу лише у вузьких межах банди, до якої належить. Айхману досить було тільки загадати минуле для того, щоб відчувати впевненість, що він не брехав і не обманював себе, бо між ним і світом, у якому він колись жив, існувала ідеальна гармонія. Німецьке

¹ Арендт Х. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла / Пер. з англ. А. Котенка. 2-ге вид. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. С. 79–80.

² Дацюк С. А. Момент философии. К. : Ника-Центр, 2013. С. 8, 9.

суспільство вісімдесяти мільйонів людей захищалося від реальності та фактів тим самим способом, тим же самообманом, брехнею та глупством, які закарбувалися в Айхмановій свідомості. Ці брехні змінювалися з року в рік і часто суперечили одна одній; більше того, вони не обов'язково були однаковими для різних гілок партійної ієрархії, чи загалом людей. Але практика самообману стала такою поширеною, що майже перетворилася на моральну передумову для виживання... Під час війни найефективнішою для всіх німців брехнею було гасло *“битва за долю німецького народу”* (*der Schicksalskampf des deutschen Volks*), вигадане Гітлером чи Геббельсом, що полегшило самообман з трьох причин: за ним, **по-перше**, *війна не була війною; по-друге*, *її розпочало саме провидіння, а не Німеччина; по-третє*, *для німців начебто це була справа життя чи смерті: вони мали знищити своїх ворогів або загинути*¹.

Автор перепрошує за таку текстуально громіздку цитату. Проте вона видається доречною та наочною: щось інфернальне є у цих стилістичних і смислових (майже буквальних) збігах німецького нацистського та сучасного російського фашистського режимів. Ті самі конотації про «віна – не війна», «нам не залишили вибору», «нас змусили до цього...», «ми захищаємо свою країну від смертельної небезпеки» і т. п.; та сама постійна суперечлива (часто до комічності) брехня. Проте, менше з тим, якою б суперечливою, мінливою не була б дезінформація як елемент пропаганди, у справі розв'язування війни, генерації ненависті вона не була б ефективною, якби вона не була націлена, окрім конструювання вимірів контрреальності, на *дегуманізацію опонентів режиму*.

Коли ми говоримо про дегуманізацію, то маємо на увазі передовсім *результат і процес* використання у медійному, соціально-мережевому, політично-офіційному чи напівофіційному просторі таких емоційно-лінгвістичних засобів опису, найменування умовних опонентів і пов'язаних з протистоянням ним подій, а також окремих нарацій, які знімають моральний осуд за спричинення ним (опонентам) шкоди й представляють останню як соціально бажаний та морально виправданий (необхідний, безальтернативний) результат взаємодії, боротьби. Оперування такими засобами є необхідною умовою легітимізації насильства, агресії, залучення до орбіти внутрішньо та зовнішньо-політичних кримінальних практик якомога більшого числа людей. Навіть побіжний аналіз відкритих джерел інформації дає можливість сформувати деякий дегуманізаційний лінгвістичний ряд, що використовується російською пропагандою на позначення об'єктів української приналежності: «укрофашисти», «укронацисти», «укуровермахт», «нацисти-наркомани», «велика згряя собак, які гавкають, із західної псарні» і «різномаста згряя підсвинків, які

¹ Арендт Х. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла / Пер. з англ. А. Котенка. 2-ге вид. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. С. 82–83.

хрюкають, і недалеких обивателів із західної імперії, яка розпалася»¹ тощо; а також дегуманізаційні нарації на кшталт оповідок про розіп'ятих дітей та російських солдат, про канібальство та сексуальне насильством над російськими військовополоненими та дітьми, «вдягнутими у костюм путіна», про обстріли цивільних об'єктів, житлових будинків, про Україну як про «тоталітарну гіперсекту»² і т. д., і т. п. Хворобливі варіації невротично-войовничих збочень є майже безмежними, але всі вони розгортаються у фарватері функції позбавлення опонентів «людського обличчя», знелюднення українських захисників, державних діячів як на рівні назв, так і у приписуваній поведінці.

Допитливий та уважний спостерігач спроможеться навіть углядіти певну генезу дегуманізаційних концептів, принаймні від початку лютого 2022 р. й до поточного моменту кінця осені 2022 р. Найбільш вражаючі з них за цей період припали саме на кінець жовтні – листопад 2022 р. та пов'язані із розкручуванням в російському інформаційному простір ідеї (і відповідного їй дискурсу) про Фактично йдеться про спробу демонізації (у прямому значенні цього слова), десатанізації, дешайтанізації³ українського суспільства, влади як частини умовної західної цивілізації. Це, звісно, було б комічним, якби не було вельми потенційно небезпечним розворотом у квазіполітичному дискурсі у бік актуалізації релігійних почуттів громадян та намагань зіграти на них у гру під назвою «священна війна», яку також вже пропонується розуміти у буквальному сенсі. Зрозуміло, що це алюзії на тему ісламського фундаменталізму (не на хрестові ж походи чи священну інквізицію, врешті-решт; хоча, хто може бути певен у тому, що російські контрреалісти-абсурдисти, державники-неадекватні обмежені у своїх фантазіях?..). І саме з цієї причини маємо надію, що ці пропагандистські потуги не матимуть того ефекту, який вони могли б мати у колах джихадистів. Хоча виключати повністю можливість розпалювання додаткових вогнищ ненависті на ґрунті релігійної неприязні не можна.

Але так чи інакше, сила слова дуже вміло використовується пропагандистською машинерією. Причому сила ця має своїм джерелом не раціональність, а емоційність, що блокує можливість розсудочно-логічної протидії поширенню як мови ворожнечі, так і взагалі семантико-семіотичної фантазмагоричності політико-інформаційного простору. І на

¹ Балачук І. Сатана, нацисти-наркомани і підсвинки, що хрюкають, – Медведєв привітав росіян зі святом. *Українська Правда*. 2022. 4 листопада. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/4/7374966/>

² «Тоталітарна гіперсекта»: у Росії тепер хочуть провести "десатанізацію" України. *Фокус*. 2022. 25 жовтня. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/534407-totalitarna-gipersekta-v-rossii-teper-hotyat-provesti-desatanizaciyu-ukrainy>.

³ Печенюк А. Нова мета «спецоперації»: в Радбезі РФ заговорили про «десатанізацію» України. УНІАН. 2022. 25 жовтня. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/nova-meta-specoperaciji-v-radbezi-rf-zagovorili-pro-desatanizaciyu-ukrajini-12023700.html>; Балачук І. Сатана, нацисти-наркомани і підсвинки, що хрюкають, – Медведєв привітав росіян зі святом. *Українська Правда*. 2022. 4 листопада. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/4/7374966/>; «Тоталітарна гіперсекта»: у Росії тепер хочуть провести "десатанізацію" України. *Фокус*. 2022. 25 жовтня. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/534407-totalitarna-gipersekta-v-rossii-teper-hotyat-provesti-desatanizaciyu-ukrainy> та ін.

цьому феномені сучасної російської контрреальної дійсності акцентує Л. С. Рубінштейн, вказуючи, що слова, терміни та категорії, значення яких не укорінені у суспільній свідомості, а слугують лише знаками обміну, легко піддаються смислому перекодуванню і легко привласнюються ким завгодно для яких завгодно потреб. Якщо обставини припишуть їм стати лібералами, демократами і гуманістами, вони з легкістю ними стануть без будь-якої шкоди для їх внутрішньої структури. А нас миттєво оголосять фашистами, комуністами, ретроgrадами, шовіністами й ким завгодно. *Ми* цінуємо значення слів, які вживаємо. А *вони* – ні. І в цьому, як це ні прикро, їх сила і їх інтелектуальна невразливість¹.

Так українці стали нацією фашистів, а сама Україна «концентрованим виразом всього зла західної цивілізації», «проектом антиросії». Відтак і російсько-українська війна серед іншого – це і війна за те, хто кого називатиме фашистом, війна за значення, дискурсивна, онтологічна війна.

У зв'язку з цим, а також враховуючи необхідність у забезпеченні справедливості правовими засобами, вказана генеза дискурсів, нарацій серед іншого має постати відносно самостійним об'єктом документування в межах фіксації й доказування злочинної діяльності розпалювачів, пропагандистів агресивної війни. Ця діяльність в контексті ведення агресивної війни має не залишитись осторонь міжнародної кримінальної юстиції та стати предметом окремого розгляду (на кшталт прецеденту із Філісьеном Кабугою та діяльністю теле-радіостанції «Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів» у Руанді в контексті злочину геноциду), як обов'язкове доповнення до обвинувачення на міжнародному трибуналі по злочину агресії російської федерації проти України.

Віддаючи, таким чином, належне пропагандистському функціоналу у його ролі в становленні й існування сучасного російського фашизму, не можна, разом з тим, відділати його, цей функціонал, від об'єкту впливу, адже лише у його контурах й мислима категорія ефективності. Цей об'єкт, як видається, найбільш пунктирно, грубо, звісно ж, можливо описати як дві нерівновеликі категорії населення рф, лояльного російській влад: **1)** індоктриновані фанатики (меншість); **2)** піддані по натурі (колективний Айхман сучасності, про якого ми вже згадували). І перші, і другі є особливими феноменами, що заслуговують на самостійні дослідження. Однак не помилимось, вважаємо, якщо стверджуватимемо, що як індиктриновані цілком (чи майже цілком) є відображенням, віддзеркаленням пропагандистської клішованості з тією чи іншою глибиною аргументації, смислоутворення. Це такі собі інтелектуально ригідні «ідеалісти», що ладні, за висловом Х.Арендт батька рідного відправити на смерть заради ідеї, ладні пожертвувати заради своєї ідеї всім, а особливо всіма².

Піддані ж по натурі (більшість) – дещо інша за своїми властивостями

¹ Рубінштейн Л., Чхартишвили Г. От мая до мая. М. : «Захаров», 2012. С. 50.

² Арендт Х. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла / Пер. з англ. А. Котенка. 2-ге вид. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. С. 71.

соціальна база фашизму. Але від того, вони не стають менш небезпечними, адже фактично легітимізуються (принаймні всередині країни) антигуманний, недемократичний політичний режим, асимілюються й сприймають як належне вироджену антимораль. Сторона звинувачення у судовому процесі над А. Айхманом, за свідченням тієї таки Х. Арендт, старанно уникала **найвибуховішої теми**, якою була майже всеохоплююча співучасть у злочині, що простягалася набагато далі за коло членів нацистської партії¹. Під час вступної промови представник звинувачення пан Гаузнер згадав Айхманових «співучасників, які не були ані бандитами, ані злочинцями», пообіцявши, що «ми зустрінемо їх – лікарів та правників, учених, банкірів та економістів – у тих радах, що вирішували знищити євреїв». Цієї обіцянки не було і не могло бути дотримано в тій формі, в якій її було зроблено, адже ніколи не існувало «ради, що вирішувала» будь-що, і жодні «високопосадовці з науковими ступенями» ніколи не ухвалювали рішень про знищення євреїв, а збиралися лише для того, щоб запланувати необхідні заходи для виконання наказу Гітлера².

Так, вони просто виконували накази, корилися, робили перевизначення зла як норми можливим, адже норма, за твердженням Ф. Зімбардо, це те, що робить більшість. Саме більшість підданих забезпечили не екстраординарність, а абсолютну банальність, себто нормальність зла. І саме тому не фіксується гостроти покаяння за співучасть. Після суду над А. Айхманом й кволими та непереконливими, судовими процесами в самій повоєнній Німеччині над нацистськими злочинцями (зі сміхотворними вироками, на кшталт призначення Феленцу, визнаному винним у вбивстві 40 тис. євреїв, покарання у виді чотирьох років позбавлення волі, два з яких він вже відбув, очікуючи на вирок). Це дало змогу Х. Арендт дійти висновку: «Ставлення німців до власного минулого, яке протягом п'ятнадцяти років заганяло у глухий кут усіх фахівців з німецького питання, навряд чи можна було продемонструвати ще виразніше: самі німці *не особливо переймалися* і не особливо заперечували, що в їхній країні на свободі перебувають убивці, оскільки ніхто з них *не вбивав би з власної волі*. Проте, якщо світова думка – чи радше те, що німці називають *das Ausland*, усі країни світу, окрім Німеччини – вперто наполягала, що ці люди були покарані, вони були готові підкоритися, принаймні до певної межі».³ І сам Айхман, як і значна кількість навіть нацистських керівників, був із цієї категорії підданих по натурі. Як він сам стверджував, у нього ніколи не було жодних негативних почуттів до своїх жертв, і він ніколи цього не приховував. Ба більше, коли «вирішення єврейського питання» увійшло у русло фізичних акцій він описав свою реакцію так: «Тепер я втратив усе, всю радість від роботи, весь запал та

¹ Там само. С. 45.

² Там само. С. 46.

³ Арендт Х. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла / Пер. з англ. А. Котенка. 2-ге вид. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. С. 43–44.

інтерес; мене начебто загасили»¹. Він навіть не знав програми партії і ніколи не читав *Mein Kampf*².

Але при тому звертає на себе увагу те, що він не усвідомлював суспільної небезпечності своїх зlodіян, природу вчинюваних ним злочинів. «Що стосується сумління, він чудово пам'ятав, що відчував би його докори, лише якби не виконав отриманих наказів, тобто не відправив би на смерть мільйон чоловіків, жінок і дітей із великим завзяттям та найпедантичнішою ретельністю. Півдужини психіатрів визнали його «нормальним», а у ставленні до дружини, дітей, матері та батька, братів, сестер і друзів – «не лише нормальним, а й взірцевим». Нарешті священник, який регулярно відвідував Айхмана у в'язниці, запевняв що Айхман – “людина з дуже позитивним мисленням”»^{3*}.

Звісно, можна було б говорити про деякий психологічний феномен Айхмана, якби згодом експерименти С. Мілгрема, Ф. Зімбардо і їх наукових послідовників не довели, що норма – це дійсно те, що робить більшість, а підкорення авторитетові – універсальний механізм, невід'ємна частина людської природи, а, отже, також норма. Так, ця норма є індиферентною моралі, стосується лише психологічних аспектів поведінки. Аморальність же, злочинність з'являється там, де відбувається те, що описано як перевизначення зла, де з'являється фундаменталізм, монологічність та практики знелюднення, дегуманізації. Монологічність є самопідтримуваним наслідком і фактором тоталітарності мислення, що, як правило, до певного часу забезпечує стабільність і порядок, але неприродний, антиприродний. Як влучно характеризував його В. Гавел – бюрократичний порядок сірих уніформ, що умертвляють одиничність; порядок машинної механічності, яка гнітить неповторність; порядок затхлої нерухомості, яка виключає трансцендентність. Це і є *порядок без життя*⁴. Це є формою соціального аутизму, розумової немічі й моральної сліпоти. «*Caesi sunt oculi, ubi mens aliud agit*» – «Сліпі очі, коли розум інше чинить, в іншому витає» (з філософської спадщини Г. С. Сковороди)⁵. Це – сліпота одного спектру, монохромна етика й естетика, з якої випадають (блокуються) зразки інакшості, на фоні яких політична злочинність фактурно могла б проявитися. І якщо зазвичай саме соціальна трансцендентність є фактором і проявом девіацій, в тому числі і кримінальних, то у монологічному, фашизоїдному суспільстві навпаки – морально-політична нормальність, втиснутість у прийнятні соціальні програми, траєкторії (соціальна іманентність суб'єкту) виявляються кримінально-криміногенними за своєю

¹ Там само. С. 60.

² Там само. С. 62.

³ Там само. С. 54.

* «Это не народ?! Это хуже! Это лучшие люди города!...» – з к/ф «Вбити дракона» (реж. Марк Захаров, 1988).

⁴ Гавел В. Лист до Густава Гусака // // Промови та есеї / пер. с чеськ. Є. Перебийніс, О. Перебийніс. К.: Видавничий Дім «КОМОРА», 2016. С. 35.

⁵ Сковорода Г. Найкраще / Пер. М. Кашуби, Г. Сварник, Н. Федорака; передм. Р. Чопика, А. Любки; іл. Д. Мовчана. Львів: Вид-во Terra Incognita, 2019. С. 307.

антигуманною (але не конструктивістською) природою.

Більшість підданих по натурі, як у нацистській Німеччині, так і у сучасній фашистській росії, та й взагалі будь-де, знімають з себе відповідальність, перекладаючи її на лідерів, «вождів», інших «начальничків». Тому закономірним є те, що надто приглушеним або взагалі відсутнім виявляється і почуття провини. Навпаки постфактум формується ризик закріплення психологічного статусу квазіжертви від дій, спрямованих на компенсації, сатисфакції тих, хто постраждав від насильства недемократичних політичних режимів. Цей статус неодмінно поєднується із дискримінацією, а тому як реакція вимагає скоріш виправдування зла, а не його (і разом себе) засудження та покаяння. Так народжується реакція, ревізіонізм. Тож розраховувати на колективне покаяння (принаймні у перспективі одного покоління) – марна справа. Ідея О. І. Солженіцина про народне покаяння (розкаяння)¹ росіян, як умови їх відродження, виглядає радше як утопія.

Аналогічну думку висловив і А. С. Кончаловський, який, рефлексуючи на тему російського національного характеру, доходить висновку про те, що почуття вини – це почуття господаря, нації здатної нести відповідальність. Саме тому наївними видаються заклики усенародно покаятись за зlodіяння більшовизму. Росіяни ж почуттям історичної вини не страждають, вони впевнені у тому, що більшовизм їм був нав'язаний, вбитий в душу цвяхами, і вони ні в чому не винуваті, винуваті «вони»². Не складно виявити, що А. С. Кончаловський цим міркуванням підсвічує відому в юриспруденції та психології тріаду «вина – відповідальність – свобода». Випадіння одного з елементів руйнує тріаду. Вільна нація є відповідальною, рефлексивною, здатна до історичною вини. Натомість феномен підданства абсолютно це виключає. *Підданство передбачає примат безпеки над свободою.* Екзистенція страху домінує над екзистенцією свободи, репрезентуючи екзистенцію агресивної несвободи й кічу. Більш детально про останні – далі.

Що ж, якщо фашизм стався в історії народу – це надовго і Україні варто формувати довгострокові (50 років і більше) безпекові стратегії з урахуванням цього фактору, не обмежуючись візуалізацією повоєнного миру. В тому числі слід враховувати і те, що фашистська влада завжди формує в тій чи іншій мірі ефективні механізми стимулювання ентропії, однодумства, кічу, підданства. Праві в цьому контексті Г. Ш. Чхартішвілі та Л. С. Рубінштейн, які розмірковуючи над станом та перспективами свободи на своїй батьківщині, підкреслювали, що в росії слово «патріотизм» застосовувати у скільки-небудь позитивних значеннях складно. «Громадянська позиція» – так. «Громадянська активність» – так. Але ж і слід погодитись, що громадян в росії, враховуючи всю її історію, критично мало, вони зникають. Саме тому розмови про громадянську позицію або, тим більше, про громадянське суспільство завжди інстинктивно є ворожими для

¹ Солженицын А. И. Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни // Из под глыб : сб. статей. Paris : YMCA-Press, 1974. URL : <https://www.vehi.net/samizdat/izpodglyb/index.html>.

² Кончаловский А. С., Пастухов В. Б. На трибуне реакционера. М. : Эксмо, 2007. С. 64.

них. Тому вони всіх, хто позиціонує себе саме як громадян, а не як підданих, рефлекторно вважають ворогами. Максимум, що вони собі дозволяють – формувати керовані «ліберальні» філіали, таку собі «Партію помірнього прогресу в рамках законності» (Ярослав Гашек)¹. Але ж це бутафорія, за лаштунками якої – фашистсько-гебешне осердя.

Підводячи проміжний підсумок першому рівню факторів російського фашизму доречними видаються слова вже згаданого в цій роботі одного з найяскравіших інтелектуалів-дисидентів ХХ ст. В. Гавела, який ще у 1984 р. закликав до того, що ми маємо перед собою одне фундаментальне завдання, від якого все інше мусило б відштовхуватись. Це завдання – пильно, вдумливо, уважно і водночас із повною самовіддачею протистояти всюди й завжди ірраціональному наступу анонімної, безособової та нелюдської влади Ідеології (*індоктриновані фашисти, терористи, радикали – прим. авт.*), Системи, Апарату, Бюрократії (*піддані по натурі – прим. авт.*), Штучних мов і Політичних гасел; захищатися від її комплексного і всебічно відчужувального тиску, в яку б обгортку його не запаковували – споживання, реклами, репресій, техніки, трюїзму (цієї рідної сестри фанатизму й тоталітарного мислення)².

Але мало, що було б таким хибним, як судження про те, що виключно (чи переважно) завдяки пропаганді й відповідному керованому політико-дискурсивному інформаційному середовищу сучасний російський фашизм став можливим. Медійна брехня й езотерика лягає на благодатний ґрунт, який уможливорює ефективність тих пропагандистських психічних атак, маневрів та інших збочень, які не мали б успіху деінде, окрім просторів постсовєтської Атлантиди. Тобто окрім загальнолюдських властивостей підкорення й піддатливості психічно-маніпулятивним впливам йдеться і про особливі чинники, характеристики того таки соціального середовища. І це спонукає до зняття чергового шару фактажу, емпірики й відкриття глибших просторів кримінологічного аналізу, що репрезентовані другим рівнем факторів сучасного російського фашизму.

Другий рівень факторів із зони внутрішньо спрямованої та державно-інституціоналізованої агресії сучасного російського фашизму може бути репрезентований *міфологічною свідомістю та колективним безсвідомим* – тими культурно-психологічними феноменами, які пропаганда лише обрамляє, спрямовує їх енергетику на конкретні об'єкти. Тут не зайвим буде сказати декілька слів про те, чому ми говоримо саме про міфологічну свідомість, а не про іншу її форму, в тому числі й на рівні докси. Головно тому, що йдеться не про раціонально-наукову чи філософську, або ж навіть релігійну доктрину, на які спирається державний і суспільний устрій, а про **героїчний епос, велич минувшини, невиразну тугу й гордість**. Іншими словами йдеться про емоційні засновки світосприйняття, світостояння, бачення-відчуття минулого (адже міф – це завжди розповідь про минулі

¹ Рубинштейн Л., Чхартишвили Г. От мая до мая. М.: «Захаров», 2012. С. 58, 65.

² Гавел В. Політика і сумління // Промови та есеї / пер. с чеськ. Є. Перебийніс, О. Перебийніс. К.: Видавничий Дім «КОМОРА», 2016. С. 72–73.

події із закодованою у символах і жестах мудрістю). Неодмінно жертвовного й, поруч з цим, героїчного минулого: нескінченний ряд божих помазаників, героїв революцій, війн, праці, Радянського Союзу, заслужених, народних, двічі, тричі, великих будівництв, космосу і армії, обов'язково армії й «подвиг руської зброї»... Тому саме в минулому і за минуле розгортається основні мисленнєво-екзистенціальні поля битви; майбутнє занурюється у минуле, ним обмежується, ним зациклюється, ним вбивається.

Рациональному сприйняттю зрозуміло, що відчувати гордість від того, до чого ти не маєш жодного відношення – принаймні дивно. Водночас також зрозуміло, що йдеться про екзистенцію ідентичності, приналежності до соціальної групи, спільноти. Така екзистенція є в цілому нормальною, маркує до певної межі єдність об'єкта (групи) і суб'єкта. Водночас викривлення, аберація виявляється не стільки у форматі об'єкт – суб'єкт, скільки у соціально-часовому вимірі об'єкту, у історичному розширенні меж об'єкту, захопленням минулого, його екстраполяції на теперішнє і майбутнє, переживання минулого як теперішнього. Звідси постають дивакуваті, чи-то пак дикуваті меми, про які ми вже згадували, на кшталт «Можем повторить!», «Деды воевали», дикуватий у своїй нав'язливості, агресивному емоційному напруженні (у ХХІ ст.) фетиш Другої Світової війни, обмежено втиснутої у концепт «священна Велика Вітчизняна війна». І саме ця війна, як засвідчують результати багаторічного моніторингу дискурсивно-символічного простору легітимізації державної влади в РФ, постає наріжним каменем державотворення протягом останніх 20 років. *На ній переважно (хоча й не виключно) вибудовується підтримується соціальний міф*. Звідси й мілітарна естетика, що тягне (не може не тягнути) за собою й мілітарну етику, етику війни, моральну виправданість, а тому *затребуваність війни!*

Чому це стає можливим сьогодні, у ХХІ столітті? Чому це стає можливим на тій соціальній базі, яка не має у своєму життєвому досвіді взагалі, або має досить незначний обсяг власних вражень, спогадів про ключові елементи соціальної міфології? Чому ефекти постпам'яті (М. Хірш), на стимуляцію яких, до речі, так само націлена пропаганда, виявляються настільки потужними? Зрозуміла річ, для цього мають бути конкретні й стійкі опори, які варто шукати, на нашу думку, в структурах колективного безсвідомого.

Як відомо, основною мислеформою у дослідженнях колективного безсвідомого є архетип. Архетипіка – вельми складна, відносно самостійна сфера психологічного знання. Ми лише послугуватимемось окремими її напрацюваннями, не претендуючи на відкриття чи наукову критику.

Прийнято вважати, що вплив на видиму історію здійснюють архетипи масової свідомості, які розглядаються як «глибинний психосоціальний конструкт інформаційно-енергетичної природи».¹ Архетип, наголошував

¹ Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). К.: Либідь, 2001. С. 24; Афонін Е. А., Мартинов А. Ю. *Український соціум*. 2022. № 2 (81). С. 18.

К. Г. Юнг, є свого роду готовність знову й знову репродукувати ті ж самі або схожі міфічні ідеї. Водночас архетипи – це не тільки відбитки подібних переживань, що постійно повторюються, але разом з тим вони емпірично ведуть себе як вили чи тенденції до повторювання тих самих переживань. Завдяки своїй специфічній енергії – оскільки ці образи-ідеї співвідносяться як заряджені силою автономні центри – вони чинять захоплюючий вплив на розум і внаслідок цього можуть спричиняти в суб'єкті сильні зміни¹. Також в науці стверджується, що провідні життєві цілі, установки базуються саме на міфологічному підґрунті, стимулювання якого може здійснюватися на рівні механічного кодування (принцип домінанти О. О. Ухтомського), туалізації цінностей, зрештою – архетипічного кодування. Останнє виявляється найбільш глибинним та ефективним з точки зору управління масами. Міфологічний, архетипічний інваріант відноситься до вищого класу універсальних модусів буття в знакові, і саме завдяки цьому вони максимально підтримують зв'язки людини зі сферою буттєвого.²

Активна знаково-символічна гра у мовно-текстуральному фреймі, що розгортається у пропагандистських системах, формує безперервний, іманентний мерехтливий фон нав'язливих образів, сенсів. Так формується ментальна культурна обумовленість психіки як власне психічне в рамках конкретної лінгвокультурної спільноти. Малоусвідомлювані ментальні вияви і структури слабо об'єктивізуються, виливаючись у психосемантичне поняття «суб'єктивних семантичних просторів», архетипічних структур і символів³. Тож архетипи постають вмістилищами психічної енергії, що значною мірою визначає способі перцепції, скеровує її, визначає розмітки переживань, центри емоційної резонації. Вони захоплюють суб'єкта і соціальні групи, здатні визначати траєкторії суспільного розвитку завдяки механізмам інтроспекції. Звідси й гордівливість минулими об'єктами, подіями, зацикленість на минулому. Останнє, як видається, ґрунтується на кількох основних чинниках, які можуть бути співвіднесені з елементами того чи іншого архетипу.

Патерналізм як риса соціального характеру, що визначає імперську установку, етатизм, запит на єдиноначалля й сакральність влади. Певною мірою він є універсальним для роду людського архетипом, який захоплює психічне своєрідною первісною силою та змушує її вийти за межі людського. Він, за зауваженням К. Г. Юнга, викликає втрату почуття міри, інфляційну установку: нахабність, роздутість, втрату свобідного волевиявлення, манію, ілюзію й ентузіазм як у позитивному, так і негативному значенні⁴. Це та

¹ Юнг К. Г. Очерки по психологии бессознательного / Пер. с англ. – Изд. 2-е. М. : Когито-Центр, 2013. С. 84, 85.

² Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. Избранное. М. : Прогресс-Культура, 1995. С. 4–5; Балинська О. М., Яценко В. А. Методологія сучасного правознавства: посібник / За заг. ред. О. М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2018, С. 38.

³ Хиллиман Дж. Архетипическая психология / Ппер. с англ. С.-Пб. : Наука, 1998. С. 56; Куєвда В. Т., Ковтуневич Т. В. Психологічні ретроспекції української етнокультурної моделі : монографія / Ща ред. М.-Л. А. Чепи. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. С. 31.

⁴ Юнг К. Г. Очерки по психологии бессознательного / Пер. с англ. – Изд. 2-е. М. : Когито-Центр, 2013. С. 86.

сама причина, через яку люди завжди потребували демонів і не могли жити без богів. Адже ідея бога – абсолютно необхідна психологічна функція ірраціональної природи, яка взагалі не має відношення до питання про існування бога¹. Тому то в історії росії державна влада завжди була сакралізованою, тобто наділеною особливою духовно-сутнісною, божественною природою: або через прямий й безпосередній церковно-атрибутний зв'язок, вмонтований в теологічну теорію походження держави та царя як божого помазанника, або через архетипічну державно-атеїстичну секулярність, або через сучасні гібриди «православного комуно-більшовизму». Конкретно-історичні підстави для сакралізації, відрізняючись одна від одної наративно, тим не менш мають спільне функціональне ядро, яке у ХХІ сторіччі явно демонструє свої глибинно-архетипічні обриси.

В око впадають стилістичні конотації довкола двох базових архетипів (у класифікації К. Г. Юнга): «Мудрий старець» й «Велика Мати». Апеляції до них відбуваються через розгалужені семантичні засоби, а саме: «вождь пролетаріату», «батько народів», «лідер нації», «Родина Мать» (рос.), «партія», «Велика революція» і т. п. Вражає й відповідний символізм: бальзамування трупу Леніна й почесний, історично-компліментарний ареол мавзолею, монументальність споруд, пам'ятників «вождю»², «Великий Матері» у різних варіаціях тощо. Так за багаторічну, багатовікову історію росії викувались **архетипічні властивості інститутів державної влади і її персоналізованих носіїв**. Підкорення владі стало не те, щоб набагато більш комфортним, а гостро затребуваним, і саме у форматі підданства. І затребуваність саме такого підданства яскраво ілюструє нещодавній опус одного з найбільш відомих ідеологів сучасного російського фашизму – О. Г. Дугіна (мовою оригіналу): *«В чём смысл самодержавия, а у нас именно оно? Мы даем Правителю абсолютную полноту власти, а он нас всех, народ, государство, людей, граждан, в критический момент спасает. Если для этого он окружает себя дерьмом или плюет на социальную справедливость, это неприятно, но лишь бы спас... [Необходимо] перейти от суверенной диктатуры к коммисарской, то есть ввести идеологию! Последний ресурс – идеология... Хватит юлить: Русская Идея. Только она!»*³.

Отже, самодержавство, Правитель (і неодмінно з великої літера), його

¹ Там само. С. 86.

² «На Павелецком вокзале города Москвы находится любопытный музей – “траурный поезд В.И. Ленина”. Специальные погребальные экипажи известны очень давно – взять хотя бы подожженные корабли, на которых вожди викингов отправлялись в последнее плаванье. Еще древний обычай давать усопшему провожатых – это и терракотовая армия Цинь Шихуана, и задушенные слуги в шумерских гробницах, и жены индийских правителей, живыми восходившие на погребальные костры. Но ни у одного из правителей древности не было таких пышных, почти уже вековых похорон, как у В.И.Ленина; никогда еще провожатыми не становилось столько народов, а целая страна – траурной машиной времени... Зомбификация всегда казалась мне страшной из судеб» – фрагмент з есе: Пелевин В. О. Зомбификация. Опыт сравнительной антропологии. URL : <https://ru.bookmate.com/reader/QDCCK4og?resource=book>.

³ Здали Херсон. Дугін закликає убити Путіна. Бук Інфо. 2022. 11 листопада. URL : <https://bukinfo.com.ua/viyna-na-shodi/zdaly-herson-dugin-dugin-zaklykaye-ubyty-putina>.

повнота влади, уповання на спасіння ним, суверенна, комісарська диктатура – семантичні покручі, плоди архетипіки російської влади, що є колективними безсвідомими феноменами, а тому й принципово не залежать від персони диктатора, аби він був диктатором... Тим самим О. Г. Дугінім дуже влучно артикульовано глибинний соціальний запит на диктатуру й поставлено діагноз власному суспільству. І тут ще раз слід наголосити на тому, що ми не схильні абсолютизувати ці характеристики. Чимала когорта особистостей не поділяють устремлінь, чаянь, уповань на Правителя, не настільки підпали під вплив архетипіки влади, аби бути поглинутими імперським фашизоїдним стримом. Однак їх меншість, що не впливає на загальну картину, а вказаний запит на диктатуру, що має глибоке архетипічне коріння, варто вважати генералізованим патерналізмом, якщо, звісно, вести мову про російське суспільство як таке.

Патерналізм зумовлює таку рису соціального характеру як **конформність**. Як і патерналізм конформність в цілому є нормою. Однак при гіпертрофованому, архетипізованому етатизмі й конформність набуває ентропійного значення, що надміру звужує простір для індивідуальності, унікальності, зрештою й свободи як такої. Саме конформність і конформізм є одним з базових стовпів багаточисельності й безсловесності* підданих по натурі як соціальної бази сучасного російського фашизму. Й він має свою розлогу передісторію, передумови, які перегукуються з факторами такого феномену, який ми назвали «піддані по натурі», а Г. Чхартішвілі йменує (мовою оригіналу) «нерефлексирующий человек в купе»¹. Але ж на відміну від ординарного конформізму, що в цілому є нормальною реакцією групової приналежності, формою прояву ідентичності й забезпечення потреби у безпеці через долучення до більшості, конформізм неординарний, російсько-фашистський набуває риз цинізму й кічу. Та й сам Г. Чхартішвілі, ведучи думку про масову психологію співвітчизників, акцентує саме на цинічному конформізмі (мовою оригіналу): «Циничный конформизм... – очень точная характеристика, применительно к тухлым семидесятым годам, на которые пришла моя юность. Посидел на комсомольском собрании – рассказал анекдот про Брежнева. Послушал «Свободу» – написал рефератик по истории КПСС. А чё, нормально»². І хоча геополітичні контури росії від радянщини змінилися, однак фактура й стилістика владарювання/підкорення – чимдалі на лінійці часу – тим дужче римуються. Втім, ці рими не означають тотожності, а радше нагадують про

* Влучним для ілюстрації цього аспекту сучасного російського фашизму (як і загалом для будь-якого недемократичного політичного режиму) видається фрагмент діалогу одного з небагатьох підданих, який не до кінця втратив здатність до вільного мислення (архіваріус), з тираном (Драконом) – мовою оригіналу:

«*Архивариус*: Прошу слова!

Повариха: Шутит! Он шутит! Господин Дракон, он явно шутит, такого нельзя сказать всерьёз!

Дракон: Зачем тебе слово?! Чего ты с ним будешь делать?...»...

З к/ф «Убить дракона», реж. Марк Захаров, 1988 р.

¹ Рубинштейн Л., Чхвартішвілі Г. От мая до мая. М.: «Захаров», 2012. С. 73.

² Там само. С. 160.

те, що історія, які відомо, повторюється двічі. Другий же раз – як трагедія (Г. В. Ф. Гегель), а у випадку з російським фашизмом – кічова трагікомедія. І той таки цинічний конформізм виявляється *кічем, екзистенцією агресивної антисвободи*.

По-мистецьки витончено-брутальна і, водночас, глибоко-філософська думка, висловлена М. Кундерою у його відомому творі «Нестерпна легкість буття» найвлучніше характеризує стан кічу як категоричної згоди з буттям: «Категорична згода з буттям передбачає естетичний ідеал світу, в якому лайно заперечується, і кожен поводить так, наче його взагалі не існує. Цей естетичний ідеал називається кіч»¹. Це є екзистенцією принципово провладного або модного (влада моди й мода на владу, чи-то пак підвладність) конформізму, що є мутацією екзистенції приналежності під дією страху перед знищенням (фізичною смертю чи соціальним крахом). Але, підкреслимо, що йдеться саме про феномен моди. Близькість до влади – підкреслює Л. С. Рубінштейн – у щоб то не стало вимагає моральних жертв, і вони приносяться, причому з чистоплотною елегантністю. Близькість до влади стала абсолютною самоціллю. Ми спостерігаємо *розквіт певної моди, моди на лояльність*. Бути в опозиції розглядається як вульгарність². Ба більше: бути в опозиції – небезпечно і у соціальному, і у фізичному значенні. Таврування й цензурування опозиціонерів чи навіть ситуативно невдоволених підданих відбувається досить жорстко, із використанням системи кримінальною юстиції, а також емоційних гонів*.

І цікавинка ще у тому, що за спостереженнями способів реагування саме на аберації підданих, тобто з числа лояльних владі людей, можна стверджувати, що «градус» ворожості у ставленні до них, через їх, підкреслимо, ситуативні відхилення від «лінії партії», критику влади є вищим, аніж, власне до сконструйованих тією такою владою зовнішніх ворогів. Як нам видається, це є, по-перше, похідним від ресентименту феномену, що полягає у постійному й нав'язливому пошуці ще й ворогів внутрішніх, а надто зрадників, шкідників, саботажників, «агентів англійської розвідки». Без зрадників не може обійтися жодна «солідна» влада в росії. По-друге, – це наочно демонструє становище підданих у фашистських країнах. І це становище недвозначно охарактеризував І. В. Сталін у широковідомій формулі «народ – безликое тесто истории». Робота з цим «тістом» – справа особливої майстерності, що вимагає застосування витончених рецептів масової травматизації, фальсифікації та музично-символічно-дискурсивної архетипізації атмосфери єдності з владою, підтримання хронічного запалення істеричного патріотизму³, що є

¹ Кундера М. Нестерпна легкість буття / пер. з фр. Л. Кононовича. Львів : Вид-во Старого Лева, 2019. С. 254.

² Рубинштейн Л. Что слышно. М. : Изд-во АСТ : CORPUS, 2018. С. 232, 233.

* «Завалить хлебало своих эмоций», «Приказы верховного командования не обсуждаются» и «Не можете поддержать – заткнитесь!». Как кремлевская пропаганда объясняет потерю Херсона / Настоящее время. 15.11.2022. URL : <https://fb.watch/gQd9xD4WxX/>

³ «- Я очень люблю господина ПЖ!

- А я его ещё больше КУ!»...

проявом істерії страху не сподобатись господареві, підпасти під підозру, бути репресованим. Це є формулою «народної любові», любові, замішаної на страху, причини якого *фальсифікуються, підміняються, зміщуються*, як правило, на інші об'єкти: зовнішніх і внутрішніх, дійсних чи удаваних ворогів режиму.

Тож російсько-фашизоїдний конформізм, підданство – це не тільки і не стільки проблеми пропаганди й омани, скільки суть екзистенційні проблеми, яка потребує специфікації, виявлення глибших закономірностей існування, адже фактично йдеться про еманацию, про переживання симулякру, що дещо віддаляє природу російського фашизму від універсальних механізмів влади-піпорядкування.

Універсальність коригується історією, подіями великого для соціальних груп, народу, значеннями. Зазвичай в науці (*trauma studies*) роль таких подій прийнято відводити колективним травмам. Справа в тому, що як на особистісному, так і на колективному рівнях трансособисте безсвідоме діє не прямо, безпосередньо, а опосередковано через складні структури душевного (психічного) апарату, активізуючись під впливом визначених тригерів. І якщо у особистісному вимірі їх може бути скільки завгодно багато, то у колективному – ні. Лише ті обставини із життя суспільства, великих соціальних груп, які були спільними та архетипічно резонуючими для значної кількості людей мають шанс послугувати тригерами до зміни типового (визначеного традиціями, узвичаєннями культурного, політичного, економічного, правового стилю) градієнту дії колективних «мисле-форм». Як правило (історичний досвід тому підтвердження), подібної властивості події є травматичними. Потужна психотравма, що спирається на цілком онтологічні, фізичні викривлення траєкторій соціодинаміки, здатна досягнути найглибших пластів універсальних домінант, енергетичних концептів масового безсвідомого¹.

Такі викривлення, що сягають колективно безсвідомих рівнів психічного, повинні відповідати кільком критеріям: а) *якість травмуючої обставини*, що, по-перше, порушує фізичні основи життя спільноти (спільнота зазнає фізичного знищення та/або масового поневолення (ув'язнення, оборнення в рабство і т. п.) умовно значної своєї частини), по-друге, вказує на радикальну невідповідність події існуючим соціальним конвенціям, цінностям у сфері моралі й неможливість узгодити катастрофічні події з наявним дискурсом, етикою співжиття (ця якість детермінує витіснення й заміщення та, як наслідок, виникнення симптомів – колективний невроз, істерія, амнезія); б) *масштаб травмуючої обставини* має бути достатнім для порушення фізичних та пов'язаних з ними етичних основ життя спільноти. Ознака достатності є умовною, залежить від загальної чисельності спільноти, поширеності інформації серед її членів про

Прим.: пан ПЖ – правитель планети Плюк у галактиці Кін-дза-дза, – з к/ф «Кин-дза-дза», реж. Г. М. Данелія, 1986.

¹ Орлов Ю. В. *Trauma studies* у фокусі кримінологічного аналізу (український контекст). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 2 (23). С. 14.

відповідну подію, наявними практиками інтерпретації такої інформації, інтенсивності її циркуляції, ретрансляції¹.

Отже, на нашу думку, можливо говорити про такі психічно-травмуючі події російського суспільства, що вплинули на зміст колективно-безсвідомих патернів та, впливаючи на які, стимулюючи які відбувається маніпулювання доксою, масовою свідомістю у сучасних умовах: 1) травма бойових дій у період так званої «громадянської війни»; 2) «червоний терор»; 3) голодомори; 4) колективізація; 5) Великий терор 1937–1938 рр.; 6) Друга світова війна, «Велика Вітчизняна війна» (1941–1945 рр.); 7) перманентні політичні репресії, травми масових розстрілів, ув'язнень, функціонування «ГУЛАГу»^{*}; 8) розпад СРСР, ідеологічна фрустрація, скорочення територій імперії, звуження символічного життєвого простору. Дискурсивно-кримінологічний аналіз російського інформаційного простору, мовно-текстуального середовища мас-медіа, що розгортається за тректоріями чітко витриманих, вивірених фреймів, дає підстави стверджувати, що більшість з цих травм є іманентними елементами системи російської пропаганди. Ігри з травмами – один з важливих компонентів формування соціально-монологічного простору міфологізованої контрреальності. При цьому, як нами вже вказувалося, виняткове місце серед травм, посідає травма «Великої Вітчизняної війни».

Принагідно також зауважимо, що з психологічних досліджень відомо: на індивідуальному рівні життєве потрясіння, травма, завдяки механізмам витіснення та заміщення здатна викликати невроз, істерію, амнезію (З. Фрейд, О. Сакс та ін.). Як перше, так і друге може проявлятися на масовому рівні при відповідній масовій травматизації. *Соціальні неврози, істерії страху, соціальні амнезії* (однобічність історії, наративів) – одні з негативних рис колективно-психічного апарату будь-якого етносу, що не можуть не впливати на весь ландшафт соціального життя, включаючи й злочинність. І саме вони є бажаними результатами стимуляції колективних травм російською пропагандою. *Ретрансляція травматичного досвіду* через розвинені **механізми постпам'яті** (комеморативні практики, ритуали увіковічення, жорсткої цензури історичної літератури, крайня політизація історії), що забезпечують живучість соціальної міфології, підвищений архетипічний тонус та **стійкість соціальної невротичної установки**. Що ж в результаті дає ця установка?

По-перше, в умовах історичної фальсифікації й жорсткого цензурування, на чому ми вже наголошували вище, така установка, що накладається на безсвідомі, зумовлені травмами (головно зорганізованими самою ж радянською державою), парадоксально посилює запит на сильну, перманентно присутню у житті людини державу. Він доповнюється контрверсивністю й недорозвиненістю культури приватної підприємницької та політичної активності (від відміни кріпацтва до

¹ Там само. С. 20–21.

^{*} За 1920–1953 рр. через систему ГУЛАГу пройшло близько 10 млн. осіб, у т.ч. 3,4–3,7 – за «контрреволюційні злочини».

колгоспів й тотальної державної власності – історична дистанція незначна). В цих умовах колективізм знову оголошується провідною соціальною цінністю, а передача відповідальності за долю общини, групи, народу деякому архетипічно резонуючому суб'єкту-самодержцю – психологічно комфортною акцією та станом.

По-друге, – як колективний прояв неврозу нав'язливої дії – постійне й некероване прагнення відтворити травмуючу подію, знову й знову втрапити у травмуючу ситуацію. Так пояснюється святково-невротична екзистенція «Великої Перемоги» і щорічно-травнева усепроникність мілітарної тематики зразку Другої Світової війни: від уніформово-костюмованих варіацій картонної співприсутності, тужливо-мстивої екстатичності й до кулінарно-споживацьких фетиш-хороводів (торти у формі танків, військовий мерч тощо). Однак саме ця екзистенція відіграє самодетермінуючу роль, блокуючи критичне мислення. У поєднанні специфічного дискурсу, символіки, обов'язкових практик занурення й тематичні акустичні простори (військова музика як невід'ємний атрибут відзначення) вибудовуються комплекси колективізації, зниження фактору індивідуальності через відповідну дискурсивно-акустичну стимуляцію групової співприсутності (концепція М. Мак-Люена¹), емоційного зараження та знеособлення. Розлого екранізований, вплетений у тканину буденності, нав'язливо присутній епос, «Великої Вітчизняної війни» перестає бути трагічною історією, а набуває консолідуючо-опозиційного («єдність народу росії у протистоянні...») значення героїчної сучасності й історичного обов'язку нинішнього покоління відтворити боротьбу, отримати відповідну перемогу. *Так формується травматичний запит на перемогу, а, відтак, і на війну*, адже без війни і перемоги бути не може.

По-третє, фальсифікована й стимульована травма, оформлена у концепт «Велика Перемога» у «священній війні» детермінує *претензійність на народну велич, колективний нарцисизм, мегалотимію*: «Великий Народ», «Народ-переможець», «Красная армия всех сильней», «Держава», «Дышащая империя» і т. д. Ця претензійність активно підживлюється новою соціальною міфологією, яку досить влучно описав А. Кох (мовою оригіналу): «Россия сейчас переживает острый кризис... До сих пор россияне находились в некоей выдуманной реальности, напичканной фантазиями одна красивее другой. В этой реальности Россия – это одна из ведущих мировых экономик. У России – вторая армия мира. У нее огромный промышленный потенциал, современная высокоразвитая наука и выдающаяся культура. В её недрах спрятаны несметные сокровища и все люди на Земле завидуют россиянам, что у них такая богатая страна. Отдельно россиянам завидуют потому, что у них есть выдающийся президент, который всех путает своими многоходовочками, а потом – обыгрывает. И вообще, русские – могучий и здоровый душевно и физически народ, который не проиграл ни одной

¹ Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры / Пер. с англ. К. : Ника-Центр, 2014. 432 с.

войны и может противостоять всему свету. И вот этот чудный мир теперь начинает исчезать...»¹. Однак зникнення такого «чудного світу» закономірно тягнутиме й тягне *додаткову* фрустрацію, яка відомо, є джерелом агресії, розгортання якої за механізмом надкомпенсації (А. Адлер) призводить до ресентименту.

По-четверте, – *ресентимент* як заздрісну ворожість й образливу ненависть до фальсифікованих об'єктів-причин травматизації. Поєднання відчуття величі, групового нарцисизму та прагнення на цій підставі до соціального (зокрема політичного) домінування в умовах дисонансу з об'єктивними обставинами, що не забезпечують визнання на домінуючій підданій початках – удар по ідентичності, а, отже, й символічній безпеці. Звідси – ворожість, нетерпимість, світозлоба та дискримінація, яка вже стала міцно укоріненим в масовій культурі феноменом. Цілій множині народів, етносів у російському дискурсі існує значна кількість дискримінаційно-образливих лінгвістичних позначень, якими рясніє російський мас-медійний, мережевий контент: «жиди», «пендоси», «вузькооки», «хохли», «чурки», «чорнож***», «гейропейці», а також «естонці», «молдовани», «турки», «євреї» як імена власні, що мають образливий смисловий відтінок (негативні якості особистості, низький рівень інтелекту, повільність, жадібність і т. п.). Побутовують також й окремі народні приказки на кшталт: «Не званий гість гірше за татарина», «що німцю гарно – руському смерть» тощо. Міцні позиції й у побутового антисемітизму, що у сукупності з іншими обставинами являють культуру обмеженого визнання гідності, а тому й дискримінаційної установки, ретельно упакованої в обгортку захисту традиційних цінностей та духовних скріп.

Наразі ж існують всі підстави для твердження, що ресентимент в росії оформився у стиль внутрішньої та зовнішньої політики. Фактично можна вести мову навіть про окрему політику ресентименту, як це переконливо обґрунтовує Ф. Фукуяма, називаючи її, щоправда, політикою скривдженості². Цілком зрозуміло, що ця політика міцно стоїть на фундаменті колективних травм. У випадку з росією і її війною проти України – це травма розпаду СРСР, яку один з персонажів сучасної і колись міжнародної політики назвав «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст.». При тому ресентимент має двовекторну спрямованість: він є деструктивним як внутрішньокультурний та політичний фактор і, так само, є небезпечним як фактором зовнішньої політики, що яскраво проявляється у ситуації із сучасним російським фашизмом.

В цьому контексті цілком слушними видаються зауваги С. А. Дацюка, який наголошує декількох чинниках небезпечності ресентименту, а саме:

¹ Кох А. Миновал двести шестьдесят второй день войны.../ Блог Альфреда Коха : Facebook. 13.11.2022. URL : <https://www.facebook.com/profile.php?id=100000712037223>.

² Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / Пер. з англ. Т. Сахно К. : Наш Формат, 2020. С. 20, 21.

– ресентимент продукує винятково негативні емоції: підозру, заздрість, ревності, бажання помсти, агресію, на тлі яких позитивні емоції знищуються;

– ресентимент блокує мислення, стимулює пошук простих і, головне, нігілістичних рішень, тобто рішень на знищення, блокування, санкції, обмеження чогось такого, що завжди заважає;

– ресентимент як основоположний нігілізм не втримується на деякому одному протиставленні «ми» і «вони», а постійно генерує нові розколи «ми» і «вони», тобто не лише пестується ненависть до старих, але відбувається і пошук нових ворогів;

– будь-яка критика ресентименталів стає неможливою, оскільки вона таврується як ворожі дії;

– ресентимент закриває доступ до позитивної перспективи, оскільки ніхто не думає про майбутнє після знищення ворогів, отже життя без ворогів втрачає смисл;

– ресентиментальні спільноти з'їдають себе зсередини, оскільки позитивні смисли в принципі не випрацьовуються, ресентиментали втомлюються один від одного¹.

Зведений же до рангу державної політики ресентимент починає жити «своїм життям», вже вимагаючи від режиму нових ворогів і нових перемог, а тому і воєн. Чи не тому домінуючою емоцією росіян як реакцією на початок війни (у російсько-фашистських географіях – «спеціальної воєнної операції») проти України стало почуття гордості². Патологічне й максимально антигуманне, по-варварськи (не з актуального виміру календарного часу) дике почуття, зважаючи на усталене (за результатами Нюрнберзького трибуналу) у цивілізованому світі ставлення до війни як до найтяжчого злочину з усіх можливих, як *accumulated evil of the whole*.

Оскільки ресентимент є суть ненависть та ворожість, хоча й такі, що сполучаються з гордістю й почуттям величі, він функціонально пов'язаний зі стражданням. Ресентиментали – люди багатостраждальні, нещасливі. А враховуючи ту обставину, що у структурі детермінаційного комплексу російської ресентиментарної політики провідне місце відіграють колективні травми, важливе значення у формуванні і підтримці сучасного російського фашизму відіграє **культура страждання**. Але це не та культура страждання яка червоною лінією проходить крізь глибокі твори генія Ф. М. Достоевського. У літературній спадщині (загальносвітовій) останнього унаочнюється ідея православ'я щодо прийняття страждання на себе за злодіяння інших, через особистісне страждання до катарсису, спокути, покаяння й можливого очищення від сердешного, гріховного

¹ Дацик С. А. Є мислення – є мова. *Європейська правда*. 2021. 22 березня. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/60585dd5bf205/>

² Независимые социологи: 71% россиян испытывает гордость из-за войны с Украиной. *Радио Свободы*. 2022. 17 марта. URL: <https://www.svoboda.org/a/nezavisimye-sotsiologi-71-rossiyan-ispytyvaet-gordostj-iz-za-voyny-s-ukrainoy/31757535.html>; Росіяни підтримують війну та пишаться нею – опитування. *Петро і Мазена*. 2022. 9 вересня. URL: https://petrimazepa.com/uk/rosiyan_pidtrymuyut_viynu_ta_pyshayutsya_neyu_opytuvannya.

тягаря. По суті – це про місію, ідею, ідеал Христа, а тому про ненасильство. Політизована ж культура страждань – геть про інше: про ресентимент, про помсту за травму, про прагнення до визнання.

Постійна стимуляція травми закономірно означає й постійне страждання, що через частоту, перманенту присутність у політиці та загальнокультурному фоні набуває ознак установок на страждання, що переплітається з невротичною установкою на боротьбу. Йдеться вже про розвиток установок на страждання* і на боротьбу як самодостатніх й самодетермінованих феноменів. Страждання, своєю чергою, закріплює жертвне становище, зумовлюючи претензійність на його визнання, мегалотимію, а окрім того і на повторення умов травматизації (невроз нав'язливої дії), актуалізації страждання**. Жертовність же виправдовує, легітимізує агресію. Звідси випливають та виявляють свою «живучість» такі меми як «на нас готувався напад», «превентивний удар», «у нас не було вибору» і подібні їм на позначення підстав для агресивного нападу росії на Україну.

Отже, суперскладна, контрверсійна, дискурсивно-символічна архетипічно-травматично-ресентиментарна спайка жертовності й величч, установок на страждання й боротьбу, етики та естетики мілітаризму й етатизму, туги за втраченим чи-то «червоно-золотим», чи-то «імперсько-срібним» славетним минулим, трансформованої у сучасну геополітичну претензійність на фоні технологічної відсталості та об'єктивної залежності від західної цивілізації як такої породжує ненависть до останньої й об'єктивацію її як зони спрямування агресії.

II. Зона зовнішньо спрямованої агресії – фактори розв'язування та ведення агресивної війни росії проти України. Значною мірою ці фактори співпадають із чинниками внутрішньо спрямованої та інституціоналізованої агресії як плану іманентності сучасного російського фашизму. Цілком зрозуміло, що зовнішня агресія принципово можлива за наявності внутрішньої згоди на неї. А тому і їх фактори, внутрішньої і зовнішньої агресії значною мірою спільні при засадничій ролі саме перших. Однак було б невиправданим спрощенням вважати ненависть до зовнішньополітичних об'єктів (США, «колективний Захід», «світове залаштування», «українські фашисти» тощо) продуктом ресентименту й

* «Космическое назначение российской цивилизации – это переработка солнечной энергии в народное горе», – Пелевин В. «t». М.: Эксмо, 2009. URL : http://loveread.ec/view_global.php?id=2935.

** Симптоматичним й символічним є запущений у рф в 2021 р. проєкт та інтернет-ресурс «ГУЛАГУ.ДА» замість визнаного небезпечним та заблокованого інтернет-ресурсу «Gulagu.net», що опікувався проблемами реабілітації жертв радянських репресій та встановленні історичної правди в росії.

Так сам симптоматичним виглядає і текст одного з навчальних посібників для початкових класів, які поширює російська окупаційна адміністрація на тимчасово окупованих територіях України (мовою оригіналу): «Дорогой друг! Нам с тобой выпало счастье жить во времена проведения специальной военной операции... Каждый из нас – наследник Великой Победы. Пусть память о ней поможет пробудить в тебе гнев и ненависть..., даст тебе силы воевать...». Тобто жити під час війни – то є щастя. А його доповненням є гнів й ненависть, що слід пробудити, пережити (проєктуючи на себе) травму Другої Світової війни.

необхідністю сублімації агресивного потенціалу у зовнішнє для держави русло. Ясно, що і цей механізм також спрацьовує і демонструє непоганий функціонал, постійний тонус. В той же час мусимо звернути увагу і не деякі специфічні обставини, які, як на нас, значною мірою є самостійними.

Україна як фантомний біль росії. Вище ми вже наголошували на істотному значенні для формування агресивних властивостей імперського соціального характеру травми розпаду СРСР. Травматичність цієї події могла відбутися лише на ґрунті домінування просторового сприйняття, адже апелює до розчленування цілісного державно-імперського концепту, що візуалізується у географічних межах. Домінування просторового сприйняття у феноменології означає лінійність, послідовність, а у вимірі соціальності – упослідженість. Замкненість простору визначає й специфічну соціально-часову модель, відому з давньогрецької міфології як циклос. Циклічний час, замкненість у минулому – визначальні риси просторового мислення, перцепції; ресентиментарні ігри з часом, безперервне продовження минулого, замкненість у минулому зумовлюють формування неадекватних ойкумени, географічні й символічно-часові межі яких позначають незрозуміло-вороже порубіжжя й закордоння. Звідси й, до речі, сакральність тематики кордону у російсько-пропагандистському епосі). Можна стверджувати навіть про тотальність метафори кордону в Радянському Союзі, що широко відобразилось і у масовій культурі (популярна в 30-ті роки пісня (мовою оригіналу): «Эй, вратарь, готовься к бою! / Часовым ты поставлен у ворот. / Ты представь, что за тобою / Полоса пограничная идет»)¹. Відтак, влучно підмічає Д. С. Панаріна, кордон досить часто створює довкола себе дієвий соціальний міф, який презентує фронтір².

Таким чином, політико-географічне відділення остаточне України після зникнення СРСР стало для метафізичної російсько-імперської тектоніки не простим юридичним фактом, а ще однією травмуючою подією. Саме тому спроби воєнно-шизофренічної «терапії» цієї травми схвально сприймаються більшістю й сучасного російського населення. Тож правим, хоча й симптоматичний у семантичному аспекті, є В. Б. Пастухов, який ще у 2007 р. досить влучно підмітив, що сьогодні Україна – це фантомний біль росії. Вона болить по-справжньому, но її вже немає. Час звикнути до того, що Україна – «відрізаний шмат», і не жити ніяких ілюзій щодо будь-яких союзницьких чи інших особливих відносин. Нікому ж не прийде в голову запропонувати Фінляндії вступити до СНД тому, що вона колись була частиною Російської імперії. І справа тут не а «американцях і К⁰», а в самій Україні³.

Україна й західна цивілізація як нестерпний контекст, дзеркало

¹Бердникова О. В. Последний рубеж? Отечественные записки. 2002. № 6 (7). URL: <http://www.stranaoz.ru/2002/6/posledniy-rubezh>.

² Панарина Д. С. Граница и фронтир как фактор развития региона и/или страны. История и современность. 2015. Вып. 1 (21). URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/265432/>.

³ Кончаловский А. С., Пастухов В. Б. На трибуне реакционера. М.: Эксмо, 2007. С. 81.

російського неадеквату. Європейська культура (у широкому значення – як усезагальний життєвий простір, що охоплює виробництво, побут, право, мораль, освіту, науку, мистецтво і т. д.) є дзеркалом росії. Вірніше її імперські комплекси повсякчас змушують співвідносити росію із Європейським Союзом, Великобританією, США, тобто з тим, що у північних широтах прийнято називати «колективним Заходом». І дзеркало це цілком природно й закономірно не відображає нічого нового, але і не приховує, завдяки контекстуальності, багатьох, головних вад великоросійщини. Так, саме великоросійщини, адже за більш скромної, позбавленої міфічної й енергетично зарядженої, травматично-архетипічною ілюзією національної величчї історично-політичної та національно-ідентичнісної диспозиції «образлива» європейська контекстуальність не проглядається.

Психоаналітична схема детермінації агресії, зумовленої культурним віддзеркаленням, описана ще З. Фройдом у праці «Невпокій в культурі». В основі цієї схеми – ідея про базову невідповідність будь-якої особистості ідеалам, які висуває культура. Культура розуміється як комплексний феномен, що обмежує натуральні, природно зумовлено гони, базові біологічно зумовлені спонуки. Чим розвиненіша культура – тим більше обмежень й заборон, ідеалів, еталонів; тим більше маршрутів, соціально прийнятних й бажаних траєкторій сублімації потягів. Втім, зі зрозумілих причини жоден з цих ідеалів не є досяжним, хіба що для сина Божого. І така недосяжність, базова нищість зумовлює й базове відчуття провини. І воно, це почуття провини, не лишається незмінним, а невпинно наростає з поступом культури та є, водночас, єдиною, на думку З. Фрейда, передумовою такого поступу.

Посилення відчуття вини (зростання «культурності») призводить до незворотного зменшення – і так уже упослідженого – відчуття щастя. Так виникає замкнене коло, що З. Фройд називає «специфічною людською долею». Коли ми познайомились з механізмом неврозів – наголошував дослідник – з'ясувалося, що людина стає невротичною, тому що не годна витримати всіх тих обмежень, які суспільство накладає на неї в служінні своїм культурним ідеалам¹. Схожої думки доходив і Ч. Ломброзо, який стверджував і обґрунтовував, що божевілля знаходиться у прямому зв'язку з цивілізацією. Чим кращі умови, тим більше душевних захворювань². Тож велику частку провини за наші нещастя несе наша культура; ми були б набагато щасливіші, якби відмовились від неї³. З цього випливає висновок: якщо ці вимоги культури будуть зняті або істотно знижені, відкриється можливість повернення до щастя⁴. І навпаки: «культурне зречення», тобто примусова сублімація відмова від природних потягів на користь культурних шаблонів, що панує у величезній області соціальних відносин є причиною ворожості, з якою доводиться боротися всім культурам. Загалом нелегко

¹ Фройд З. Невпокій в культурі / Пер. з нім. Ю. Прохасько. Львів : Вид-во «Апріорі», 2021. С. 20.

² Ломброзо Ч. Безумие прежде и теперь / Пер. с ит. Одесса: Н. Лейненберг, 1897. С. 39.

³ Фройд З. Невпокій в культурі / Пер. з нім. Ю. Прохасько. Львів : Вид-во «Апріорі», 2021. С. 37.

⁴ Там само. С. 38.

зрозуміти, як взагалі можливо відмовити потягу в задоволенні (пристрасті потягів значно могутніші за розумні інтереси¹). Це далеко не так вже й безпечно; *якщо не скомпенсувати цього економічно* слід чекати поважних розладів².

Так, з цієї узагальненої аналітичної схеми вимальовується панорама мегалотимного віддзеркалення російської культурно невідповідної дійсності. І ця невідповідність є виключно контекстуальною, що в умовах відкритих кордонів, відсутності залізної завіси повсякчас нагадує про збитковість, про глибину невідповідності не те що ідеалам демократії, суспільно-політичного устрою загалом, економіки, побутової естетики, а повсякденним, усталеним, цілком ординарним практикам абсолютної більшості країн Західної, Центральної, Південної, Північної, переважної частини Східної Європи, Північної Америки. І ця невідповідність, технологічна (і у техніці, і у соціальному управлінні) відсталість й економічна дискompенсативність явно дисонує з ресентиментарною претензійністю на велич та геополітичне співлідерство. Відтак постає ненависть і ворожість до нестерпного контексту, до дзеркала, яке хочеться розбити.

Цим же пояснюються й нескінченні жонглювання з дійсністю, продукування контрреальностей. Доходить до комічного, висміювання й навіть на найвищому рівні ООН... Але тільки не для носіїв таких контрреальностей, адже останні є анестетиками проти болю невідповідності. Контекстуальна реальність і сам контекст (євроантлантичний) оголошується ворожим, адже по суті є чи не єдиним соціальним джерелом страждання. З ним неможливо жити, а тому слід розірвати усі стосунки. Пустельник обертається спиною до цього світу, не хоче з ним мати нічого спільного³. І замість нього вибудовується інший. В ньому зв'язок із реальністю ще більше послаблений, задоволення здобувається з ілюзій. Область, з якої походять ці ілюзії, – життя фантазій; свого часу, коли відбувався розвиток відчуття реальності, воно було виразно звільнено від вимог перевірки реальності, а його призначенням лишилось сповнення важко здійснених бажань⁴. Так само не передбачається бо ж навіть накладається табу на перевірку російсько-пропагандистських шизоїдних конструктів (в тому числі і зокрема – через цензуру, репресії), на їх зв'язок з реальністю. І це вже набуло форму розвиненої аддиктивно-травматичної традиції, в канві якої (і майже виключно в ній) розгортається російсько-пропагандистський драйв.

Обрання ж й конституційне закріплення євроінтеграційного політико-правового та євроатлантичного безпекового стратегічного курсу зі всією чіткістю і недвозначністю формує афілійованість нашої держави з функціоналом культурного віддзеркалення. У поєднанні з іншими

¹ Там само. С. 59.

² Там само. С. 47.

³ Фрейд З. Невпокій в культурі / Пер. з нім. Ю. Прохасько. Львів : Вид-во «Апріорі», 2021. С. 33.

⁴ Там само. С. 32.

чинниками саме Україна постає чи не єдиним доступним і символічно годящим об'єктом розрядки ворожості у спробі утвердити своє домінантне відношення, домогтися визнання переважаючого становища, яке хоча б скільки небудь відповідало міфічно-травматичному уявленню про російсько-державницьку велич.

Тисячу разів правим є Л. С. Рубінштейн, коли пише, що якщо не вдається стати нормальним, доводиться бути великим, тим більше що це виявляється значно простіше¹. Так само як правим виявляється і В. Б. Пастухов, який тонко помічає (переклад авт.): «Сусідство з Європою – моральний хрест. Європою міряємо ми власне щастя. І тому вічно нещасливі... Та й є від чого занепасти. Все погано, все негаразд. Там – закони, тут – «поняття». Там правила і справедливість, тут хаос і корупція. Там свобода і відповідальність, тут безкарне хамство. Там порядок і чистота, тут блювотина в під'їздах. І свавілля — загальне, усюдисуще і всепроникне»². Додати тут нічого...

Війна росії проти України – війна проти майбутнього, війна повільного часу проти швидкого. Окрім іншого російський фашизм є суть агресивна архаїка, що втілює прагнення уповільнити плин часу, відтягнувши внутрішню сингулярність, а по суті соціальний вибух, з яким відбудеться прорив до майбутнього. Для цього необхідні укорінені в минулому практики, актуалізація епосу війни, нова-стара мілітарна домінантність соціальності. Такою є вимога циклосу; невротична нав'язливість травми війни вимагає онтологізації; у циклосі і війні циклічні. Прорив до кайросу, до мисленнєвої множинності, примноження екзистенцій – означає смерть циклосу, означає смерть міфу і режиму, який на ньому тримається. Тож війна постає як засіб збереження живучості сучасного російського фашистського режиму у деякій, хоча й не тривалій, але перспективі. Зрозуміло, що цей засіб є неадекватним, спирається на ірраціональність окремих персоналій, російських політиків, кримінологіко-психоаналітичне профілювання яких – справа окремих досліджень. Але, тим не менш, з функціональної точки зору, війна презентує спробу заперечення майбутнього й цементування фронтиру.

Чому ще сперечаються про Сталіна, – задається питанням Л. Парфьонов? Тому що це все ще сучасність. Росія – не та країна, де вже вирішено фундаментальні питання історії і про них більше не дебатують. У Німеччині немає ста шістдесяти думок про Гітлера, а у росіян є сто шістдесят думок про Сталіна³. І це не дивно, адже у циклосі минуле і є сучасністю. Тому то й не дивує пост у соціальній мережі однієї з найбільш популярних в росії ведучої пропагандистської регулярної телевізійної передачі (мовою оригіналу): «В этой ситуации лучшая картина будущего –

¹ Рубинштейн Л. С. *Словарный запас*. М.: Новое издательство, 2008. С. 30.

² Кончаловский А. С., Пастухов В. Б. *На трибуне реакционера*. М.: Эксмо, 2007. С. 98.

³ Интервью с Л. Парфёновым. *Дзен*. 2020. 29 сентября. URL : <https://zen.yandex.ru/media/parfenov/pochemu-esce-sporiat-pro-stalina-potomu-chto-eto-vse-esce-sovremennost-5f723f5e837d8d5323e54f29>.

это лучшая картина прошлого. Нашего общего прошлого... Когда все вместе, когда День Победы, когда парад... Когда и в кокошниках, и песни поют замечательные и на одном языке, и на другом... Я уверена в исторической перспективе другой вариант невозможен»¹. В цьому пості все клінічно прекрасне: і про минуле як краще майбутнє, і про постійну перемогу та парад, і про кокошник, а особливо про перспективу, яка неодмінно є історичною. А якою ж іще? Якщо перспектива – то історична. В цьому суть: для російського фашизму немає ніякого майбутнього, є лише міфологізована, амнезійна історія, тільки монохромне минуле. За нього ладні вбивати...

А тому важко погодитись із Л. С. Рубінштейном, який вказує (мовою оригіналу): «Понимание истории как текста породило вечную, как сама история, столь же увлекательную, сколь и бесплодную игру в сослагательность»². І якщо з приводу лінійності у сприйнятті історії, що практикується російським фашистським режимом, як і будь-якими іншими автократіями, сумніватися не доводиться, то щодо безплідності такого підходу – можуть виникати сумніви. Як видається, маніпуляції з «сослагательністю» є невід'ємним компонентом пропагандистських наративів. Ба більше, враховуючи виключну умоглядність так би мовити раціональних приводів та підстав для розв'язування війни проти України, саме піруети з альтернативними сценаріями минулого експлуатуються найбільше: якби ми не напали – то... І далі – найбільш збочені фантазми на кшталт баз НАТО у Криму, ядерних ракет під Харковом, окупація Польщею України, винищення російськомовного населення тощо. Тому ігри з історією (зверненою у минуле політикою) – особливе, виняткове місце у ризоматичних контрреальностях квазіідеологій державного псевдобудівництва російської федерації.

Отже, войовничість і страждальність росії – це війна з часом, повільного часу (екстенсив, архаїка, в основі якої – спрощення мислення, мінімізація множинності його засновків) проти швидкого. Сюжети швидкого часу (інтенсив) виявляють умовно швидку перспективу соціальної сингулярності, яку циклос витримати не здатен. Тож російська агресія серед іншого є й спробою гальмування настання сингулярності.

Тут не зайвим буде зробити певний загальнотеоретичний відступ аби прояснити нашу думку. Категорія «сингулярність» має фізико-математичне походження, рецепійоване у філософські парадигми, сферу гуманітаристики, трансформоване ними. Прийнято виділяти декілька видів сингулярності: математичну (погранична зона, в якій подальша поведінка функції – непередбачувана), астрофізичну або гравітаційну (космічне пограниччя збереження дії відомих законів фізики), епістемологічну

¹ Як пропагандистка симонян маніпулює «загальним минулим заради спільного майбутнього». БЕЗ.БРЕХНІ. URL : <https://without-lie.info/propaganda-stop/yak-propahandystka-symonian-manipuliuiie-zahalnym-mynulym-zarady-zahalnoho-maybutnoho/>; Першоджерело (пост у Twitter): https://twitter.com/m_simonyan/status/1568573741671620608.

² Рубинштейн Л. С. Причинное время. М. : АСТ, Corpus, 2016. С. 43.

(граничний темп приросту знань, що можуть бути засвоєні одним поколінням людей) та соціальну. Остання іманентно включає епістемологічну й технологічну (приріст технологій, не забезпечений гуманітарним осмисленням призначення та обмежень їх застосування. Наприклад, генетичні дослідження, що мають євгенічне спрямування, клонування біологічних організмів, включаючи людину) складові.

Соціальна сингулярність розгортається при застосуванні полімодельного мислення, що оперує концептом ризому, допускає паритетність ментального, екзистенціального наряду з економічним, політичним як факторів руху. Сутнісно соціальна сингулярність є процесом і результатом неконтрольованого примноження екзистенцій, що не перетинаються. Цей процес, становлячи зміст феномену пришвидшення часу, оформлюється ним, супроводжується розпадом соціального, втратою конвенціями свого регулятивного значення, вищим ступенем символізму і симулятивності соціального порядку, кризою репрезентації, безперервним розгалуженням смислів (Ж. Дельоз¹) й айбсурдизацією. При тому він принципово відрізняється від стану аномії. Якщо аномія є явищем тимчасовим, виникає у транзитивних суспільствах при переходах від одного їх стану до іншого, то сингулярність є перманентною, оскільки сучасні суспільства у переважній більшості умовно цивілізованих регіонах світу є постійно транзитивними, відбувається безперервна деконструкція логоцентризму (Ж. Дерріда²), руйнується цілісність дискурсу, єдність платформи для взаємопорозуміння. Більше того, логоцентричність інтенсивно витісняється візуалоцентричністю перцепцій («галактика Гутенберга» витісняється «галактикою Цукерберга»).

Мережева глобальність інформаційних взаємодій значно прискорює сингуляризацию. Але технологічний компонент для сингулярності є лише фоновим; сутнісним є екзистенціальний; розрив екзистентності, себто єдності матерії переживання буття, дроблення й примноження відмінних, констелятивних або антогоністичних екзистенцій і екзистентностей є природою соціальної сингулярності. Її симптом – соціальна дезорієнтація (як правило, супроводжується дискурсивними відмінностями, утворенням і постійною видозміною новітніх меметичних комплексів), що породжує несолідарні стани. Останні – загалом є умовою соціального прогресу, але не мислимі у недемократичних політичних режимах, зокрема й російському.

Сингулярності завжди резонують, контрастують, не вписуються в соціальні структури, що піддаються безперервній деконструкції, залишаючи риси своєї стійкості лише у символічних контурах. При тому сингулярності перебувають у відношеннях не підпорядкування, а констеляції; можуть збільшувати свій обсяг і впливовість, розширюючись до значних соціальних меж і інститутів, включаючи державні, або зменшуватись до абсолютної маргінальності, піддаватися спробам кримінальної репресії. Але за будь-

¹ Делёз Ж. Мая 68-го не было. М. : Ад Маргинем Пресс, 2016. С. 10.

² Деррида Ж. Письмо и различие / Пер. с франц. А. Гараджи, В. Лапицкого, С. Фокина ; сост. и общ. ред. В. Лапицкого. СПб. : Академический проект Санкт-Петербург, 2000. С. 291.

якого варіанту «механічним способом» сингулярності не долаються. Спроба фізичного, силового, воєнного стиснення множини призводить лише до наростання тиску й загрожує самому суб'єкту впливу на зону сингулярності.

Отже, російська агресія проти України – це онтологічна та метафізична експансія одного хронотопа на множину інших (адже Україна репрезентує множинність екзистенцій), спроба, подолавши сингулярність у силовий спосіб, поглинути інші хронотопи, уніфікувавши їх. Але, підкреслимо, пікантність ситуації полягає в тому, що спроба подолати сингулярність тягне за собою докорінну зміну об'єкта, який входить у зону сингулярності, аж до його повної руйнації, знищення, принаймні у попередній його властивості як дотранзистентного об'єкту. Питання календарного часу, який знадобиться для руйнації такого об'єкту – вторинне, хоча й вимірюється у конкретних людських життях. Але з концептуальної точки зору ясно, що фаза руйнації російської федерації розпочата. І саме війна проти України позначила відкриття незворотного руху у цьому напрямі. Парадокс: війна за збереження фашистського режиму з об'єктивною закономірністю означає його кінець. Це – закон природи, соціальної природи.

Висновки. Підсумовуючи зауважимо, що сучасний російський фашизм має в своїй основі розгалужений метакомплекс факторів колективного безсвідомого, чільне місце в яких обіймає патерналізм, істерії страху, неврози нав'язливих станів, ресентимент, ворожість до естетично розвинених культурних патернів. Водночас вдалося встановити, що російський фашизм не є ідеологічним. Натомість в першу чергу він є травматичним, а у другу – міфологічним, фальсифіковано-колеморальним, мегалотимно-реваншистським, замкненим у циклосі ХХ ст. Фантазми звільнення від пут культури й поринання у минуле вибудовуються на платформі величч-жертвності, мілітарної етики й естетики, невротичної установки на боротьбу, що фіксується культурою страждання та, разом з тим, табу на дослідження дійсних джерел останнього, фальсифікації причин колективного травмування, вибірково-історичної амнезії.

Фальсифікована колективна травма закріплює засобами інформаційно-емоційного контролю ригідність сприйняття та, таким чином, архаїчність, монологічність суспільної свідомості, докси. У компендіумі перерахованих утворень Україна посідає особливе місце, детермінуючи імперсько-фантомний біль, уособлюючи осердя невпокої в культурі. Сусідити із настільки патологічним, глибоко-хворобливим, спецслужбістсько-церковним інфернальним державним утворенням – наша доля, наш виклик, реагуючи на який, проходячи і, сподіваємось, завершуючи постімперський транзит, вибудовується новітній проєкт майбутньої України. Й іманентною складовою цього проєкту є розрахована на десятиріччя стратегія національної безпеки, що виходитиме з факту межування з агресивною країною, сприйнятливим до фашистських режимів суспільством. Його дефашизація – справа планетарного значення, а тому має відобразитись у новітній архітектурі систем глобальної безпеки, в тому

числі на рівні кримінологічних та ширше – гуманітарних програмних документів і практик ООН.

Разом з тим небезпека війни з росією, протистояння сучасному російському фашизму полягає не тільки в бойових, власне воєнних і пов'язаних з ними викликах, а й у трансформаціях в більш тонких сферах суспільного буття. Дж. Дьюї зауважував, що серйозна небезпека для нашої демократії полягає не в тому, що існують інші, тоталітарні держави. Небезпека і в тому, що в наших власних установах, в наших власних суспільних інститутах існують передумови, які в інших державах призвели до перемоги зовнішньої влади, дисципліни, одноманітності й залежності від вождів. Відповідно поле бою знаходиться і тут, в нас самих, в наших суспільних інститутах¹. Ми зрозуміли, додає Е. Фромм, що мільйони людей відмовились від свободи з таким же запалом, з яким їх батьки, пращури боролися за неї².

Війна, розв'язана росією проти України – наша новітня колективна травма. І важливо, вивчаючи і шануючи її в майбутньому, не узалежнитись від неї, самим не зробитись ресентиментами, у яких, власне, не може бути майбутнього через зацикленість у минулому, смислову замкненість на травмі й установці на відплату, визнання. Як би важко не було – із травмою слід працювати. Ще належить виробити відповідну стратегію, політику роботи із травмою, аби залишити Українському народові можливості для прориву у майбутнє, для того, аби перемога у війні за майбутнє набула повновісного свого значення і не була фальсифікована запитами пам'яті. Це екзистенційно надчуттєва, важка й виснажлива робота. Але її варто робити і формувати її засновки вже зараз.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2022

Yurii V. ORLOV,

Doctor of Law, Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

CARTOGRAPHY OF RUSSIAN FASCISM: CRIMINOLOGICAL AND PSYCHOANALYTICAL LAYOUT

The article is devoted to the study of the nature of the nature of modern Russian fascism. There are two zones of factors of its reproduction: internal and external. Each of them identifies, describes and explains the main determinants and manifestations of Russian fascism, including the unleashing of an aggressive war against Ukraine. Attention is focused on the role, content, mechanism of action of such phenomena as paternalism, collective psychotraumatization, falsification, resentment, neurotic social attitude to struggle, anxiety in culture, cyclical social time and struggle against the future.

Keywords: *fascism, empire, trauma, history, falsification, resentment, war.*

¹ Dewey J. Freedom and Culture. N-Y. : G. P. Putnam's Sons, 1939. P. 118.

² Фромм Э. Бегство от свободы / Пер. с англ. М. : Прогресс, 2012. С. 10.

УДК. 343.9

Тетяна Анатоліївна ШЕВЧУК,
кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

Ігор Сергійович ПОЛЯКОВ,
кандидат юридичних наук
(Приватний нотаріус, м. Харків)

КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Аналіз стану кримінологічного законодавства і основних векторів його розвитку є вкрай актуальним напрямком для наукового дослідження зважаючи на особливості як національних, так і загальносвітових трансформаційних перетворень, спричинених тотальною криміналізацією суспільних відносин, в тому числі. Систематизація кримінологічного законодавства та його послідує врегулювання є необхідною вимогою часу через велику кількість системних загроз, що нависають над нашою країною: це і російська збройна агресія проти України, суцільне недотримання норм міжнародного права, порушення законів та звичаїв війни, міжнародний тероризм, сепаратизм, екстремізм, корупція, організована транснаціональна злочинність.

Сучасний світ і його реалії, невпинний ріст злочинності, поява нових її видів, недоліки запобіжної діяльності, загальність міжнародних і суто національних проблем в цій сфері – підвищує роль кримінологічної науки. З порадового поля вона впевнено переходить в провідну та організуючу силу протидії злочинності, зокрема, та в системі соціальних наук, в цілому.

Українське законодавство, яким врегульовано діяльність уповноважених на те суб'єктів із протидії злочинності, досить ґрунтовно досліджене, зокрема такими науковцями, як О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, В. М. Бесчастний, В. І. Борисов, В. В. Василевич, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, В. К. Гришук, Л. М. Давиденко, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, А. В. Калініна,

О. М. Костенко, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, Д. М. Миронюк, І. І. Митрофанов, Ю. В. Орлов, О. О. Титаренко, П. Л. Фріс, С. К. Шабельніков та іншими. Фрагментарно окремі аспекти цієї проблематики вивчались на монографічному рівні такими вченими, як О. М. Литвинов – «Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні», Ю. В. Орлов – «Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проектів: науково-методичне забезпечення», Д. М. Миронюк – «Кримінологічний моніторинг ефективності правового регулювання у сфері протидії злочинності». Більш глибоко та детально, це питання дослідив С. К. Шабельніков – «Кримінологічне законодавство України: феномен та наукові засади розвитку», де ним вперше на монографічному рівні була надана комплексна характеристика феномену кримінологічного законодавства, на підставі чого розроблено пропозиції та рекомендації щодо концепції його розвитку і положень базового закону у сфері протидії злочинності. Однак, дотепер невирішеними ні в теорії кримінології, ні в законодавчому полі питаннями залишаються визначення поняття кримінологічного законодавства, його систематизація, окреслення меж існування та впливу, особливості закріплення у нормативно-правових актах та ряд інших моментів, що і зумовило написання даної публікації.

Метою статті є окреслення ряду найбільш суттєвих ознак кримінологічного законодавства та виділення основних напрямків його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Ідея виділення в окрему категорію кримінологічного законодавства, послыдуюча його систематизація та врегулювання не нова. Вже більше ніж 20 років у науковій спільноті точаться дискусії з цього приводу. Це питання періодично піднімається на наукових конференціях, семінарах, форумах викликаючи жвавий інтерес серед широкого загалу науковців. Центральною при цьому є проблема прийняття єдиного кримінологічного Закону, який повинен передбачати механізми протидії злочинності за окремими її видами, аналіз кримінологічних детермінант, напрямки запобіжної діяльності, тобто об'єднати в окремі інститути правові норми, що впливають на конкретний вид споріднених суспільних відносин. Головне завдання цього Закону – систематизація та узагальнення антикриміногенного потенціалу суспільства.

У пострадянських державах склалися ґрунтовні передумови до формування нової віхи у розвитку кримінологічної науки, а саме – теоретизації положень кримінологічного законодавства, а можливо, навіть і формування кримінологічного права у майбутньому.¹

У спеціальній літературі можна знайти різні визначення «кримінологічного законодавства», або як його називають «антикримінального», «попереджувального», «забезпечувального», «профілактичного» та ін. Однак, у кримінологічній доктрині немає єдиного

¹ Калініна А. В. Кримінологічне законодавство у пострадянських державах. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2018. Вип. 35. С. 55–67.

підходу до визначення поняття, охоплюючого всю сукупність існуючих нормативно-правових актів у сфері протидії злочинності.

Кримінологічне законодавство – це доктринальне поняття, яким позначається сукупність законів та інших нормативних актів, що регулюють суспільні відносини у сфері профілактики та запобігання правопорушенням в Україні. До основних його ознак слід відносити: комплексний характер; спрямованість норм на реалізацію державної кримінологічної політики; структурованість.¹

Кримінологічне законодавство як нормативно-правова база, є тим ядром, яке беззаперечно існує втілене в системі міжнародних, державних, регіональних нормативно – правових актів кримінологічної направленості і змісту. Воно регламентує питання протидії злочинності не в каральному її сенсі, а в цілому і в різних сферах життєдіяльності людини (соціальній, виховній, психологічній, культурній, морально – етичній тощо).

До основних властивостей кримінологічного законодавства відносяться такі як: конструктивістська природа, об'єктивна здатність до обструкції криміногенних факторів, функціональна динамічність, міжгалузевий, надсистемний, метасистемний характер, мережева організація, функціональна інтегрованість у механізм протидії злочинності, конвенційність, стійкість, підвищена потенційна симулятивність і підвищена криміногенність.²

На сьогоднішній день слід констатувати відсутність концептуальної теоретичної бази розвитку кримінологічного законодавства, його хаотичну ситуаційну реактивність, непослідовність та слабку державну підтримку – все це не сприяє ефективності виконання поставлених задач. Кримінологічні норми (положення) містяться розрізнено в різних галузях законодавства (кримінальний кодекс, кримінально – виконавчий кодекс, окремі положення цивільного, господарського, земельного, адміністративного та інших галузей та норми міжнародного права).

Ще на початку 2000 років була розроблена «Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття»,³ яка була схвалена членами Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України. Однак в світі, що швидко змінюється, необхідним є системне удосконалення кримінологічної теорії та практики протидії злочинності.

Модернізація має торкнутись не лише кримінологічної теорії, а й кримінологічного законодавства. За роки незалежності в Україні прийнято чимало нормативно-правових актів, однак не всі з них стали правовим підґрунтям системи запобігання злочинності. Деякі з них, навпаки, ускладнили правозастосування та взаємодію різних суб'єктів у сфері протидії злочинності.

¹ Калініна А. В. Кримінологічне законодавство в Україні: стан та перспективи розвитку. *Вісник Асоціації кримінального права*. 2019. №1 (12). С. 140-141

² Шабельніков С.К. Властивості кримінологічного законодавства України. *Право і безпека*. 2020. №4 (79). С. 97-103.

³ Закалюк А. П. Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття: схвалена членами Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України. *Інформаційний бюлетень Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України*. 2002. Вип. 5. С. 5-29.

Наприклад, прийняття деяких концепцій, планів дій із запобігання окремим видам злочинів видається не зовсім обґрунтованим й економічно доцільним. Разом із тим інші законодавчі акти, прийняття яких вже давно назріло, досі не розроблені або знаходяться у формі проектів на розгляді у профільних комітетах парламенту.¹

Питання концептуального розвитку кримінологічного законодавства – багатомірне. Концепція розвитку кримінологічного законодавства України пред'являє цільовий блок стратегування у сфері правового забезпечення протидії злочинності. Він вміщує найбільш значущі результати організаційної, правової діяльності, досягнення яких здатне істотним чином підвищити соціальну ефективність кримінологічного законодавства, а саме: 1) юридичне конституювання системної протидії злочинності; 2) переведення кримінологічної науки з периферії правничої освіти до кола центруючих її елементів; 3) налагодження, підтримання функціональності, безпрогальності міжгалузевих системно-правових зв'язків кримінологічного законодавства, що ґрунтується на розумінні міжгалузевої його будови, ефективних системах кримінологічної експертизи та моніторингу правового регулювання у сфері протидії злочинності; 4) запровадження інституту кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їх проектів.²

Трансформації всередині кримінології пов'язані з процесам деконструкції реальності і звільненням знання про неї від влади метафізичної субстанції – діалектики. Зміни, звичайно, вплинули і на характер наукового осмислення соціальності, викликали її нову концептуалізацію. Концептуалізована по-новому соціальна реальність, в свою чергу, потребувала і нового погляду на характер кримінологічного її аналізу.³

Актуальним в цьому напрямку вбачається ініціація проведення кримінологічних досліджень у довгостроковій перспективі. Необхідність нового за змістом і формою кримінологічного аналізу соціальних процесів постає сьогодні у зв'язку з тими трансформаціями, які останнім часом відбулися в соціальній дійсності. Вплинувши на характер свого наукового осмислення, вони поставили питання про адекватність змін у кримінологічних теоріях і концептах, розширення відповідних дослідницьких об'єктів.⁴

У зв'язку з цим, беззаперечно перспективною є сама ідея систематизації та послідууючої кодифікації кримінологічного законодавства як основи виразу нової кримінологічної політики, адаптованої до вимог часу та викликів

¹ Колодяжний М.Г. Шляхи модернізації системи запобігання злочинності в Україні // Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права, Харків, 9 груд. 2016 р. / за ред. В. Я. Тація, Б.М. Головкина. Харків : Право, 2016. С. 159-160

² Шабельников С.К. Концепція розвитку кримінологічного законодавства України: модель стратегічно-цільового компоненту // Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття : Матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 19 черв. 2020 р.) / Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. - Харків: НДІ ППСН, 2020. С. 182-184

³ Литвинов О.М., Гладкова Є.О. Онтологія кримінологічного знання: на шляху до нового усвідомлення // Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття : наук.-практ. конф. Харків, 2020 С. 175-179

⁴ Литвинов О. М., Орлов Ю. В. Кримінологія «Свого часу»: наукові розвідки. Харків: Право, 2021. 316 с.

сучасному суспільству. Звісно, це процес довготривалий, що вірогідно потягне за собою зміну в кримінально – правовій політиці, однак це необхідний крок, який слід зробити законодавцю.

Все це обумовлює необхідність узагальнення, систематизації, послідовного наукового синтезу в області розглядуваної проблематики. Кримінологічне законодавство і кримінологічне право є суспільно затребуваним, актуальним перед загрозами тероризму, екстремізму, діяльності транснаціональної організованої злочинності, тотальної корупції, що і зумовлює створення оптимальних і найбільш ефективних форм удосконалення теорії кримінологічної науки, з одного боку, та практики протидії злочинності, з іншого.

Висновки. Виключна значущість кримінології для вирішення цілого ряду проблем протидії злочинності обумовлює необхідність розробки ключових кримінологічних понять, формування теоретичного апарату.

В подальшому необхідно знаходити вагомі аргументи і всіляко відстоювати право кримінологічної науки на першість, на виключну соціальну значущість шляхом юридичного закріплення її основних положень, в тому числі. Слід розширювати горизонти кримінологічної науки, яка має великі перспективи формування власної галузі права.

Сучасна кримінологія, зважаючи на невинний розвиток всіх соціальних інститутів, повинна бути більш динамічною, вчасно реагувати на досягнення наук природничого та технічного циклів. Актуальною вбачається подальша розробка сучасної кримінологічної науки, що потребує впровадження інноваційних підходів до процесу пізнання соціальних явищ, зміни парадигми протидії злочинності з метою передбачення її можливих модифікацій в майбутньому.

Кримінологічна наука на рівні з політикою, дипломатією, армією містить значний потенціал, вона є могутнім знаряддям у справі протистояння системним загрозам, які виникають. Саме зараз, коли Україна протистоїть збройній агресії, перед правовою наукою постають складні й відповідальні завдання щодо врегулювання безлічі проблемних питань в рамках правового поля.

Саме тому узагальнення кримінологічного законодавства, приведення його у відповідність до викликів сьогодення є нагальною вимогою часу, стратегічною задачею майбутнього. Звідси витікає необхідність зміни предмета кримінології, його осучаснення порівняно з традиційним усталеним розумінням, знаходження аргументів і обґрунтування його оновленого поняття, що включатиме основи аналізу негативних соціальних процесів та організацію протидії їм, а також введення в його визначення таких понять, як кримінологічне законодавство і кримінологічне право.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2022

Tatiana A. SHEVCHUK,
Ph.D. in Law

(Kharkov National University of Internal Affairs)

Ihor S. POLYAKOV,

Candidate of Law

(Private Notary, Kharkiv, Ukraine)

CRIMINAL LEGISLATION OF UKRAINE: MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT

The article is devoted to the problems of criminological legislation, as a set of stable and orderly norms that manifest themselves in various spheres of social relations, which constitute the basis of normative and legal protection against crime. The main approaches to defining the concept of criminological legislation, delineating its characteristic features and highlighting key vectors of development are analyzed.

Attention is focused on the prospects of further codification of regulatory and legal acts regulating preventive activities.

It is concluded that all theoretical and practical developments in the direction of systematization of criminological legislation, formation of its basis require further development, scientific analysis and generalization.

Keywords: *criminological legislation of Ukraine, codification, systematization, combating crime.*

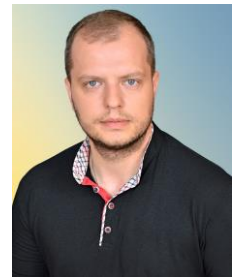
СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

УДК 343.211

Дмитро Юрійович КОНДРАТОВ,
кандидат юридичних наук, доцент
(Харківська обласна військова адміністрація)

Костянтин Євгенович ШЕВЕЛЕВ,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

ЗАГАЛЬНООСВІТНЄ ТА ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНЕ НАВЧАННЯ ЯК ЗАСОБИ ВИПРАВЛЕННЯ І РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Постановка проблеми. виправлення і ресоціалізація засудженого розглядаються як процеси позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють готовність до самокерованої правослухняної поведінки, а також повернення засудженого до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві, тобто успішної реінтеграції у суспільство після звільнення та позбавлення кримінального світогляду. Відповідно до ч. 3 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, поряд зі встановленим порядком виконання та відбування покарання (режимом), пробацією, суспільно корисною працею, соціально-виховною роботою та громадським впливом, є

загальноосвітнє та професійно-технічне навчання¹.

Треба зазначити, що право засуджених на освіту посідає важливе місце в системі їх прав, оскільки воно забезпечує всебічний розвиток особистості як найвищої соціальної цінності суспільства. Так, відповідно до положень ч. 1 ст. 107 КВК України засуджені, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, мають право одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту, крім того, згідно з ч. 1 ст. 125 КВК України у колоніях відповідно до законів України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту» для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти².

Таким чином, виконуючи завдання з виправлення і ресоціалізації засуджених, як загальноосвітнє, так і професійно-технічне навчання одночасно вирішують і загальні завдання, які стоять перед всією системою освіти. Зокрема, воно задовольняє потреби виробництва установ виконання покарань у кваліфікованих робітниках, сприяє підвищенню ефективності праці та поліпшенню якості продукції, що виробляється на підприємствах колоній, уможливорює отримання народним господарством після звільнення засуджених з установ виконання покарань необхідних кадрів, підготовлених в системі профтехосвіти, які вже мають певний виробничий досвід.

Необхідно зазначити, що проблематика загальноосвітнього та професійно-технічного навчання осіб, засуджених до позбавлення волі, виступала предметом дослідження багатьох вітчизняних вчених, зокрема О. М. Бандурки, Є. Ю. Бараша, І. Г. Богатирьова, О. І. Богатирьової, В. В. Василевича, М. М. Гуренко, С. Ф. Денисова, Т. А. Денисової, О. М. Джужи, О. Г. Колба, Р. М. Підвисоцького, А. Х. Степанюка, І. С. Яковець та багатьох інших. Натомість, як показує практика роботи установ виконання покарань, на сучасному етапі реформування пенітенціарної системи даний напрям дослідження залишається вельми актуальним і в умовах сьогодення.

Метою статті виступає розгляд загальноосвітнього та професійно-технічного навчання у якості засобів виправлення та ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи питання загальноосвітнього та професійно-технічного навчання осіб, засуджених до позбавлення волі, треба пам'ятати, що всебічний та гармонійний розвиток особистості неможливий без навчання, яке виступає гарантією реалізації засудженим свого права на працю, на свободу літературної, художньої та наукової творчості. Крім того, значення загальноосвітнього та професійно-технічного навчання полягає також у тому, що надаючи можливість засудженим безкоштовно навчатися за рахунок держави та набувати певних професій, заохочуючи при цьому їх бажання до навчання, держава тим

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України: закон України від 11.07.2003 № 1129-IV // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 11.10.2022).

² Там само.

самим виявляє турботу про майбутнє засуджених, що свідчить, у свою чергу, про гуманізм кримінально-виконавчої політики нашої держави.

Яка ж роль приділяється освіті засуджених в умовах реформування системи виконання покарань, і яке її місце в системі основних засобів виправлення і ресоціалізації, передбачених ст. 6 КВК України?

Зауважимо на тому, що проблема отримання освіти засудженими у пенітенціарній системі України посідає особливе місце. Це обумовлено наступними чинниками. Так, по-перше, освітня діяльність здійснює позитивний вплив на засуджених, сприяє розвитку їх моральних якостей, розширює поле їх колективної діяльності та спілкування. По-друге, успіхи в навчанні підвищують соціальний престиж засуджених, зміцнюють їх положення в колективі, сприяють самоствердженню суспільно корисними засобами і способами. По-третє, засуджені не просто здобувають нові знання, а збагачують досвід колективної діяльності, вступають у нові взаємовідносини з оточуючою їх дійсністю. Таким чином, освітній процес посідає значне місце у виправленні та ресоціалізації засуджених.

Історія розвитку пенітенціарної системи підтверджує величезне значення освіти засуджених у місцях позбавлення волі. Виховання засуджених через навчання – ідея прогресивних педагогів минулого. Згодом вона одержала розвиток у працях К. Д. Ушинського, А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського. Ця ідея стала однією з провідних концепцій пенітенціарної педагогіки: навчання засуджених – найважливіший засіб їхнього морального відновлення, стимулювання подальшого розвитку.

Так, зокрема, А. С. Макаренко зазначав, що отримання освіти, будучи могутнім виховним засобом, формує систему знань, розвиває особистість та її моральну свідомість, яка визначає поведінку засудженого¹.

На наш погляд, провідна роль освіти полягає у тому, що коли засуджені до позбавлення волі задіяні в освітньому процесі, це, насамперед, відволікає їх від даремного, безглузкого проведення часу, а також допомагає у переосмисленні своїх життєвих позицій. У зв'язку з цим можна стверджувати, що підвищення культурного рівня засуджених у процесі навчання сприяє деякою мірою позитивній зміні їхньої особистості. Саме за допомогою освіти формується світогляд громадян, їх ціннісні орієнтації, розуміння та сприйняття існуючих у суспільстві норм поведінки, культурних цінностей і традицій. З цього приводу деякі науковці стверджують, що між низьким культурним рівнем особистості і злочинністю, за різними кримінологічними дослідженнями, існує певний зв'язок².

Крім того, велике значення освіти засуджених полягає у полегшенні адаптації останніх до умов життя на волі, оскільки освітня діяльність позитивно впливає на формування системи життєвих цінностей та

¹ Макаренко А. С. Сочинения в семи томах. Том пятый. Москва: Издательство Академии педагогических наук, 1958. С. 62.

² Гель А., Клименко Н. Деякі аспекти дослідження особи засудженого до позбавлення волі. *Право України*. 2001. № 7. С. 77.

поведінки засуджених. Серед них спостерігається підвищення дисципліни, відповідальності за свої вчинки. Усе більше робиться для того, щоб засуджені не тільки вийшли освіченими на волю, але й змогли стати повноцінними членами суспільства, застосувавши отримані в період відбування покарання навички й уміння. Таким чином, освіта, взаємодіючи з іншими засобами впливу, здатна здійснити на засуджених інтенсивний вплив, що сприяє досягненню мети покарання. Зокрема, під час освітніх занять адміністрації колонії легше контролювати дії засуджених, що є дуже важливим заходом для зміцнення режиму. У цьому аспекті освіти можна розглядати як засіб, що сприяє досягненню такої мети кримінального покарання як запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень (ч. 2 ст. 50 Кримінального кодексу України).

Проте, на превеликий жаль, практика боротьби зі злочинністю показує, що саме по собі виконання покарання у виді позбавлення волі, навіть за наявності досконалої його організації, ще не вирішує проблеми попередження рецидиву злочинів з боку засуджених. В даному випадку важливо закріпити результати виправного впливу, спробувати переорієнтувати погляди засудженого, усунути об'єктивні умови, що сприяють поверненню раніше засуджених осіб на злочинний шлях.

Таким чином, освітня діяльність посідає значне місце у виправленні засуджених. Вона впливає на них, сприяє розвитку моральних якостей, розширює поле їхньої колективної діяльності і спілкування. Успіхи в освітній діяльності підвищують соціальний престиж засуджених, зміцнюють їхнє положення в колективі, сприяють самоствердженню суспільно корисними засобами й способами. У процесі навчання засуджені вступають у взаємодію не тільки з певною сукупністю фактів, відомостей у вигляді теорій, законів, правил тощо, але й організатором цього процесу – учителем, а також з іншими засудженими. У процесі цієї взаємодії встановлюються емоційні та психологічні контакти, що є джерелом формування колективних взаємин і спілкування між ними. У результаті засуджені не просто здобувають нові знання, але й збагачують досвід колективної діяльності, вступають у нову взаємодію з навколишньою дійсністю.

Принагідно зауважимо на тому, що поряд із загальноосвітнім навчанням одним із ключових моментів у процесі виправлення і ресоціалізації засуджених також виступає їх професійна підготовка. Так, виконуючи завдання з виправлення і ресоціалізації засуджених, професійно-технічне навчання одночасно вирішує і загальні завдання, що стоять перед цією системою освіти. Як ми вже зазначали, воно задовольняє потреби виробництва установ виконання покарань у кваліфікованих робітниках, сприяє підвищенню ефективності праці та поліпшенню якості продукції, що виробляється на підприємствах колоній, уможливорює отримання народним господарством після звільнення засуджених з установ виконання покарань необхідних кадрів, підготовлених в системі профтехосвіти, що мають певний виробничий досвід.

Дійсно, професійно-технічне навчання засуджених в установах виконання покарань здійснюється для сприяння розвитку особи, з метою її виправлення і ресоціалізації. Крім цього, воно дає систему знань, навичок і умінь в галузі тієї чи іншої спеціальності, яка знадобиться тому чи іншому засудженому після звільнення. Проте, нерідко відбувається так, що засоби, які виділяються на професійне навчання засуджених, виявляються витраченими марно, оскільки більшість професійних училищ виправних установ орієнтовано на підготовку фахівців для роботи безпосередньо в установах виконання покарань, і отримана в цій установі спеціальність може не стати в нагоді засудженим у подальшому житті після відбуття покарання.

Будучи членом міжнародного співтовариства і спрямувавши курс на гуманізацію умов виконання та відбування покарання, Україна активно вивчає досвід іноземних держав з питання організації навчання осіб, засуджених до позбавлення волі. Отже, в рамках нашої статті уявляється важливим висвітлити деякі положення пенітенціарного законодавства зарубіжних країн щодо порядку та організації освіти засуджених до позбавлення волі з метою визначення позитивного досвіду та впровадження його у чинне законодавство України.

Треба зазначити, що протягом останніх декількох десятиріч в країнах Західної Європи та в Америці ув'язненим надається можливість отримати професію за місцем відбування покарання. Так, у 1989 р. в Ірландії була організована Європейська асоціація освіти в тюрмах (ЕРЕА), до складу якої входять більш ніж 35 країн. У Німеччині активно практикується навчання ув'язнених навичкам програмування, роботи з персональним комп'ютером, надається можливість оволодіти іноземною мовою, основами якої-небудь професії. У США в деяких тюрмах ув'язнені можуть навчатися за програмою коледжу або отримати вищу освіту за допомогою використання мобільних систем і сучасних інформаційних технологій.

Досить цікавим видається досвід Австрії, де найбільшу значущість в освітньому процесі засуджених має проект «Теленавчання», який стартував ще у 2000 році. Участь у ньому припускає отримання освіти дистанційним методом. У рамках цього проекту застосовуються найсучасніші педагогічні форми і методи навчання, завдяки яким засуджені за допомогою комп'ютерів та мережі Internet підтримують зв'язки із зовнішнім світом, що, у свою чергу, сприяє їх ресоціалізації.

У швейцарському кримінальному праві оперують такою категорією засуджених, як «особи молодіжного віку», до яких відносять злочинців, які вчинили злочини у віці від 18 до 25 років. До таких осіб, поряд з примусовими заходами, можливо додатково застосувати особливий виправний захід – виправно-трудове виховання. Постанова про застосування цього заходу приймається судом у випадку, якщо у молодій повнолітньої особи існує потреба у подальшому формуванні особистості, особливе бажання професійного розвитку і соціалізації. При цьому, захід виправно-трудового виховання призначається не в комбінації з

призначенням покарання у виді позбавлення волі, а замість нього¹.

Далі зазначимо, що у тюрмах Фінляндії існує можливість надання різнобічної професійно-технічної та загальної освіти. Так, близько 10 % ув'язнених щодня проходять навчання. Засудженим у Фінляндії законодавчо надане право вибору – праця або навчання у робочий час². З цього приводу О. І. Богатирьова принагідно зазначає, що основною метою освіти у цій країні є отримання або поліпшення професійно-технічних навичок. Будівництво, управління автоматизованими механізмами, ремесла та індустріальне мистецтво – найбільш популярні сфери професійного навчання. Загальну освіту у Фінляндії, як і у багатьох країнах світу, у тому числі і в Україні, засуджені отримують безоплатно³. Більше того, за отримання освіти ув'язнені у Фінляндії отримують суму, еквівалентну пачці цигарок, а ті, хто не працює, не вчиться чи не зайнятий в інших видах діяльності – отримують половину цієї суми. Це, свого роду, один зі стимулів для осіб, які позбавлені волі.

Розглянута кримінально-виконавча система має багато загального з вітчизняною системою, проте законодавством Фінляндії передбачена більша кількість заходів, орієнтованих на виправлення засуджених та підготовку їх до життя на волі. Достойнством цієї системи є використання різних програм зайнятості, що допомагають ув'язненим у місцях відбування покарання та на волі. Крім того, при відсутності необхідної літератури у тюрмній бібліотеці, ув'язнені мають можливість придбати книги в освітніх установах або громадських бібліотеках⁴.

В Італії отримання освіти для ув'язнених так само як і робота вважається пільгою, тому що у цій державі ув'язнені не перевиховуються, а відбувають призначене судом покарання, що не передбачає можливості заробляти гроші для поліпшення свого добробуту⁵.

У кримінально-виконавчих установах Федеративної Республіки Німеччини (ФРН), так само як і в українських, серед основних засобів, які сприяють виправленню і ресоціалізації засуджених, є загальноосвітнє та професійне навчання. Разом із тим, існують і деякі розбіжності. Так, зокрема, у землі Північний Рейн-Вестфалія є спеціальна тюрма-розподільник, яка є одночасно діагностичним центром. Тому всі повнолітні, які мають громадянство ФРН, засуджені до позбавлення волі на строк більше двох років, після набрання вироком законної сили направляються до цієї тюрми, де працює спеціальна комісія, яка упродовж шести тижнів проводить всебічну та ретельну діагностику особистості кожного із засуджених і

¹ Гуренко М. М. Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини і громадянина : монографія. Київ: НАВСУ, 2001. С. 74-78.

² Гусева С. И. Пенитенциарная система Финляндии. Человек: преступление и наказание. 2009. № 1. С. 182.

³ Богатирьова О. І. Навчання засуджених у Фінляндії // Сучасне та майбутнє в тенденціях підготовки студентів ВНЗ : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 3 червня 2010 р.). Чернівці: Видавець Лозовий В. М., 2010. С. 167.

⁴ Там само. С. 168.

⁵ Леонов А. Пенитенциарная система Италии. Преступление и наказание. 1995. № 10. С. 37.

визначає, які ресоціалізаційні заходи є для нього найбільш оптимальними. Кримінально-виконавчий кодекс ФРН зобов'язує засуджених, які не закінчили основну школу, відвідувати відповідні заняття у спеціальній школі. Також засуджений має право відвідувати у робочий час заняття, курси підвищення кваліфікації, навчатися заочно і брати участь в інших освітніх заходах¹.

У Швеції створені всі необхідні умови для доступу засуджених до освіти, зокрема, успішно діє програма індивідуального підходу. Так, для ув'язненого розробляється індивідуальна програма навчання з урахуванням його певних потреб, яка може продовжуватися після того, як ув'язнений звільниться. За виконанням програми спостерігає спеціальний співробітник. Треба сказати, що реалізація програми індивідуальної освіти проходить успішно².

У США накопичено великий досвід професійно-технічного навчання засуджених, зокрема, їм іноді дозволяється залишати тюрму для отримання освіти чи роботи. Наприкінці XIX ст. у даній країні з'явилася так звана індустріальна пенітенціарна модель, що реалізовує ряд засобів виправлення злочинців, серед яких важливе місце займає професійне навчання. Останніми роками в США широко використовуються приватні контракти на організацію тюрем. Перша приватна виправна установа була організована в Пенсільванії у 1975 році (це була школа для неповнолітніх злочинців на 20 місць). У пенітенціарних установах середнього і низького ступеня охорони всіляко заохочується прагнення до оволодіння професійними навичками. Усім засудженим, які навчаються в центрах професійної підготовки, протягом всього терміну навчання виплачується стипендія³.

Таким чином, у багатьох країнах світу здійснюються зусилля для удосконалення режиму позбавлення волі, його основних засобів, у тому числі й загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, а також забезпечення його позитивного впливу на ув'язнених.

Зауважимо, що нова концепція професійно-технічної освіти засуджених передбачає створення загальноосвітньої бази підготовки і розширення профілю спеціальної підготовки, що допоможе розвитку здібностей та постійному оновленню знань. Так, метою безперервного професійно-технічного навчання засуджених є удосконалення зв'язків між системою підготовки кадрів та виробництвом з тим, щоб засудженим, які здобувають професії у виправних установах, було гарантовано працевлаштування після звільнення з місць позбавлення волі. У широкому значенні система безперервного навчання є єдністю основної підготовки й перепідготовки, загальної та професійної освіти, навчання і виробництва. Така єдність припускає впровадження праці в сферу початкової професійної

¹ Греков М. Л. Тюремные системы: состояние, перспективы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2000. С. 69.

² Лисодед О., Степанюк А. Покарання та громадські санкції у діяльності Служби тюрем і пробачії Швеції. Вісник Академії правових наук України. 2003. № 4 (35). С. 108.

³ Шленская Н. Пенитенциарная система США. *Отечественные записки*. 2008. № 2. С. 289.

підготовки шляхом створення навчальних центрів при виправних установах, які здійснюють підготовку кваліфікованих робітників різного рівня. Зокрема, на думку деяких вчених, навчальні центри можуть створюватися на базі діючих в кожній виправній установі професійних училищ або їх філій, оскільки вони мають необхідне навчально-методичне і технічне оснащення і професійно підготовлені педагогічні кадри¹.

Професійне навчання засуджених проводиться серед тих, хто не має професії, або з метою оволодіння суміжною професією, чи підвищення виробничої кваліфікації. Відповідно до чинного законодавства, професійно-технічна освіта здійснюється у рамках освітніх програм встановленого зразка. Навчання професії здійснюється за загальними освітніми стандартами і програмами, адаптованими до умов позбавлення волі з урахуванням специфіки тих, хто навчається, вимог режиму та розпорядку дня. Дана форма підготовки робітничих кадрів є найбільш фундаментальною, що надає можливість засудженим після звільнення більш успішно адаптуватися в умовах волі та ринкових відносин.

Зазначимо, що в установах виконання покарань здійснюється два види професійного навчання засуджених:

- а) навчання у професійно-технічних центрах;
- б) навчання на виробництві установи.

Професійно-технічні центри є державними професійно-технічними навчальними закладами першого або другого атестаційного рівня, що здійснюють первинну професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації робітників із числа осіб, засуджених до позбавлення волі. Головним завданням центрів є забезпечення реалізації права засуджених на здобуття професії відповідно до їх покликання, інтересів та здібностей з метою поліпшення їх адаптації після звільнення з місць позбавлення волі, а також задоволення потреб установи виконання покарань і ринку праці у кваліфікованих робітничих кадрах.

У виправних установах для засуджених, які не мають робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані у даній колонії, надається можливість підготовки на курсах професійного навчання робітників на виробництві.

Як ми вже зазначали, професійна підготовка засуджених в установах виконання покарань проводиться насамперед з метою забезпечення потреб цих установ та підприємств у кваліфікованих робітничих кадрах, а також соціальної адаптації засуджених як одного з важливих аспектів їх підготовки до звільнення та надання можливості працевлаштування за отриманою професією на волі. Потреби у таких робітниках повинні визначатися також з урахуванням потреб регіону з використанням ресурсів державної служби зайнятості.

Організується професійне навчання засуджених безпосередньо на

¹ Тютяева Н. А. Образовательные программы исправления осужденных: монография. Рязань: Ин-т права и экономики МВД России, 1997. 114 С. 83.

виробництві установи виконання покарань, а також у школах при ній. Основними формами професійного навчання на виробництві є: індивідуальне, бригадне і курсове навчання. Для вивчення обов'язкових курсів спеціальних, загальнотехнічних та інших дисциплін однієї чи споріднених спеціальностей засуджені, яких навчають бригадним або індивідуальним методом, поєднуються у навчальні групи.

Організація професійно-технічного навчання засуджених має свої особливості залежно від рівня безпеки виправної колонії. Так, у виправних колоніях максимального рівня безпеки для засуджених, які відбувають довічне позбавлення волі, професійно-технічні училища не створюються. Засуджені, які тримаються у них, отримують професійну підготовку у процесі трудової діяльності безпосередньо на виробництві у формі індивідуального чи бригадного навчання.

Принагідно зауважимо, що на даний час актуальним напрямом професійної освіти є перспектива впровадження спеціальних програм професійного навчання для засуджених неповнолітніх. Проте, це питання потребує окремого наукового вивчення та вироблення практичних рекомендацій.

Так, якщо говорити про підлітків з низьким рівнем інтелектуального розвитку, які навчаються, як правило, у допоміжних класах, то хіба можна сподіватися, що вони успішно опанують професією, наприклад, автослюсаря? А що робити з підлітками, які не мають базової середньої освіти?

На наш погляд, вихід із цієї проблеми вбачається у розробці спеціальних програм надання професійних навичок, які не потребують тривалого навчання та вивчення складних (для вищезазначеної категорії дітей) професійних дисциплін. Потреби у таких робітниках повинні визначатися у першу чергу потребами регіону з використанням ресурсів державної служби зайнятості.

Зазначимо, що у цілому щодо організації професійно-технічного навчання засуджених в установах виконання покарань України на сьогодні пріоритетним напрямом залишається подальший розвиток мережі професійно-технічних навчальних закладів.

Отже, можна констатувати, що модернізація освіти залишається важливою компонентою сучасної політики України. Змінюються зміст та ідеологія освіти, змінюються й освітні технології. Вирішення цих завдань неможливе поза межами процесу інформатизації освіти. Тому інформаційно-комунікаційні технології стають сьогодні невід'ємною частиною єдиної системи освіти країни, яка має забезпечити вільний і оперативний доступ до якісних освітніх ресурсів. Підтвердженням цього є те, що змінами до КВК України засудженим дозволено користуватись мережею Інтернет.

Висновки. Проведені дослідження та анкетування засуджених дають підстави охарактеризувати стан організації професійної підготовки засуджених в установах та навчальних закладах на даний час як

позитивний. Проте, на нашу думку, необхідно вирішити питання щодо створення умов і запровадження дистанційного навчання засуджених як частини їх професійного навчання. У зв'язку з цим, необхідно суттєво підсилювати освітній компонент роботи установ виконання покарань, адже позбавлення волі – це не тільки примусове покарання, його можна і потрібно використовувати для навчання та ресоціалізації засудженого, адаптації до нових умов життя. Особливо це актуально для розвитку молодого покоління, яке ще не звикло до праці та має споживацькі інтереси. Таким чином, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання виступає у якості пріоритетних засобів виправлення, що сприяють позитивній самореалізації особи, правильному сприйняттю дійсності, подальшій ресоціалізації та соціальній реабілітації засудженого.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2022

Dmytro Yu. KONDRATOV,

Ph.D. in Law, Associate Professor

(Kharkiv Regional Military Administration)

Kostiantyn Ye. SHEVELEV,

Ph.D. in Law

(Kharkov National University of Internal Affairs)

GENERAL EDUCATION AND VOCATIONAL-TECHNICAL TRAINING AS A MEANS OF CORRECTION AND RESOCIALIZATION OF CONVICTED PRISONERS

The article examines general education and vocational training as means of correction and resocialization of persons sentenced to imprisonment. Some provisions of the penitentiary legislation of foreign countries regarding the order and organization of providing education to those sentenced to deprivation of liberty with the aim of identifying positive experience and introducing it into the current legislation of Ukraine are given. It is noted that, in general, the further development of the network of vocational educational institutions remains a priority in relation to the organization of vocational training of convicts in the penal institutions of Ukraine. The authors state that the modernization of education remains an important component of the modern policy of Ukraine.

Key words: *convicts, penal institutions, education, general education, vocational training, corrections, resocialization*

NONFICTION

УДК 343.9

Юрій Володимирович ОРЛОВ,
доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

Наталія Олександрівна ПРІБИТКОВА,
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

ЗАУВАЖЕННЯ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ДО ПРОЄКТУ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ» (РЕЄСТР. № 7647 ВІД 09.08.2022)

Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність – один з важливих інструментів стримування країни-агресора через виставлення функціональних, організаційно-правових заслонів сприянню її деструктивній, антигуманній, злочинній діяльності в Україні. Тому здійснену 03.03.2022 р. криміналізацію колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України) слід вважати правильним, соціально затребуваним кроком законодавця. Водночас, як засвідчує і доктринальний аналіз, і аналіз слідчої,

судової практики вказана кримінально-правова норма має низку недоліків, що тягне за собою труднощі у тлумаченні ознак складу кримінального правопорушення, у розмежуванні зі суміжними складами, неоднакове застосування закону, а, відтак, і порушення принципів верховенства права, рівності перед законом. Нагальною є потреба в усуненні цих недоліків, у зв'язку з чим варто вітати ініціативу Кабінету Міністрів України щодо розробки та подання на розгляд Верховної Ради України проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність» (реєстр. № 7647 від 09.08.2022 р.)¹.

В цілому позитивно оцінюючи пропоновану пропонований Урядом законопроект, визнаючи його спрямованість на підтримку можливостей для нормальної життєдіяльності населення на тимчасово окупованих територіях та виконання Україною перед своїми громадянами обов'язків із забезпечення соціально-гуманітарного благополуччя, не можна, разом з тим, не вказати і на те, що він не позбавлений можливості для удосконалення. І можливості ці випливають з критичного аналізу його положень, які, головним чином, виявляють **прогалини**, себто не усувають тих недоліків, не вирішують тих проблем повною (чи хоча б більшою) мірою, які стоять перед практикою і на які варто було б відреагувати у законодавчо-ініціативний спосіб, а саме:

1. Конкуренція і проблеми розмежування ч. 1 ст. 111-1 та ст. 436-2 КК України в частині публічного заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України. Зібрані нами експертні оцінки засвідчують, що на практиці підрозділи СБУ і Національної поліції виходять з цього положення, враховуючи лише ознаку публічності, яка чітко передбачена ч. 1 ст. 111-1 КК України. Непублічні ж акти заперечення кваліфікуються, відповідно, за ч. 1 ст. 436-2 КК України. Такий підхід є, певна річ, практичним, однак таким, що не відповідає задуму криміналізації вказаних суспільно небезпечних діянь, цілям кримінально-правового регулювання. Вочевидь, враховуючи зміст двох вказаних кримінально-правових норм, в них має йтися про, перш за все, посягання на різні об'єкти, на різні групи суспільних відносин. Варто визнати, що соціальна сутність заперечення злочину агресії (у міжнародно-правовій термінології) межує із самим цим злочином, є умовою є продовження, поширення, взагалі подальшого уможливлення. З цього випливає *недоречність збереження* в ч. 1 ст. 111-1 КК України такого виду суспільно небезпечного діяння як «публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України» та доцільність кримінального переслідування за його вчинення лише за ч. 1 ст. 436-2 КК України.

¹ Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність : Проект Закону України № 7647 від 09.08.2022 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40205>.

Поруч з цим, варто також вказати і на дотичну проблему конструювання ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 436-2 КК України. Аналіз цієї кримінально-правової норми і практики її застосування свідчить про наявність вад концептуального характеру в частині *порушення конституційного права громадян на свободу думки*. Чинна редакція ч. 1 ст. 436-2 КК України не містить як обов'язкової такої ознаки суспільно небезпечних дій як публічність (виправдовування, визнання, заперечення). Тобто висловлення власної думки навіть у *приватній бесіді*, в тому числі й у пасивній формі (згода з твердженням іншої особи, зокрема й виражена у конклюдентних діях – кивок голови, піднятий до гори великий палець руки і т. п.), або інше пасивне долучення до чиеїсь позиції (виставлення «вподобайки» (той же палець, але віртуальний) під постом у соціальній мережі) вже визнається кримінально протиправним. Про це свідчать як наявні вироки, так слідча практика СБУ. Визнання або заперечення – є, вочевидь, висловлюванням, іншим виразом власної думки (принаймні за відсутності ознак публічності і мети пропаганди), а не суспільно небезпечним діянням. Переконані, репресивні комуно-соціалістичні чи націонал-соціалістичні тоталітарні практики 30-х років минулого сторіччя, переслідування інакодумства як такого – не те, чого потребує держава і суспільство, що бачать себе у родині цивілізованих народів Європи. Тож разом із законодавчим вилученням з ч. 1 ст. 111-1 КК України такого діяння як «публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України» варто внести зміни до ч. 1 ст. 436-2 КК України, спрямовані на криміналізацію виключно публічних форм виправдовування, визнання, заперечення відповідних, передбачених законом, фактів, пов'язаних з агресією РФ.

Таким чином, диспозицію ч. 1 ст. 436-2 КК України пропонуємо викласти у такій редакції: *«Публічне виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, розпочатої у 2014 році, у тому числі шляхом представлення збройної агресії Російської Федерації проти України як внутрішнього громадянського конфлікту, публічне виправдовування, визнання правомірною, заперечення тимчасової окупації частини території України, а також публічна глорифікація осіб, які здійснювали збройну агресію Російської Федерації проти України, розпочату у 2014 році, представників збройних формувань Російської Федерації, іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією, а також представників окупаційної адміністрації Російської Федерації, яку складають її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та представників підконтрольних Російській Федерації самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України»*.

2. Конкуренція і проблема розмежування ч. 1 ст. 111 та ч. 7 ст. 111-1 КК

України щодо переходу на бік ворога громадянина України шляхом зайняття посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора. Явних розмежувальних критеріїв тут немає. Як можливий варіант виходу з ситуації – використання ознаки добровільності зайняття посади у колабораційній діяльності та її відсутності у державній зраді (співвідношення норм статей 111 та 111-1 як загальної та спеціальної). Тобто вийти з допущення, що державна зрада може відбутися і у вимушено добровільний спосіб, при застосуванні примусу, що не виключає кримінальної протиправності діяння. Хоча, на нашу думку, більш виваженим буде підхід запровадження у ч. 7 ст. 111 КК України (на відміну від ст. 111-1 КК України) *спеціального суб'єкту – особи, яка перебуває під присягою на вірність народові України* (військовослужбовці, правоохоронці, судді тощо) і зраджує цій присязі. Відповідно, потребує зміни і санкція у бік ужорсточення, аби забезпечити системно-правову відповідність й співвідносність із санкціями ч.ч. 1, 2 ст. 111 КК України. Відтак, суб'єкт злочину, передбаченого ст. 111 КК України, – будь-який інший громадянин України, окрім того, хто знаходиться під присягою (*de lege ferenda*).

3. Окремо необхідно вказати на те, що у пропонованому Урядом законопроекті не приділено уваги і проблемі невідповідності між назвою Розділу I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки» та видом кримінальних правопорушень, передбачених ч.ч. 1, 2 ст. 111-1 КК України, що, виходячи зі змісту санкцій, мають визначатися як кримінальні проступки. Звідси постає проблема щодо можливості розслідувати ці злочини органами СБУ, у структурі яких не створені підрозділи дізнання, що мають розслідувати кримінальні проступки. А створення окремого структурного підрозділу в СБУ заради розслідування всього лише однієї категорії кримінальних правопорушень видається недоцільним, навіть з економічної точки зору. На практиці, знову ж таки, ця проблема вирішується шляхом зміни підслідності в «ручному режимі» відповідними рішеннями прокурорів, дорученням провадження дізнання органам Національної поліції, що суперечить вихідним положенням КПК про підслідність. Таку ситуацію не можна назвати нормальною.

Дотичною до цієї проблеми є неадекватність санкції ч. 1 ст. 111-1 КК України, що передбачає безальтернативне покарання у виді позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років. Така санкція абсолютно не корелює з ознаками осіб кримінальних правопорушників, адже абсолютна більшість з них, як доводить слідча і судова практика, не відповідає ознакам службової особи і на момент притягнення до кримінальної відповідальності не мала жодного відношення до публічної служби. Тобто покарання наразі абсолютно не досягає своєї мети.

Вихід з двох описаних у п. 3 цих пропозицій проблемних ситуацій вбачається у внесенні змін до санкцій ч.ч. 1, 2 ст. 111-1 КК України шляхом запровадження необхідних (як для визнання таких дій злочинними, так і приведення змісту санкцій ознакам осіб кримінальних правопорушників) видів і розмірів покарань: *штраф від 3 до 10 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк від 2 до 5 років* відповідно, в залежності від суспільної небезпечності проявів колабораціонізму.

4. Конкуренція ч. 4 ст. 111-1 та ч. 1 ст. 111-2 («Пособництво державі-агресору») КК України в частині передачі матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора. При цьому звернімо увагу на ту обставину, що об'єктивна сторона пособництва державі-агресору передбачає виключно *добровільні* дії щодо збору, підготовки та/або передачі матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора. Звідси, застосовуючи буквально та системно-правове тлумачення норм, передбачених ч. 4 ст. 111-1 та ч. 1 ст. 111-2 КК України, можна зробити висновок, що кримінальній відповідальності за діяння, передбачені ч. 4 ст. 111-1 КК України підлягають особи (як громадяни України, так й іноземці та особи без громадянства) тільки у випадку передачі матеріальних ресурсів під примусом, тобто за відсутності ознаки добровільності (*примусова передача*). За іншими ознаками ці діяння (саме в частині передачі матеріальних ресурсів) не розмежовуються.

Як видається, такий підхід не повною мірою відповідає соціальній сутності феномену колабораціонізму, яка проявляється у добровільній (в тому числі й вимушено добровільній, за винятком випадків крайньої необхідності) співпраці місцевого населення, що опинилося на окупованій території. Саме цей юридично значущий індикатор, що у площині ознак складу кримінального правопорушення може бути ідентифікований з обставинкою його вчинення, і має бути покладений в основу розрізнення (перш за все на законодавчому рівні, а вже потім у правозастосуванні) колабораційної діяльності та пособництва державі-агресору. При цьому як перше, так і друге доцільно розглядати як спеціальні види державної зради (*в частині їх вчинення громадянами України*) та, відповідно, норми ст.ст. 111-1 та 111-2 – як спеціальні по відношенню до загальної, передбаченої ст. 111 КК України.

У зв'язку з цим пропонуємо удосконалити редакцію ч. 4 ст. 111-1 КК України, наблизити її до адекватного відображення соціально-правового змісту колабораціонізму та відійти від намагань утвердити на практиці напружено-штучні критерії розмежування колабораційної діяльності та пособництва-державі агресору виключно на підставі ознаки добровільності (ч. 1 ст. 111-2 України) чи недобровільності (ч. 4 ст. 111-1 КК України) передачі матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим

формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора. Зробити це можливо через обмеження *обсягу суспільно небезпечних колабораційних діянь обставинкою їх вчинення – тимчасовою окупацією окремих територій України*. Відповідно, усі інші діяння щодо передачі матеріальних ресурсів представникам держави-агресора, вчинені поза обставинкою тимчасової окупації, кваліфікуватимуться як пособництво державі-агресору.

Принагідно зауважимо на тому, що пропонується Урядом законопроект (реєстр. № 7647 від 09.08.2022 р.) сфокусовано саме на зміні окремих положень ч. 4 ст. 111-1 КК України. Ці зміни є споротичними та стосуються: а) обмеження переліку кримінально-протиправних проявів колабораціонізму у виді провадження господарської діяльності у взаємодії з державою агресором тільки *добровільними* формами такої співпраці; б) законодавчим допущенням легальних видів (випадків) подібної добровільної господарської діяльності співпраці з окупантом через оперування словосполученням «за винятком випадків, визначених законом» та виведенням, таким чином, осіб, що її здійснюють з-під кримінальної репресії. З цього приводу варто висловити декілька суджень

По-перше, в контексті викладених вище зауваг ознака добровільності (*de lege ferenda*) взаємодії з умовно колективним окупантом при провадженні господарської діяльності явно контрастувала б з ознакою примусовості передачі матеріальних ресурсів як це впливає наразі із ситуації розмежування колабораціонізму та пособництва державі-агресору. Натомість пропонується законопроектом доповнення додатково свідчать про цілком правильний замисел законодавця максимально відтворити у кримінально-правовій нормі-забороні небезпечну соціально-правову суть колабораціонізму. І сприяти реалізації цього замислу покликана виражена нами вище пропозиція щодо обмеження обсягу суспільно небезпечних діянь, передбачених ч. 4 ст. 111-1 КК України, обставинкою тимчасової окупації окремих територій України.

По-друге, проблематичним видається визначення видів господарської діяльності, добровільне провадження якої при взаємодії можна вважати законним. Причина проста – відсутність закону, який би фіксував відповідні види (випадки) господарської діяльності. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 р. № 1207-VII не має відповідної спеціальної правової норми. У ч. 2 ст. 13 цього Закону вказується лише на те, що здійснення господарської діяльності юридичними особами, фізичними особами-підприємцями та фізичними особами, які провадять незалежну професійну діяльність, місцезнаходженням (місцем проживання) яких є тимчасово окупована територія, дозволяється виключно після зміни їхньої податкової адреси на іншу територію України. Але цього положення явно не достатньо для повного та адекватного врегулювання наявної проблеми, а також досягнення визначеної у пояснювальній записці до аналізованого законопроекту мети.

Цілком зрозуміло, що основна мета пропонованих Урядом доповнень – виведення з-під сфери кримінальної репресії осіб, які здійснюють правомірну (з позицій юснатуралізму) діяльність, зокрема заходи, спрямовані на розв'язання гуманітарних проблем, зокрема медичного обслуговування, діяльності у галузі трубопровідного транспорту, робота магазинів з продуктами харчування тощо, як на це вказано у пояснювальній записці до законопроекту № 7647 від 09.08.2022 р. В умовах, коли РФ не є і фактично не здатна (через антигуманність, здичавілість, аморальність звичаїв, підходів, принципів адміністрування на тимчасово окупованих територіях) бути гарантом виконання зобов'язань країни-окупанта за міжнародним гуманітарним правом, для України важливо забезпечити максимальні можливості для можливості реалізації і захисту прав, свобод, законних інтересів громадян, які вимушено залишились на тимчасово окупованих територіях. Тому поза всяким сумнівом пропонуване законопроектом удосконалення ч. 4 ст. 111-1 КК України є виправданим та очікуваним. Водночас, не можна допустити й ситуації як зловживань законодавчими положеннями для відвертої, суспільно небезпечної колаборації, що створює для країни-окупанта сприятливі умови продовження та розширення зони окупації, так і блокування інноваційно-правових спроможностей через законотворчі вади. Останні, ще раз підкреслимо, полягають у законодавчій невизначеності видів (випадків) легальної господарської діяльності у співпраці з країною-агресором (окупаційною адміністрацією) на тимчасово окупованих територіях.

Грунтуючись на даних регулярного моніторингу гуманітарної ситуації на тимчасово окупованих територіях (за матеріалами м. Херсона), виходячи з наявних потреб місцевого населення, доцільно визначити відповідні види легальної господарської діяльності у примітці до ст. 111-1 КК України, які б задовольняли мінімальним стандартам нормальної життєдіяльності на засадах самоорганізації громадян України в умовах тимчасової окупації. До них пропонуємо віднести: *надання медичних послуг, як роздрібна та/або оптова торгівля зареєстрованими в Україні (а також їх фактично доступними аналогами) лікарськими засобами (за наявності ліцензії на продаж лікарських засобів, отриманої в порядку, установленому чинним законодавством України), продуктами харчування, товарами по догляду за тваринами (в тому числі кормами), побутовою хімією, засобами гігієни, нафтопродуктами, газом, запасними частинами й робочими рідинами для транспортних засобів невійськового призначення, апаратами стільникового зв'язку, надання послуг з технічного обслуговування транспортних засобів, побутового обслуговування громадян (парикмахерські, косметичні салони тощо), надання електронних комунікаційних послуг (послуг з доступу та користування мережею Інтернет), а також оренди майна для здійснення вказаних видів господарської діяльності.*

Також у примітці до ст. 111-1 КК України пропонуємо визначити таке: *не визнається колабораційною діяльністю, а так само пособництвом державі-агресору передача суб'єктом, який провадить не заборонену*

законодавством України господарську діяльність на тимчасово окупованій території у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора, представнику держави-агресора, окупаційній адміністрації коштів, іншого майна як податку чи іншого встановленого державою-агресором та/або окупаційною адміністрацією обов'язкового збору, платежу (в тому числі за користування приміщеннями, земельними ділянками, за спожиту електричну, теплову енергію, воду та водовідведення).

З урахуванням викладених суджень, обставин пропонуємо викласти **проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність»** (реєстр. № 7647 від 09.08.2022 р.) у такій редакції:

«...Верховна Рада України постановляє:

1. Частину першу статті 111-1 Кримінального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25–26, ст. 131) викласти в такій редакції:

«1. Публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України -

караються штрафом від 3 до 10 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від п'яти до десяти років або без такого».

2. Частину другу статті 111-1 Кримінального кодексу України (викласти в такій редакції:

«2. Добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, -

караються штрафом від 3 до 10 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років або без такого».

3. Частину четверту статті 111-1 Кримінального кодексу України викласти в такій редакції:

«4. Передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або добровільне провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-

агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора, вчинене в умовах тимчасової окупації окремих територій України -

караються штрафом до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна».

4. Частину сьому статті 111-1 Кримінального кодексу України викласти в такій редакції:

7. Добровільне зайняття особою, яка перебуває під присягою на вірність Українському народові (народу України), посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь такої особи в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора чи надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізовувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, -

караються позбавленням волі на строк п'ятнадцять років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна або без такої.

5. Доповнити примітки статті 111-1 Кримінального кодексу України приміткою 5, яку викласти в такій редакції:

«5. У частині четвертій цієї статті під провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора визнається провадження будь-якого виду господарської діяльності на тимчасово окупованій території України, окрім надання медичних (в тому числі стоматологічних, лікувально-реабілітаційних, протезування), ветеринарних послуг, роздрібної та/або оптової торгівлі зареєстрованими в Україні (а також їх фактично доступними аналогами) лікарськими засобами (за наявності ліцензії на продаж лікарських засобів, отриманої в порядку, установленому чинним законодавством України), продуктами харчування, товарами по догляду за тваринами (в тому числі кормами), побутовою хімією, засобами гігієни, нафтопродуктами, газом, запасними частинами й робочими рідинами для транспортних засобів невійськового призначення, апаратами стільникового зв'язку, надання послуг з технічного обслуговування транспортних засобів, побутового обслуговування громадян (парикмахерські, косметичні салони тощо), надання електронних комунікаційних послуг (послуг з доступу та користування мережею Інтернет), а також оренди майна для здійснення вказаних видів господарської діяльності».

6. Доповнити примітки статті 111-1 Кримінального кодексу України приміткою 6, яку викласти в такій редакції:

«6. Не визнається колабораційною діяльністю, а так само пособництвом державі-агресору передача суб'єктом, який провадить не заборонену законодавством України господарську діяльність на тимчасово окупованій території у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора, представнику держави-агресора, окупаційній адміністрації коштів, іншого майна як податку чи іншого встановленого державою-агресором та/або окупаційною адміністрацією обов'язкового збору, платежу, зокрема за користування приміщеннями, земельними ділянками, за спожиту електричну, теплову енергію, воду та водовідведення».

7. Цей закон набуває чинності з дня, наступного за днем його опублікування».

Надійшла до редакції 15.10.2022

Yurii V. ORLOV,

Doctor of Law, Professor

(Kharkov National University of Internal Affairs)

Nataliia O. PRIBYTKOVA,

(Kharkov National University of Internal Affairs)

REMARKS AND SUGGESTIONS TO THE DRAFT LAW OF UKRAINE "ON AMENDMENTS TO THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE REGARDING IMPROVEMENT OF RESPONSIBILITY FOR COLLABORATIVE ACTIVITIES" (REGISTER No. 7647 FROM 09.08.2022)

The article is devoted to the problem of the draft law of Ukraine "On amendments to the criminal code of Ukraine regarding improvement of responsibility for collaborative activities". The constructive shortcomings of the composition of the crime of collaborative activity have been determined and described. Situations of competition of criminal law norms are characterized. Based on the data of regular monitoring of the humanitarian situation in the temporarily occupied territories (according to the materials of the city of Kherson), based on the existing needs of the local population, it is proposed to determine the appropriate types of legal economic activity in the note to Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, which would meet the minimum standards of normal life activities on the basis of self-organization of citizens of Ukraine under conditions of temporary occupation.

Key words: *occupation, aggressor state, collaborative activity, material resources, economic activity, criminal liability.*

УДК 343.9

Іван Васильович КРИЩАК,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет внутрішніх
справ)

АКТУАЛІЗАЦІЯ НОВИХ СМИСЛІВ АКАДЕМІЧНОГО КУРСУ «КРИМІНОЛОГІЯ» ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ О. М. ЛИТВИНОВА З ПОЗИЦІЙ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОЇ ТА ДУХОВНО-ЦІННІСНОЇ СКЛАДОВОЇ

З плином часу будь-яка інформація потребує свого переосмислення, актуалізації, систематизації. Водночас, у міру захопленості кримінологічною наукою, зростанням вченості та рівнів авторського осмислення, той чи інший навчальний чи науковий матеріал є особливо цікавим, коли хочеться сповістити про нього іншим. Так, 2018 року виданий унікальний за своїм змістовим навантаженням навчальний посібник – «Кримінологія (академічний курс)» за загальною редакцією О. М. Литвинова.

Насамперед підкреслимо організаторські здібності вченого, як ідейного натхненника, координатора, людини високого пілотажу мислення та людських якостей. Під безпосереднім науковим керівництвом Олексія Миколайовича створена наукова школа кримінального права та кримінології, знана в Україні та далеко за її межами. Так, рівень написання робіт та індекс цитованості праць вченого є надзвичайно великим, стиль автора порівняно простий та зрозумілий широкому загалу.

Не можна не відзначити спільні зусилля вчених, представників кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, які у різні періоди працювали у закладі освіти та відзначалися неабияким професіоналізмом, повагою і авторитетом. Тут слід згадати буремні 90-ті і заснування першого Університету МВС у м. Харкові, пов'язаного з іменем великого організатора науки, академіка НАПрН України О. М. Бандурки, який зумів об'єднати найсильніших професіоналів своєї справи на Харківщині – інтелектуальній столиці України. Корені кафедри сягають найпотужнішої школи кримінального права та кримінології України – Національного університету імені Ярослава Мудрого, коли свого часу під безпосереднім керівництвом

першого проректора з навчально-методичної роботи, спеціаліста у галузі кримінального права П. І. Орлова почала створюватися справжня плеяда науковців, кращих випускників, які пройшли кваліфікований відбір. Серед тих, хто започатковував активну науково-дослідницьку роботу на кафедрі кримінального права і кримінології Університету, яка у всі часи була елітною, слід віднести В. М. Трубникова, Л. М. Давиденка, А. Ф. Зелінського, В. М. Куца, В. П. Ємельянова, Н. О. Гуророву, О. А. Мартиненка, А. Б. Благую, О. М. Литвинову, а також велику кількість їх талановитих учнів: О. О. Книженко, А. В. Байлова, Ю. А. Вапсу, В. І. Павликівського, О. М. Храмцова, О. О. Житного, А. М. Шульгу, А. А. Васильєва, Д. Ю. Кондратова, Ю. В. Орлова, А. М. Яценка та ін.

Звичайно ж, ім'я О. М. Литвинова вписане золотими літерами на сторінках історії та сьогодення кафедри, її розквіту у науковій спрямованості, адже видається величезна кількість унікальних за своєю сутнісною навантаженістю праць, почала з новими силами працювати Кримінологічна асоціація України. Таким чином, вже понад десять років центром кримінологічної науки не лише у Харкові, а й в Україні, є Харківський національний університет внутрішніх справ. Про це можна судити і за кількістю виданих наукових праць, зокрема монографій, захищених кандидатських і докторських дисертацій з кримінології, що переважають як кількісні, так і якісні показники будь-якої окремої наукової чи освітньої установи нашої держави. Загалом, кримінологічна школа ХНУВС запропонувала з метою імплементації у кримінологічну теорію та практику протидії злочинності понад 100 законодавчих, правозастосовних чи теоретико-методологічних інновацій. У цих процесах також слід відзначити заслуги молодого вченого Ю. В. Орлова, яким Університет по-справжньому пишається, адже йдеться про високий рівень вченості, харизму та лідерські якості, людяність та професіоналізм, завдяки яким вдається вивести науковий матеріал на найвищі щаблі.

Отож, за участі багатьох знаних фахівців у галузі кримінального права та кримінології видана ємна праця майже на 600 сторінок, яка потребує своєї актуалізації за нинішніх умов, що зумовлено двома складовими: практичною значущістю та необхідністю поглибленої підготовки до викладання навчального курсу «Кримінологія», а також подальшим розробленням духовно-ціннісної концепції праворозуміння у руслі формування та вдосконалення порівняно нової концепції (теорії) на вітчизняних теренах – кримінології, або духовно-ціннісної кримінології, що в умовах воєнного стану та переосмислення життєвих пріоритетів відіграє неабияку роль.

Безперечно, кожен в аналізованому посібнику знайде щось своє, власне, самобутнє, національне чи інтернаціональне – те, що йому найближче до душі. Так, задавшись метою ретельного (уважного) перепрочитання викладеного матеріалу – з позицій, як уже зазначалося, виокремлення передусім важливих навчально-наукових домінант та духовно-ціннісної парадигми, коли переслідуються мета окреслення нових

граней української кримінології – переконані, що така систематизація стане особливо в нагоді курсантсько-студентським колективам для кращого сприйняття та розуміння вказаного курсу, усвідомлення його важливості, що відкриє науковцям нові грані світобачення у розв'язанні багатьох проблем державного життя, а також сприятиме переосмисленню кримінології XXI століття.

В цьому аспекті посібник за загальною редакцією О. М. Литвинова може бути базовим з огляду на його академічність та водночас простоту і доступність, коли немає нічого зайвого, а навпаки існує бажання його вдосконалити. З навчально-наукових міркувань ідея написання доступного і зрозумілого навчального посібника виникла у зв'язку з тим, що не кожен курсант чи студент має можливість ознайомитись із досить великим обсягом матеріалу. Звідси, з позицій легшого сприйняття та формування комплексного, найбільш загального уявлення про курс та його актуальність у правоохоронній (поліцейській) діяльності, пропонується і відповідне бачення проблематики.

Загалом, слід відзначити:

- вивчення кримінології за багатьма вже існуючими навчальними посібниками українських вчених сприятиме суттєвому утвердженню в національному державотворенні її граней, відстоюванню самотності, всього того, що вже вироблено науковою спільнотою;

- аналізований посібник є одним із кращих упродовж останніх років, йому важко скласти конкуренцію. Матеріал викладений досить простим стилем з поєднанням високого академічного мислення та абсолютної перцептивної адекватності для читача;

- безперечно, не виникає сумнівів, що колектив авторів проробив колосальну роботу. Водночас, слід відзначити непомітність «накопичення» стилів мислення різних авторів, увесь матеріал викладений збалансовано, доступно, лаконічно і зрозуміло, що заслуговує особливої похвали. Спостерігається також властива посібнику і своєрідна «легкість» кримінологічних постулатів;

- відзначимо, що ціннісною складовою пронизаний практично увесь навчально-науковий матеріал, а тому є підстави говорити, що кримінологія й справді є світоглядною наукою, в основі якої (її серцевиною) лежать ціннісні орієнтири (особливо вони є актуальними у виявленні якостей особистості злочинця, дослідженні поведінки жертви злочину (віктимологія) чи з позицій продукування добра, коли йдеться про високі рівні світоглядності тієї чи іншої особистості).

Основним із цих переконань у кримінологічному аспекті вбачається висвітлення та пропагування високих ідеалів життя особистості, а з іншого боку важливим є виявлення маргінально-конформістських проявів тієї чи іншої особистості. З цієї точки зору наповнення кримінології духовно-ціннісною складовою лише збагатить її ядро в аспекті подальшого духовно-культурного наповнення з метою пропагування високих ідеалів – «Доброго, Розумного Вічного».

Класикою жанру є частина перша «академічного курсу», де найбільш повно висвітлені найважливіші питання сучасної кримінології. Особливо вразила **тема 7. «Методологія та методика кримінологічних досліджень»**. Уся вона є практично значущою для кожного науковця, курсанта чи студента та викладена на високому теоретико-методологічному рівні. З позицій методологічного інструментарію потребує ретельного вивчення **§ 3, 4 (с. 135–144)**. На особливу увагу заслуговує **Тема 19. «Протидія політичній злочинності» § 5 (с. 444–450)**. **Тема 21. «Наркозлочинність» (с. 471–490)**.

А зараз викладемо деякі ідеї навчального посібника, про які говорилося вище і які, на нашу думку, складають його інноваційне осердя та вкотре підкреслимо високий рівень наукового мислення і практичну значущість поданого матеріалу.

«Кримінологія. Академічний курс / Кол. авторів ; за заг. ред. О. М. Литвинова. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.»

КРИМІНОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

– **с. 8.** Найбільш вагомим, яскравим, часто несподіваним і сміливим результатом сучасна наука, до якої належить і правознавство, може досягти лише там, де відбувається синтез досягнень різних галузей. Такою є перспектива вдосконалення, своєрідної «модернізації» кримінологічних знань за рахунок залучення в аналіз системних (синергетичних) підходів та уявлень. Запропонована та впроваджувана тут методика дослідження, здатна активно стимулювати подальші наукові розробки всіх видів протидії злочинності, до певної міри спростить, уніфікує науковий пошук, сформує єдині підходи до формування кримінологічних знань залежно від характеру функціонуючого механізму впливу на злочинність, адже на сучасному етапі розвитку наукових знань найважливішими їх якостями разом із повнотою є компактність і прикладний характер. Академічний курс «Кримінологія» за загальною редакцією О. М. Литвинова розглянуто комплексно, з позицій різних галузей юридичного знання, що, безумовно, становить не лише наукову, але і практичну зацікавленість. Тим більше, що мінливі реалії протидії злочинності та правоохоронної практики вимагають проведення досліджень у режимі випередження.

– **с. 10.** До головних проблем, що утворюють основу предмета кримінології, належать такі: 1) злочинність як соціально-правове явище; 2) злочин як конкретний прояв цього явища; 3) особа злочинця; 4) детермінація злочинності; 5) протидія злочинності.

– **с. 11.** Фонові для злочинності явища – це асоціальні, деструктивні види поведінки, які сприяють формуванню особистості злочинця, мають детермінуюче значення у структурі криміногенної ситуації й виконують компенсаторну функцію соціальних інститутів, статусів і ролей. До цих явищ належать алкоголізація, наркотизація, бродяжництво, безпритульність, проституція, домашнє насильство, расизм, ксенофобія, нелегальна міграція та інші асоціальні види діяльності, які деформують особистість і підвалини суспільної моральності. Необхідно наголосити на

тому, що під фоновими явищами розуміються не будь-які прояви антисуспільної поведінки, а тільки ті, що найбільш імовірно можуть призвести до вчинення злочину.

– **с. 13.** Кримінологія – це соціолого-правова наука про злочинність, її детермінанти, особу злочинця та жертву злочинів, а також про засоби протидії злочинності й інші тісно пов'язані із цим явища та процеси.

– **с. 14.** Загальна частина вивчає теоретичні проблеми злочинності як такої, дає поняття кримінології як науки, її предмета, завдань, функцій, системи, методології та методики досліджень, історію розвитку кримінології й аналіз основних теорій. Центральне місце в Загальній частині посідають також проблеми особи злочинця, детермінант злочинності, кримінологічної віктимології та протидії злочинності.

Особлива частина досліджує окремі види злочинності, їх детермінанти та заходи протидії їм. Це, зокрема, такі види злочинності як організована, корупційна, рецидивна, професійна, економічна, насильницька, екологічна, необережна, пенітенціарна, жіноча злочинність, злочинність неповнолітніх тощо. Особливе місце посідають фонові для злочинності явища, прямо й опосередковано пов'язані зі злочинністю, а саме: бродяжництво, пияцтво, наркоманія, проституція тощо.

– **с. 14–15.** Розглядаючи проблему систематизації кримінологічних знань, не можна оминати питання існування окремих галузей (напрямків) кримінології. У новітній кримінологічній теорії виділяють такі галузі:

- *вайолентологія* (вивчає насильницьку злочинність, її кількісні та якісні характеристики, особу насильницького злочинця, а також чинники, що її детермінують);

- *кримінологічна віктимологія* (вивчає характер і поведінку жертви злочину, а також її зв'язок зі злочинцем до, під час і після вчинення злочину з метою вдосконалення форм і методів протидії злочинності);

- *криміофамілістика* (вивчає сімейно-побутові прояви злочинності, її причини й умови, особистість злочинця, наслідки та специфічну систему заходів боротьби);

- *криміопенологія* (вивчає пенітенціарну злочинність, її причини й умови, особистість злочинця, специфічну систему заходів боротьби та наслідки злочинності в місцях позбавлення волі);

- *політична кримінологія* (вивчає закономірності існування злочинності в політичній сфері життя суспільства, її причини, особистісні характеристики тих, хто скоює злочини в цій сфері, їх жертв, а також заходи щодо її попередження);

- *криміотеологія* (вивчає релігійну злочинність і злочинну поведінку, їх типи, підтипи, показники, закономірності, причини й умови, форми впливу на них, а також кримінологічні параметри релігійних явищ – релігії та злочинності в історії й політиці);

- *етнокримінологія* (вивчає особливості злочинної поведінки осіб певної національності, причини злочинної поведінки етнічної групи та заходи протидії етнозлочинності);

- *наркокримінологія* (вивчає кількісні та якісні показники наркозлочинності, детермінуючі фактори наркоманії й наркотизації суспільства, особу наркозлочинця, проблеми протидії незаконному обігу наркотиків);

- *екокримінологія* (вивчає злочинність, яка посягає на екологічну безпеку в суспільстві, її причини, особу екологічного злочинця й заходи протидії злочинності в цій сфері).

ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

- **с. 61.** Зрозуміти глибинні сутнісні якості злочинності, а також організувати ефективну систему протидії їй неможливо без з'ясування того, які ж фактори та як саме впливають на її виникнення й зміни. Відповідь на зазначене питання залежить від усвідомлення природи злочинності як динамічного феномену, включеного до складно організованої соціальної системи, де переплітаються численні чинники об'єктивного та суб'єктивного характеру, існують певні тенденції й закономірності розвитку як системи в цілому, так і окремих її складових. Злочинність при цьому є проявом найбільш гострих суперечностей у механізмі суспільного життя. У зв'язку з цим для з'ясування походження злочинності виникає необхідність дослідити всю різноманітність явищ і станів, які роблять можливим виникнення, існування та загострення зазначених суперечностей.

- **с. 36.** Злочинність – це історично мінливий, статистично стійкий, релятивний соціальний феномен, що виражається у масових інституційних суспільно небезпечних практиках, форми прояву яких мають кількісно-якісний вираз у понад сумативній сукупності злочинів, а також у злочинній діяльності¹.

- **с. 36.** Виходячи з цього розуміння, серед ознак злочинності слід виокремити: 1. Соціально-діяльнісна феноменологічна природа. 2. Злочинність є різновидом соціальних практик, тобто виражається в діяльності певної частини населення. У цьому полягає її сутність, феномен. 3. Злочинність не є ретроспективним феноменом, який фіксується постфактум, у часовому зрізі («на певній території, за певний проміжок часу»). Злочинність існує «в режимі on-line», вона є додатковим виміром реальності, минулість і майбутність якого постають лише продуктами людської уяви, абстракції. І минуле, і майбутнє – філософські категорії, що не знаходять свого прояву у форматі актуального спостереження. Злочинність же є навіть не діяльністю – фрагментом життєдіяльності частини населення, контури якої постійно змінюються і кількісно, і якісно. Злочинність має екзистенційний та дискурсивний виміри.

СТАН ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

- **с. 49.** Злочинність в Україні формується на тлі та під впливом сучасних світових тенденцій кримінальної активності, серед яких слід виділити такі: 1) глобалізація злочинності, що є наслідком глобалізації в

¹ Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Харків : Діса Плюс, 2016. С. 250.

економіці, політиці та культурі; 2) зростання загрози міжнародного тероризму та релігійного екстремізму; 3) інтенсифікація торгівлі людьми, незаконного донорства; 4) зростання злочинної активності у кіберпросторі, виникнення та ускладнення феномену кіберзлочинності; 5) активізація міжнародної політичної злочинності через зниження запасів вичерпних природних ресурсів, зростання чисельності населення, намагання геополітичних акторів перерозподілити сфери свого впливу у низці регіонів світу; 6) злочинне використання засобів деструктивного інформаційного впливу з використанням технологій психологічного навіювання; 7) поширення корупції у вищих органах державної влади та міжнародних організаціях; 8) зростання обсягу транснаціонального злочинного ринку культурних цінностей; 9) диверсифікація ринків незаконного обігу (виробництва, збуту / придбання, контрабанди тощо) наркотичних засобів і зброї; 10) поширення кримінальних проявів расизму та ксенофобії; 11) зростання масштабів відмивання доходів, здобутих злочинним шляхом, а також інших злочинів у фінансовій сфері; 12) збереження високого рівня організованої, загальнокримінальної корисливої й агресивнонасильної злочинності.

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ

– **с. 63.** Детермінація злочинності – процес взаємодії різнорідних соціальних і природних факторів (детермінант), що має своїм наслідком існування злочинності, її систематичне відтворення, появу новітніх її різновидів і форм прояву, негативних змін у стані (зростання рівня, ускладнення структури, географії тощо). Кримінологічне вчення про детермінацію злочинності виходить із розуміння комплексності, системності, багаторівневості та безперервності процесу відтворення злочинності. У структурно-функціональному зрізі остання постає як дія окремих груп детермінант – явищ і процесів, існування, дія (взаємодія) яких впливає на збереження чи погіршення стану злочинності.

– **с. 64.** Окремі вчені вважають за доцільне вживати категорії «детермінанти» або «фактори» злочинності як такі, що об'єднують усі види детермінаційних зв'язків. Без заперечення всієї різноманітності діалектичних зв'язків між явищами, такий підхід відрізняється дослідницькою раціональністю. Слід відзначити, що переважна більшість існуючих юридичних словників не дає чіткого визначення детермінантам як причинам, а у деяких юридичних довідкових виданнях детермінанти визначаються не як причини, але як конкретні фактори, що породжують та обумовлюють виникнення різних явищ і визначають їх розвиток. Звідси пропонується розглядати терміни «фактор» (чинник) і «детермінанта» як рівнозначні поняття, синоніми. Отже, під термінами «фактори злочинності», «криміногенні фактори» будуть розумітися всі ті соціальні явища та процеси, що мають детермінаційне значення для відтворення злочинності.

ОСОБИСТІСТЬ ЗЛОЧИНЦЯ

– **с. 82.** О. М. Литвинов з колективом авторів підтримує позицію тих учених, які визначають особистість (особу) злочинця як типову модель або

абстракцію, що утворюється на підставі дослідження соціологічного (психологічного) та кримінально-правового аспектів суб'єктів злочинів. Метою створення такої моделі є виявлення таких негативних (деструктивних) особливостей індивідуумів, за якими з високою часткою ймовірності можна в майбутньому передбачити злочинну поведінку інших осіб або повторне вчинення злочину тими, хто мав попередній кримінальний досвід.

Такий науковий підхід є найбільш продуктивними, тому що дозволяє:

- виявляти певні групи особистісних якостей, які є складовими елементами механізму злочинної поведінки;
- виявляти негативні якості людини, що обумовлюють учинення нею злочину, і на підставі цього виявляти причини й умови формування негативних властивостей особистості та їх стійкість;
- вивчаючи й аналізуючи ці якості особи, що обумовили злочин, прогнозувати ймовірність скоєння цієї людиною злочинів у майбутньому;
- з урахуванням прогнозу, знаючи негативні якості індивідуума, організувати процес його виправлення, застосовуючи при цьому профілактичні заходи.

Натомість зміст терміну «особа, що вчинила злочин» обмежується конкретним злочинним проявом. Указану особу характеризує сукупність істотних і стійких соціальних властивостей та ознак, а також особливостей індивіда, які реалізуються (реалізувалися) в конкретному злочині. Головне, що дослідження осіб, що вчинили злочини, повинно здійснюватись тільки на міждисциплінарному рівні, тому що вузькоспеціальний підхід породжує односторонність і призводить до обмежених висновків.

- **с. 82–83.** Особистості (особі) злочинця притаманна система ознак і властивостей, що визначають її як соціальну істоту – людину (особу), що вчинила злочин. Особистість злочинця, являючи собою різновид більш загальної категорії «особистість», має як загальні ознаки, які характеризують її як розумну істоту, що існує в суспільстві (стать, вік, фах, освіта, соціальний статус тощо), так і специфічні – ознаки, характерні лише для злочинця, що виражають його суспільну небезпечність (ставлення до вчиненого діяння та його наслідків, мотивація, спрямованість тощо). Указані ознаки в кримінологічній науці узвичаєно об'єднувати в такі групи: соціально-демографічні, кримінально-правові, соціально-рольові та морально-психологічні, що у сукупності становлять **структуру особистості злочинця**.

КРИМІНОГЕННА СИТУАЦІЯ

- **с. 107.** Злочинна поведінка людини – це процес, що розгортається як у просторі, так і в часі й охоплює не лише самі дії, що змінюють зовнішнє середовище, але і психологічні явища та процеси, що передують їм і визначають генезис протиправного вчинку. Потреби, інтереси, потяги, емоції й ціннісні орієнтації – це внутрішні компоненти особистості, під впливом яких формується мотив злочину. Але, крім цього, існує і зовнішній фактор – конкретна життєва ситуація, в якій готується та вчиняється

злочин. Кожна життєва ситуація має об'єктивний зміст (він визначається тим, що відбувається у дійсності) та суб'єктивне значення (воно залежить від того, наскільки ця ситуація є важливою з точки зору інтересів, життєвих планів та цілей цієї особи). Об'єктивний зміст ситуації та суб'єктивне значення можуть іноді мати розбіжності. Дуже часто ситуація є для людини приводом для вчинення злочинів, хоча вона не містить жодних провокуючих моментів. Реагуючи на ситуацію, людина діє згідно з особливостями свого характеру, поглядів і ціннісних орієнтацій. Безпосереднім джерелом вольового акту, а отже й самого злочину є взаємодія конкретної життєвої ситуації та якостей особи злочинця. Конкретна життєва ситуація може відображатися в різних елементах механізму індивідуальної злочинної поведінки. Коли всі внутрішні компоненти особи сформували мотив злочину, то наступним елементом є реалізація цього мотиву. Вибір того або іншого рішення – результат взаємодії зовнішньої ситуації з особистістю суб'єкта. При цьому починають взаємодіяти всі перелічені вище якості людини, а також особливості внутрішньої системи морального та соціального контролю.

– **с. 107–108.** Роль ситуації у різних випадках є неоднаковою. У зв'язку з цим із позиції кримінології вбачається необхідним за характером впливу на людину поділяти їх на *сприятливі* (некриміногенні) та *несприятливі* (криміногенні). До сприятливих належать ті ситуації, які або позитивно впливають на поведінку особи, або не чинять жодного впливу на її намір вчинити суспільно небезпечне діяння, усувають появу злочинних мотивів і цілей. Під несприятливою (криміногенною) ситуацією розуміють ту конкретну життєву ситуацію, яка склалася в момент учинення злочину або незадовго до цього й у взаємодії з його причинами й умовами викликає остаточну рішучість особи вчинити цей злочин. Якщо особа, у свідомості якої вже сформувалися стійкі й глибокі погляди та звички, опиняється в ситуації такого ґатунку, у неї є великі шанси вчинити злочинне посягання.

Критичною точкою в мотивації злочину є зовні сприятлива, з точки зору реалізації психологічної готовності (схильності) до вчинення протиправних дій, конкретна життєва ситуація його вчинення. Відповідна «сприятливість» конкретної життєвої ситуації полягає в ідеальності поєднання в ній взаємодіючих об'єктивних і суб'єктивних факторів дійсності, в результаті чого ця ситуація у своїй конкретиці є єдиною й достатньою причиною вчинення конкретного злочину.

Криміногенною слід вважати ситуацію, яка є несприятливою з точки позитивної (незлочинної) поведінки особи й водночас сприятливою з точки зору реалізації психологічної готовності (схильності) до вчинення злочинних дій. Отже, **криміногенна ситуація** – це інтегрована, змінювана сукупність характерних матеріальних, психічних, інформаційних та інших факторів, яка сформувалась на момент учинення злочину й обумовлює ухвалення відповідних рішень і вибір способу дій суб'єктів.

Криміногенна ситуація за своїм змістом – категорія об'єктивна, це сукупність об'єктивних чинників (рушіїв). Вона визначається фактичними

явищами й подіями, що відбуваються у дійсності, які оточують людину. Водночас вона має особисте значення, оскільки оцінка ситуації тісно пов'язується з мотиваційною сферою особи, її індивідуальними особливостями. Необхідно враховувати і те, що в конкретній ситуації винний, як правило, діє відповідно до раніше набутого досвіду, звичок і своєї соціальної спрямованості особи. Не можна не враховувати наявності у деяких індивідів дефектів сприйняття зовнішнього середовища, правового нігілізму та інших соціально-психологічних проявів, що є сприятливими умовами для реалізації злочинних діянь у певному середовищі життєдіяльності людей.

ВІКТИМОЛОГІЯ

– **с. 114.** *Кримінологічна віктимологія* один із відносно самостійних напрямів кримінології, який, використовуючи інструментарій інших соціальних і природничих наук (психології, психіатрії, конфліктології, політології, історії, математики, кібернетики тощо), здійснює дослідження жертви (жертв) злочину, процесу віктимізації особи (людських об'єднань) із метою виявлення глибинних детермінант різних видів злочинності та мінімізації або усунення їх негативного впливу в процесі протидії злочинності. Поняття жертви як основної термінологічної одиниці віктимології пов'язується з її як загальнонауковим розумінням, так і з правовими характеристиками. Етимологія слова «жертва» має глибинне історично-релігійне коріння, що чітко відбивається в тлумаченні цього терміну. У минулому та позаминулому столітті слову «жертва» надавалось лише одне значення – предмет або жива істота, яких приносили в дар богам. Пізніше нею став той, над ким знущуються, щодо кого проявляють насилля. Цікаво, що за семантичною ознакою англомовні дослідники виділяють два типи жертв: 1) активна жертва (sacrifice); 2) пасивна жертва (victim). Відповідно до такого поділу західні кримінологи також розділяють процеси сакрифікації й віктимізації населення.

У віктимології терміну «жертва» також надаються різні значення. Жертвою у вузькому розумінні є людина, якій спричиняються фізична, моральна або майнова шкода від дій інших осіб, власної поведінки, подій або нещасних випадків. За соціальними наслідками, що спричиняються людині, жертви поділяються на дві групи: 1) жертви різноманітних нещасних випадків; 2) жертви різних видів правопорушень.

– **с. 116.** Під час вивчення жертви злочину необхідно враховувати закономірності *віктимізації* – *перетворення осіб на жертв злочинів* – і забезпечувати комплексний підхід до вивчення фактору жертви злочину. З урахуванням цього нас у першу чергу повинні цікавити властивості, якості й риси жертви, що мають кримінологічне значення. Такими є порядок із відомостями про стать, вік і рід занять також дані про особливості професійної діяльності, родинні зв'язки, сімейний, посадовий, суспільний і матеріальний стан, статус жертви, спосіб життя, зв'язки й відносини з різними людьми, поведінку до, в період і після вчинення злочину тощо.

Усі ці ознаки в комплексі характеризують **віктимність** певних

категорій осіб, яку визначають як відхилення від норм безпечної поведінки, що реалізується в сукупності соціальних, психологічних і моральних проявів. Додамо, що віктимність відображає і здатність людини ставати об'єктом злочинного посягання, що може формуватися протягом життя або посилюватися залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних причин та умов, що проявляються в конкретній ситуації.

СТРАТЕГІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

- с. 170. *Стратегія протидії злочинності* – це система обґрунтованих та офіційно прийнятих поглядів та уявлень, принципів і положень про шляхи, засоби й механізм захисту життєво важливих інтересів громадянина, суспільства та держави, законних із точки зору права, від внутрішніх і зовнішніх загроз із боку злочинності.

- с. 171. У соціальному аспекті стратегія протидії злочинності протистойть соціальним чинникам злочинності. Він охоплює виховні заходи в сферах освіти та трудової діяльності, спрямовані на виявлення й усунення негативних фактів тощо; профілактичні заходи у вигляді цілеспрямованої пропаганди у навчальних і трудових колективах, серед груп населення так званого підвищеного ризику тощо; лікувально-реабілітаційні та соціально-реабілітаційні заходи; правові заходи щодо притягнення винних у вчиненні правопорушень до різних видів відповідальності та посилення митного контролю за переміщенням через кордон; економічні заходи, що полягають у витрачаннях на боротьбу зі злочинністю фінансових та інших матеріальних ресурсів, які могли б бути використані на інші соціальні потреби, тощо.

Правовий аспект стратегії протидії злочинності являє собою сукупність передбачених законами й іншими нормативними актами або міжнародними документами правових норм, які, по-перше, забороняють вчинення тих чи інших дій, універсально пов'язаних з учиненням злочинів, і встановлюють за це юридичну відповідальність, головним чином кримінальну й адміністративну; по-друге, регулюють різні правові відносини, що виникають у зв'язку з учиненням злочинів; по-третє, забезпечують реалізацію кримінальної відповідальності за вчинення злочинів.

ПОЛІТИКА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

- с. 175. Політика виступає як видатне культурно-історичне явище. Вона багато в чому залежить від свого часу, від конкретно-історичних і цивілізаційних умов, від пануючих у суспільстві ідеологій, моральних і релігійних норм, від рівня розвитку самої людини, її світорозуміння та культури. Політика – це людська діяльність, пов'язана з ухваленням і втіленням у життя рішень. Як і в суспільстві панують політичні інститути, норми та традиції – такою буде й політика в цілому.

Політика диференціюється за такими видами: внутрішня – курс держави чи партії, діяльність суб'єктів політики всередині держави; зовнішня – курс держави чи партії, діяльність інших суб'єктів політики в міжнародних справах; міжнародна – здійснюється міжнародними державними й недержавними об'єднаннями.

Залежно від тієї сфери суспільних відносин, які є об'єктом політичного впливу, у структурі політики виділяють економічну політику, соціальну політику, політику власне у політичній сфері та культурну політику.

Кожна сфера суспільного життя має свої менш широкі сектори життєдіяльності, які є відносно самостійними об'єктами політики. Тому в структурі політики, як правило, виділяють її більш вузькі напрямки. Наприклад, до сфери економічної політики входять такі складові, як науково-технічна, структурна, аграрна, інвестиційна, зовнішньоекономічна та ін. політики.

Вибір правильного напрямку в проведенні спеціальних заходів щодо припинення та запобігання злочинним проявам, розробка та впровадження в практику оптимальних форм і способів цієї діяльності в конкретних умовах суспільного розвитку складають ту загальну лінію в боротьбі зі злочинністю, якою виступає **політика протидії злочинності**, тобто *діяльність держави щодо регулювання суспільних відносин, що складаються у сфері охорони найбільш значущих інтересів громадян і держави, яка полягає у виробленні напрямків, настанов і вимог у цій сфері та здійснюється специфічними методами, способами й засобами*. Вона спрямовує діяльність органів державної влади та громадськості у боротьбі зі злочинами й іншими суспільно небезпечними діяннями.

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ

– **с. 214.** Одним із таких видів діяльності є **кримінологічний моніторинг**, під яким розуміється *визначена практичною необхідністю, наукова, така, що ґрунтується на пізнанні закономірностей розвитку певного явища або процесу, система спостереження, вимірювання й оцінювання їх станів у різні періоди*. Зміст кримінологічного моніторингу складають процеси отримання, обробки й аналізу необхідної для формулювання кінцевих висновків інформації.

Очевидно при цьому, що висновки кримінологічного моніторингу не є простою сумою зібраної інформації про відповідні явища та процеси, їх минуле й сьогодення. Вони містять нову інформацію, яка збільшує наше сукупне знання про стан явищ і процесів, які вивчаються. Але зміст цих висновків і ступінь їх визначеності залежать не лише від успіхів тієї або іншої науки та глибини проникнення аналізу в суть і закономірності відповідних явищ і процесів, значною мірою він визначається самим характером явищ і процесів, які вивчаються: чим більше аспектів містить певне явище в своїй структурі, чим більше певний процес у своєму розвитку зазнає впливу з боку зовнішніх факторів, тим складнішим і багатоваріантнішим стає механізм змін пізнаваних об'єктів, тим складніше зробити комплексну оцінку їх станів.

Аналітичні процедури, що складають підґрунтя методики кримінологічного моніторингу, характеризуються складністю й варіативністю. Це є своєрідним інструментом мінімізації суб'єктивного начала й тим самим сприяє зменшенню кількості ймовірних і можливих помилок та прорахунків під час формування висновків і рекомендацій.

– **с. 215.** Отже, в еволюційному плані **кримінологічний моніторинг** – це крок уперед науки та практики протидії злочинності, бо вперше можуть бути пов'язані воедино інформація про минуле й сьогодення явищ, що вивчалися, і процесів, за якими спостерігали, їх опис, а також формулювання висновків, які, зокрема, могли набувати форму управлінських рішень. Моніторинг стає на сьогодні активним посередником між науковими дослідженнями та потребами практики протидії злочинності.

ФОНОВІ ЯВИЩА

– **с. 236.** Звертає на себе увагу характеристика фонових явищ як суспільно небезпечних. Як видається, суспільна небезпечність у принципі не є властивою для аналізованих явищ, принаймні для більшості з них, вона буде такою лише в тих випадках, коли законодавець не забезпечив вчасної та належної криміналізації відповідних діянь. У цьому контексті варто акцентувати увагу на тому, що ані вживання алкоголю чи наркотичних засобів, ані надання інтимних послуг за плату, ані самогубство не можуть бути визнані в сучасному українському суспільстві суспільно небезпечними (про це свідчать і традиція кримінально-правової нормотворчості, і соціологічні опитування). Разом із тим, вочевидь, вказані діяння є асоціальними, тобто такими, що порушують загальноприйняті (або принаймні офіційно визнані більшістю населення) етичні імперативи, не сприймаються як норма, а тому визнаються суспільно шкідливими.

Звернімо увагу і на те, що перелік фонових для злочинності явищ, який охоплює бродяжництво, проституцію, наркоманію й алкоголізм, є неповним. Зокрема, до нього не включено расизм, ксенофобію, нелегальну міграцію, суїцидальність, дитячу безпритульність, насильство в сім'ї й деякі інші види масових соціальних девіацій, які виявляють зв'язки зі злочинністю та сигналізують про характер і глибину суспільних суперечностей. У зв'язку з цим слід підтримати позицію щодо розширеного формату аналізу фонових для злочинності явищ, наголошуючи на відкритості їх переліку (принаймні, протягом умовно тривалого проміжку часу). Проте такий формат має зберігати чіткі предметні межі й не зумовлювати їх розмивання, втрату кримінологічного фокусу дослідження та практико-перетворювальної діяльності.

У цьому аспекті звертає на себе увагу інша позиція, яка, ґрунтуючись на констатації кореляції зі злочинністю, відносить до фонових явищ адміністративні й інші правопорушення, аморальні явища, пияцтво, наркоманію, токсикоманію, самогубства, проституцію, бродяжництво, бідність, розпад сімей, сирітство, дитячу безпритульність і бездоглядність, дезадаптацію дорослих і дітей, інші соціальні відхилення, а також психічні розлади¹.

– **с. 236–237.** Слід піддати такий підхід певній критиці з огляду на те,

¹ Криминология : учебник / под. ред. Н. Ф. Кузнецовой, В. В. Лунеева. М. : Волтерс Клувер, 2004. С. 249.

що в один ряд поставлено досить різномірні об'єкти пізнання, що ідентифікуються із фоновими явищами. Так, до таких об'єктів віднесено захворювання й хворобливі стани (наркоманія, токсикоманія, психічні розлади), соціальні явища (самогубства, проституція, бродяжництво, дитяча безпритульність і бездоглядність, сирітство), особливі психологічні й соціальні стани (дезадаптація дорослих і дітей). Вочевидь, неможливо здійснити їх узагальнення в єдиній науковій категорії «фонові для злочинності явища», бо одні з них дійсно складають зміст цих явищ, але інші – це їх фактори, наслідки, супутні обставини їх відтворення чи одиничні прояви.

– **с. 238–239.** Описання фонових явищ як дозлочинних обмежує досліджуваний предмет індивідуальним (одиничним) рівнем сприйняття. Тобто, стосовно вчинення окремого злочину особа дійсно може бути залучена до системи асоціальних, паразитичних чи інших аморальних (або ж навіть протиправних) практик, але під час зіставлення фонових явищ зі злочинністю, тобто в разі абстрагування до рівня масових асоціальних практик як результату індукції вказаний зв'язок станів втрачається, вони *проявляють паралелізм в існуванні, співіснують на рівні масових асоціальних практик*. Така особливість, у свою чергу, має своїм наслідком і розуміння окремих проявів фонових для злочинності явищ у дещо ширшому форматі: подальше дедуктивне опрацювання масиву асоціальних практик, зведених у межі досліджуваної категорії, виявляє в кожному конкретному випадку індивідуальної деструктивної поведінки (як окремого прояву фонового явища у поведінці особи) специфічні, функціонально однорідні й водночас відмінні від злочинності й злочинної поведінки (проте тісно з нею пов'язані) риси.

– **с. 239.** Під фоновими для злочинності явищами можна розуміти форму соціальної девіантності, що виражається у масових, статистично стійких проявах незлочинної аморальної поведінки (діяльності), яка відображає особистісні деформації, а також дію видових (групових) суспільних суперечностей, здатних детермінувати вчинення окремих злочинів і злочинність у цілому. До таких явищ узвичаєно відносити алкоголізацію, наркотизацію, проституцію, суїцидальність, бродяжництво, безпритульність, расизм, ксенофобію тощо. Цей перелік фонових явищ не є вичерпним, що зумовлено історичною мінливістю девіантності й окремими специфічними аспектами її відтворення.

ПРОТИДІЯ ПОЛІТИЧНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

– **с. 444–450.** У кримінологічній науці традиційно протидія злочинності розглядається диференційовано з поділом на три рівні: загальносоціальний, спеціальнокримінологічний та індивідуальний. Такий підхід є в цілому доцільним, перевіреним практикою й дозволяє специфікувати кримінально-превентивні заходи за масштабом їх впливу на криміногенні фактори. Але в розрізі протидії політичній злочинності практико-перетворювальний потенціал такого підходу виявляється дещо обмеженим, а його застосування може лише ускладнити злагоджену

запобіжну діяльність, дезорганізувати її. Це пояснюється тим, що політична злочинність є унікальним соціально-правовим феноменом. Його своєрідність і відмінність від інших видів злочинності проявляються не тільки й не стільки у предметному колі злочинів як кримінально-правових його проявів, скільки у детермінантах. Останні формуються у надрах первинних суб'єктів політики, але їх дія цими суб'єктами не обмежується – вони екстраполюються та видозмінюються у найвищих ланках соціально-управлінського апарату. І навпаки, чинники та прояви дисфункцій політики в організаційних структурах вищого рівня (органах державної влади) породжують політичну злочинність і владного, й опозиційного характеру (зокрема, і широкоелекторального); так формуються цикли криміногенної самодетермінації. Тож, дія факторів політичної злочинності не локалізується певними галузевими чи територіальними, суб'єктними межами, а поширюється на всю соціальну структуру. Тому практично будь-який із пропонованих заходів протидії політичній злочинності одночасно проявляє свої властивості і як загальносоціальний, і як спеціально-кримінологічний. У зв'язку з цим варто зробити акцент не на рівні, а на змісті умовно однорідних заходів, що ґрунтуються на відповідних характеристиках детермінаційного комплексу політичної злочинності. Їх кримінально-деструктивний вплив потенційно є багаторівневим.

1. *Заходи формування прогресивної ідеології безпечного суспільного розвитку.* У цьому контексті варто зауважити, що з огляду на специфіку новітніх інформаційних загроз державному суверенітету, які, крім іншого, знайшли свій прояв в інтенсифікації політичної злочинності сепаратистського спрямування, одними з фундаментальних, стратегічних завдань є такі: а) обґрунтування підстав (історичних, культурних, геополітичних, етнічних, економічних та інших) існування багатонаціональної держави України у визначених територіальних межах, широке інформування населення; б) розроблення на виваженій соціально-філософській основі ґрунтовної ідеології державного будівництва як генерального методологічного посилу спільного співіснування громадян України; в) планомірне впровадження виявлених та обґрунтованих факторів, обставин та основ державного суверенітету в межах визначеного кордону та принципів і напрямів взаємовідносин держави й особистості (громадянина) у процес дошкільної, шкільної, вищої, академічної освіти й самоосвіти. Вочевидь, кожне із зазначених завдань націлено на формування, зміцнення суспільно-політичної свідомості, розвинені форми якої здатні закласти в її носіїв тенденції до деструкції тих основ суспільного співжиття, які в науці отримали назву криміналізму. При цьому слід провести серію міждисциплінарних досліджень, спрямованих на формування фактологічно насиченої, історично узгодженої та методологічно виваженої системи ідей і положень щодо: а) причин, функцій та цілей перебування багатонаціональної групи людей (народу України) у межах визначеного чинним законодавством України державного кордону; б) принципів організації співжиття як усередині держави, так і у зовнішньополітичних

контактах; в) ролі й відповідальності держави у справедливому розподілі благ і ресурсів, створенні умов для реалізації можливостей, свободи кожного громадянина й аналогічних гарантій щодо його нащадків (в аспекті концепції прав майбутніх поколінь); г) ролі й відповідальності громадянина перед державою як колективним гарантом забезпечення прогресивного розвитку всього народу; д) характеру загроз і ризиків (як внутрішніх, так і зовнішніх), що можуть вникати на шляху реалізації доктрини.

2. Економічні заходи. Як і попередній блок запобіжних заходів, економічні трансформації належать до загальносоціального рівня протидії злочинності, і політична злочинність у цьому сенсі не є винятком. Стратегічно важливими в цьому аспекті є такі напрями економіко-превентивної діяльності:

а) *концептуальна реформа системи господарювання на основі ідеології соціального лібералізму*; наразі в Україні сформувалися окремі елементи економічної моделі класичного лібералізму, що спирається на постулати А. Сміта, зорієнтовані, перш за все, на активного діючого суб'єкта виробничих відносин; водночас теорія та практика саме соціальної парадигми лібералізму (за моделлю Дж. М. Кейнса) є найбільш близькими й привабливими для української пострадянської ментальності (йдеться не стільки про механізми узгодженості ліберальних і соціалістичних цінностей, скільки про їх органічний синтез, про їх структурну цілісність¹), більш того, в умовах кризового стану, зумовленого, крім іншого, фінансовим тягарем, що лягає на плечі держави й усього суспільства у зв'язку з військовим протистоянням терористичним загрозам і діяльності незаконних збройних формувань в окремих районах Донецької та Луганської областей, виникає гостра потреба у використанні соціально зорієнтованих механізмів перерозподілу сукупного національного доходу; підтримка найменш соціально незахищених верств населення — запорука не лише прийнятного стану загальнокримінальної злочинності, а й політичної стабільності та, як наслідок, ефективного запобігання злочинам політичної спрямованості;

б) *формування системи енергетичної безпеки України* на засадах різноджерельних надходжень енергоносіїв, передусім це стосується природного газу, вагомим імпортером якого в нашу країну, як відомо, залишається російська федерація, що забезпечує останній чималі можливості й підстави для неформального політичного тиску.

3. Заходи забезпечення інформаційної безпеки набули виняткового значення в умовах протистояння зовнішній агресії, військова та економічна складові якої підсилюються комплексом дій інформаційного характеру. Йдеться про формування системи протидії дезінформації, контрпропаганди та мінімізації кібернетичних загроз. Особливої важливості в цьому аспекті набуває злагоджена взаємодія громадськості, держави й засобів масової інформації.

4. Правові заходи. Аналіз досвіду функціонування політичної системи

¹ Гальчинський А. С. Лібералізм: уроки для України. Київ : Либідь, 2011. С. 74–75.

дозволяє констатувати наявність значної кількості прогалин у правовому регулюванні, які в низці випадків сприяють поширенню суспільно небезпечних практик у діяльності політичних акторів¹, формуванню комплексу умов для вчинення та приховування злочинів політичної спрямованості. До таких прогалин, зокрема, можна віднести «білі плями» в механізмі правового регулювання суспільних відносин у сфері фінансування діяльності політичних партій, передвиборчих кампаній кандидатів у народні депутати України, депутати місцевих рад і на посаду Президента України. Асиметрія фінансових можливостей різних політичних партій і блоків створює диспропорцію можливостей представництва інтересів населення на політичній авансцені та сприяє загостренню суспільних суперечностей.

У зв'язку з цим необхідним і своєчасним із кримінологічної точки зору є ухвалення Закону України «Про фінансування політичних партій», в якому слід чітко визначити порядок забезпечення фінансування їх діяльності як у періоди виборчих кампаній, так і поза ними. Окремо варто передбачити механізми контролю та фінансової звітності політичних партій та обов'язкове декларування як надходжень, так і витрат.

Крім того, існує потреба у *вдосконаленні кримінально-правових заходів запобігання політичним злочинам*. У цьому аспекті доцільно поставити питання про криміналізацію двох типів діянь.

1. *Зловживання правом особистого голосування на засіданнях Верховної Ради України*. Йдеться, зокрема, про таке явище, яке у публіцистиці отримало назву «кнопкодавство» та яке полягає у використанні депутатами фактичної можливості для голосування за інших депутатів і від їх імені всупереч встановленим законом вимогам щодо виключно особистого голосування. Такі дії, безсумнівно, характеризуються вельми високим ступенем суспільної небезпечності, адже здатні впливати на визначення та реалізацію державної політики в цілому й окремих її складових; створювати загрози національній безпеці й ефективності державного управління в окремих галузях народного господарства та сферах правового регулювання, провокувати наростання соціальної напруженості та як наслідок – зумовлювати підвищення девіантогенного, криміногенного потенціалу суспільства. У зв'язку з цим доцільно внести зміни до КК України, доповнивши його статтею 344¹ «Незаконні дії з персональною електронною картою для голосування народного депутата України»²;

2. *Політична ненависть (нетерпимість)*. Пропонується визнати таку кваліфікуючою ознакою юридичних складів умисного вбивства, умисного тяжкого й середньої тяжкості тілесного ушкодження. Цей крок варто розглядати в контексті розробки таких загальнонаукових кримінологічних проблем, як протидія злочинам ненависті (hate crimes), і кримінальним

¹ «Актор» (соціол.) — індивід, суб'єкт, що чинить дію, спрямовану на інших.

² Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : моногр. Харків : Діса Плюс, 2016. С. 655.

формам дискримінації, зокрема за ознакою політичних переконань. Також не можна залишити поза увагою давно існуючу потребу у запровадженні в практику протидії злочинності інституту кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їх проектів. Завдяки цьому з'явиться можливість на ранніх стадіях виявляти ознаки готування та безпосереднього використання зі злочинно-політичною метою механізмів правотворчості. Отже, нагальною залишається потреба в ухваленні Закону України «Про кримінологічну експертизу нормативно-правових актів і їх проектів» і відповідної методики її проведення. У науці уже сформовано низку пропозицій із цього приводу¹.

У контексті оптимізації правових засад протидії політичній злочинності, варто також говорити і про *внормування лобістської діяльності*. Цей крок дозволить знизити криміногенність політики стосовно детінізації процедур реалізації політичних та економічних інтересів через публічні інструменти впливу.

Окрім легалізації та належного внормування лобістської діяльності, суттєвим антикримінальним, зокрема антикорупційним, кроком має стати *вдосконалення правового регулювання порядку формування виборчих списків партій* у Законі України «Про вибори народних депутатів». І досі цей процес залишається достатньою мірою тіньовим, політико-корупційним, завдяки чому зумовлює можливості «входження» до політики через фінансове стимулювання керівників політичних сил.

У зарубіжних політичних та правових системах (Великобританія, Канада, Литва, Польща, США, Франція, ФРН та ін.) вже давно вироблено відповідні механізми фільтрації недобросовісної компоненти кадрової політики партій, зокрема під час формування з їх представників корпусів виборчих органів. Так, практикуються два основні варіанти визначення виборчих списків партій: 1) *праймеріз* – попереднє оцінювання думок як виборців, так і членів партій, на підставі яких формуються партійні списки; 2) *внутрішньопартійне рейтингове голосування*, коли делегати місцевих осередків на з'їзді партії визначають найбільш гідних кандидатів до списку відповідної політичної сили як суб'єкта виборчого процесу. З урахуванням вітчизняних політичних традицій та електоральної культури ефективнішим видається саме другий варіант, який більшою мірою забезпечує формалізованість і відкритість процесу формування виборчого списку.

5. Політичні заходи:

- деполітизація правоохоронної та судової системи;
- інтенсифікація зовнішньополітичної роботи щодо залучення України до існуючих систем колективної безпеки або ж ініціювання створення нової – регіональної системи ідентичного значення;

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. : Кн. 3. Київ : Ін Юре, 2007. С. 197–254; Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні : моногр. Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. С. 425–445; Орлов Ю. В. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проектів: науково-методичне забезпечення : моногр. Сімферополь : Кримнавчпеддержвидав, 2010. С. 131–196; Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : моногр. Харків : Діса Плюс, 2016. С. 630–652 та ін.

- наукова розробка та впровадження в практичну діяльність концепції дипломатичної превенції політичних злочинів;

- розвиток інституту політичної відповідальності органів державної влади, політичних партій, громадських організацій та персональних політичних акторів;

- запровадження у процес правотворчості та контролю за діяльністю публічної адміністрації інституту електронних петицій та інших форм громадського політичного контролю.

Стосовно *деполітизації правоохоронної та судової системи* аргументованими слід визнати положення проекту Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України, згідно з якими на рівні МВС та Національної поліції необхідно розробити систему менеджменту та механізми виконавчого контролю (розмежування компетенції, усунути дублювання повноважень), які зведуть до мінімуму можливість ухвалення керівництвом рішень безпосередньо під впливом політичних сил або ж власних політичних уподобань.

Не менш гостро стоїть сьогодні проблема політичної залежності функціонування судової системи. Використання інструментів «правосуддя» з метою впливу на конфігурацію політичних факторів значного поширилося, а призначення суддів на посади, як засвідчують експертні оцінки, у низці випадків стало справою не стільки корупційних зловживань, скільки політичних послуг. Тому цілком закономірним стає зворотній зв'язок між суддівською діяльністю та сферою політичних інтересів.

Реалізація *напрямую інтенсифікації зовнішньополітичної роботи щодо залучення України до існуючих систем колективної безпеки або ж ініціювання створення нової (регіональної) системи ідентичного значення* у перспективі здатна буде забезпечити здійснення суттєвого раннього профілактичного, а також безпосереднього превентивного (припиняючого) впливу на політичні злочини, пов'язані із зовнішньою військовою, кібернетичною та змішаною (гібридною) агресією;

Під *науковою розробкою та впровадженням у практичну діяльність концепції дипломатичної превенції політичних злочинів* мається на увазі використання потенціалу дипломатичного впливу на рівні міжнародних і міждержавних взаємодій (як офіційних, так і неофіційних) для запобігання зовнішньополітичним злочинним діям щодо України;

У контексті *розвитку інституту політичної відповідальності органів державної влади, політичних партій, громадських організацій та персональних політичних акторів*, на особливу увагу заслуговують питання реформування правових підстав і механізму застосування: а) імпідменту Президента України; б) розпуску парламенту; в) оголошення вотуму недовіри уряду та окремим міністрам; г) процедури відкликання виборцями народних депутатів з обраних за одномандатними виборчими округами; Запровадження у процес правотворчості та контролю за діяльністю публічної адміністрації інституту електронних петицій та інших форм громадського політичного контролю окремих коментарів не потребує.

Актуальною в процесі протидії політичній злочинності залишається і низка спеціально-кримінологічних, серед іншого і юрисдикційних, заходів запобігання, виявлення та припинення політичних злочинів. Основні завдання в цьому аспекті покладають на оперативні підрозділи Служби безпеки України та Служби зовнішньої розвідки.

ТЕРОРИЗМ ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ

– с. 451–452. Тероризм можна розглядати як елемент культури Постмодерну – з безумовним негативним значенням, вкрай небезпечним, аморальним і протиправним, але все ж таки як складову культури людства епохи деконструкції реальності. Справа в тому, що як з одного, так і з іншого боку, терористична діяльність сприяє консолідації, змобілізованості та, врешті-решт, ідентифікації, інклюзивності особистості до соціальних груп: чи то «борців за справедливість (свободу)», чи то реальних і потенційних жертв терактів.

Тероризм більшою мірою, ніж будь-які інші організовані кримінальні феномени, ускладнено системним і в цілому керованим комбінуванням мотиваційних основ соціальної діяльності. Неважко уявити, що політичні, егоїстичні за своєю природою, мотиви й відповідні цілі умовних модераторів, керівної ланки терористичних організацій жодним чином не збігаються з мотивами саморуйнівної поведінки терористів-смертників – безпосередніх виконавців терактів. Втім, необхідність мобілізації зусиль стосовно значної кількості людей, налагодження мережевої, у сучасному форматі – здебільшого горизонтальної структури відтворення тероризму вимагає належного ідейного обґрунтування консолідуючого начала. Несправжній характер останнього дозволяє розглядати внутрішню логіку структурування та діяльності терористичних організацій із точки зору обману, предметом якого є воля, свобода, життя та здоров'я виконавців терористичних актів.

Така складна, внутрішньо суперечлива конструкція сучасного тероризму диктує необхідність діалектичного сприйняття його природи як вкрай неоднозначного, багатоаспектного й багатопланового феномену. У цьому сенсі юридичний бік розуміння останнього не суперечить, а доповнюється політологічним, соціально-психологічним, культурологічним і філософським. Отже, відкриваються принаймні три виміри сприйняття тероризму: окремий (індивідуальний – юридичний, індивідуально-психологічний), частковий (соціально-психологічний, груповий) та загальний (управлінський – політичний, економічний; масовий – культурно-психологічний). Важливо наголосити, що на кожному з них, по-перше, відбувається, як правило, протиставлення адміністрування виконанню. По-друге, кожен із них принаймні на локальному рівні часто передбачає протилежні як правові, так і етичні оцінки. По-третє, тероризм існує не у соціальному вакуумі, а завжди вмонтовується в конкретну історичну епоху, породжується нею і є її проявом. Тому соціально-культурний контекст тероризму є невід'ємною складовою його природи. Отже, кожен із зазначених вимірів відтворення тероризму виявляє

додаткові площини як конверсійного аналізу, так і аналітичного синтезу ознак терористичних практик у єдиному феномені, що проявляється в системі ворожнечі, дезінтеграції та ненависті.

– **с. 454.** Під *тероризмом* пропонується розуміти культурно-психологічний і соціально-правовий феномен, який виражається у системі агресивно-насильницьких політико-кримінальних та/або суто кримінальних інституційних практиках, що ґрунтуються на залякуванні людей через застосування до них насильства, знищення або пошкодження майна з метою асиметричного впливу на процес ухвалення публічних рішень

ВІЙСЬКОВА ЗЛОЧИННІСТЬ

– **с. 536.** *Військова злочинність* – це сукупність передбачених кримінальним законом суспільно небезпечних діянь, учинених особами із Збройних Сил України, інших військ і військових формувань, а також громадянами, що перебувають у запасі, під час проходження ними військових зборів, і персоналом військових частин, з'єднань та установ у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків або в розташуванні цих частин, з'єднань та установ, за певний період часу і в певному просторі.

– **с. 543.** Військовослужбовців, засуджених за різні злочини, відрізняють негативні, а також соціально не схвалювані риси характеру, а позитивні риси характеру проявляються значно меншою мірою. Злочинцям-військовослужбовцям властиві такі риси: низькість духовних потреб та інтересів, зневажливе ставлення до військової служби, статутних вимог і заборон, неповнота, перекошеність або дефектність правосвідомості, переважання примітивно-побутових спонукань, легкість мотивації з неглибокою критичною оцінкою життєвої ситуації, в якій вчиняється злочин, слабка розвиненість передбачення наслідків своїх дій, конформність суджень і поведінки й емоційна нестійкість.

Майже в кожного третього військовослужбовця відзначається переважання злості та нахабності; у кожного п'ятого – жадібність, цинізм, егоїзм і мстивість, а також такі риси, що ускладнюють соціальне спілкування, як емоційна нестійкість і зарозумілість. Із соціально схвалюваних і позитивних рис найбільш поширені товариськість; тільки в кожного восьмого виявлялися доброта, довірливість і безкорисливість. Наведені дані свідчать про негативні (небажані) індивідуальні особливості цих осіб, серйозний недогляд у їх моральному вихованні. З усіх засуджених військовослужбовців антигромадські потреби й інтереси прищеплювалися під час виховання в родині, під впливом неформальної групи з асоціальними тенденціями й під час конкретних життєвих ситуацій. Характерною є наявність духовної бідності й перекошених потреб, що виражаються в алкогольній і наркотичній залежності, у легковажному способі життя.

– **с. 544.** Кримінологічний портрет особи злочинця-командира (начальника) залежить від характеру злочину, який вони вчиняють. Спільними для всіх ознаками є такі: це особи чоловічої статі у віці від 25 років і старше з вищою військовою або спеціальною освітою, одружені, раніше не судимі, спостерігаються ведення негативно спрямованого

соціального способу життя та схильність до систематичного зловживання алкоголем, рідше наркотиками, що, безумовно, призводить у першу чергу до порушення нормального функціонування сім'ї й руйнування цінних сімейних зв'язків. З психологічної точки зору є характерним невисокий рівень інтелекту, серед ціннісних орієнтацій у них домінують індивідуально-егоїстичні переконання й погляди, очевидною є явне переважання матеріально-біологічних потреб над духовними; ці особи характеризуються зниженою емоційною стійкістю, надмірною імпульсивністю й, агресивністю; їм притаманні брехливість, грубість, цинізм і завищений рівень самооцінки; вони мають низький рівень культури, відносин і поведінки, примітивність інтересів і ціннісних орієнтацій і не мають стійких життєвих планів. Наприклад, особи, які вчиняють насильницькі злочини, характеризуються відчуженням від інших, емоційною нестійкістю та психопатичними рисами характеру; особливо помітні грубість, цинізм, нав'язливість і ворожість до оточуючих.

Підсумовуючи, варто вказати, що викладеними компоненти «Академічного курсу» не вичерпується його інноваційний потенціал. Багато інших положень є унікальними для вітчизняної кримінологічної науки і яких не знайти в інших виданнях навчально-методичного штибу. Отже, із впевненістю можна стверджувати, що рецензоване видання може та має бути рекомендоване до використання в освітньому процесі та науковій діяльності.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2022

Ivan V. KRITSAK,

PhD in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

UPDATING OF NEW MEANINGS OF THE ACADEMIC COURSE "CRIMINOLOGY" UNDER THE GENERAL EDITION OF A. N. LITVINOV FROM THE POSITION OF EDUCATIONAL-SCIENTIFIC AND SPIRITUAL-VALUE

The article is a review and review article and is devoted to the description of individual substantive components of the academic course "Criminology" edited by A. N. Litvinov (2018). Attention is focused on the scientific and methodological foundation of this work. The genesis and stages of formation of the scientific criminological school of the Kharkiv National University of Internal Affairs are briefly defined. The development of this school naturally predetermined the appearance of this publication, which is undoubtedly recommended for use in the educational process and scientific activities.

Key words: *manual, criminology, scientific school, scientific innovations, fundamental research, educational process.*

ТРИБУНА МОЛОДИХ УЧЕНИХ

УДК 351.74:061.1(100)

Мері Андраніківна АКОПЯН

(Міністерство внутрішніх справ України)

ФАКТОРИ ПРОВЕДЕННЯ МИРОТВОРЧИХ МІСІЙ ТА ОСОБЛИВОСТІ СПІВЖИТТЯ ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ СТРУКТУР: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ВИВЧЕННЯ

Постановка проблеми. Той чи інший науковий матеріал потребує постійного переосмислення з позицій сучасності. І здавалось би, вже багато сказано про мир і безпеку у світі, шляхи їхнього досягнення, однак в умовах сучасної російсько-української війни виявилось, що все міжнародне право в один момент зійшло нанівець. Як важливо в нинішніх умовах кожному адміністративісту-управлінцю та й взагалі особистості з високими людськими якостями бути справжнім дипломатом-миротворцем з відстоюванням істинності та вмінням розцінити пропорційність необхідного втручання у ті чи інші соціальні процеси. В Україні надзвичайно мало справжніх фахівців-міжнародників, які добре знають свою справу, а факультети міжнародних відносин з підготовкою фахівців міждисциплінарного профілю саме у поліцейських навчальних закладах, так і не знайшли своєї практичної реалізації. Підготовка управлінців-дипломатів у найрізноманітніших галузях наукового знання, вміння схилити професіоналів у необхідне русло, – проблема, яка залишається, вона неабияк актуальна, а дослідження її нових граней є справою не згасає в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На важливості досліджуємої проблематики звертали увагу вчені адміністративісти, які підіймали питання участі працівників правоохоронних органів, у тому числі поліцейських, в міжнародних миротворчих операціях з підтримання миру та безпеки, серед яких зокрема: О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, А.В. Войчиховський, О.В. Джафарова, М.В. Міхеєва, О.В. Міщерякова, К.М. Рудой, О.О. Теличкін

тощо. Але, в той же час, залишаються питання, які потребують додаткового вивчення, як-то фактори проведення миротворчих місій та особливості співжиття представників різних поліцейських структур.

Мета статті – провести теоретико-правове вивчення факторів проведення миротворчих місій та проаналізувати особливості співжиття представників різних поліцейських структур.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Методологічний інструментарій досягнення миру і безпеки у світлі подальшого розроблення адміністративно-правової та управлінської складових.* На початку слід зазначити позицію А. А. Бреусенко-Кузнецова в контексті сучасних глобалізаційних процесів з позицій психологічних факторів виокремлює емпіричні різновиди так званих міфів та ритуалів у досягненні миру та безпеки. Вчений відзначає, що *ритуал переговорів* (демократичний ритуал, що служить в умовах штучного міфу для «розв'язування рук»). Коли ритуальні переговори, то в них важлива не перемога, а участь; перемога у ритуальних переговорах іноді може стати поразкою переговорного обряду. Конфліктологічний «міф» про те, що «Виграти може кожен» – Х. Корнеліус, Ш. Фейр – не враховує «демонічного» моменту абсолютної деструктивності (коли мета однієї зі сторін – не виграти в якоїсь зацікавлюючої частини, а будь-якою ціною змусити протилежну сторону програти). Парадоксально, у сучасній практиці переговорів, де беруть участь демократ і недемократ, часто виявляється, що перший, маючи справу з не-демократом, вважає за можливе вдаватися до тоталітарних методів (санкції, загрози і т. д.), а другий, будучи залученим до демократичного ритуалу, зобов'язується діяти лише демократично. *Ритуал санкцій та бомбометання* (належить демократії войовничій, можна сказати, демократичній диктатурі, що спирається насамперед на силу). У ритуальному бомбометанні штучного міфу конкретика процесу не важлива – а якщо штучний міф, ще і демократичний, то однозначно шкідлива. Важливою є абстрактна «ефективність»; смерті подібно до «демократа» американського стибу припинити бомбардування до того, як настало щось, що можна вважати ефектом (і що може виправдати весь попередній кривавий процес, всі супутні «сльозинки дитини»). Ритуал суду (служить підтвердженням заднім числом правоти сумнівних процесів). Цей обряд покликаний замінити собою «суд історії»; він забезпечує сприятливий «вирок історії» для того, хто цей суд організував та забезпечив статутом. Ритуалам штучного міфу протистоять вчинки. «Вчинок / ритуал» - важлива опозиція, акцентована В. А. Роменцем стосовно ще давньокитайської культури. Вчинок – це механізм самодетермінації людини, тоді як ритуал – механізм детермінації зовнішнім. Вчинок вириває людину з умов; якщо це гра штучних, несправжніх умов, то вчинок рятує людину в екзистенційному плані¹.

Справді, опрацювання проблеми досягнення миру і безпеки в умовах

¹ Бреусенко-Кузнецов А. А. К социально-психологической реабилитации военнослужащего в связи с экстремальными ситуациями миротворческой миссии. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2010. № 3. С. 88-89.

російсько-української війни є надзвичайно актуальною з позицій методології та цілей, які переслідуються. Слід пам'ятати, що всяка війна завершується перемовинами, діловими переговорами і врешті-решт так очікуваним миром. Людством впродовж віків вироблено багато порад, як не допустити війну, однак всеохоплююча, нерідко гріховна свобода сприяє тому, що людина як істота соціальна у силу людських немочей піддається різного роду злодіянням, що переростають у більш глобальні стани і зрештою, війну, як результат, войовничих процесів, сперечань одних з іншими. Лише в умовах війни можна зрозуміти та глибоко усвідомити як важливим є мир у всьому світі. Водночас зважаючи на релігійно-традиційну та культурну складову тут слід враховувати, що такий мир можливий в результаті праведності, а не гріховності станів і життя у всьому світі. Коли продукуються великі об'ємні цілі, наголошуємо, саме гріховності, тих же прав людини чи інших негативних явищ і феноменів, тоді рано чи пізно війна неминуча. У цих процесах, точніше з позицій розгляду заданої проблеми, надзвичайно важливо враховувати саме те, яким чином можна подолати незаконні, не правові, не гуманні рішення крізь призму співставлення гріха і праведності.

З іншого боку, багатьма авторами відстоюється позиція, наскільки важливими в умовах демократичного соціуму для розв'язання конфлікту є переговори з надією, що наступного дня вони неодмінно дадуть бажаний результат діючи на принципом «ранок вечора мудріший». Головне, лише бажання досягти миру і йти на взаємні поступки, щоб не піддатись більш глобальним колапсам. Життя людини найвища цінність, воно дається один раз і тут безперечно що, жодна війна не коштує того, щоб його забирати.

Часто віра у те, що виграє сильніший не враховує наслідків злодіянь, адже за кожним кровопролиттям долі людей, деструктивні процеси руйнування інфраструктури, десятилітні історичні обіди та протистояння. Тому за умови, коли для кожної зі сторін бажано виграти процес, важливо прислухатися до зауважень і пропозицій стосовно власних недоліків, які безперечно з боку видніші, чи спонукають протилежну сторону активно вишукувати недоліки у ворогові, щоб змусити задуматись над власними поступками. З іншого боку, тут важлива витриманість часом, а головне дипломатичність і міра не давити на болючі моменти історії чи сьогодення з бажанням досягнення миру, як кінцевої цілі взаємовідносин людства. Змусити протилежну сторону прислухатись, врахування взаємних побажань є нормальною практикою переговорних процесів. Це безперечно складні, довготривалі процеси. Парадоксально, але санкції, взаємні погрози і загрози війни у подоланні сучасних тоталітарних режимів чи протистояння демократичним процесам змушують держави об'єднуватись за критерієм відстоювання національних інтересів, чи всезагального злиття усіх воедино.

І наступний етап войовничості силові методи – бомбардування, подолання чи протистояння диктатурі тощо. Слід пам'ятати, що сучасні демократії і тоталітарні режими ведуть насичене протистояння і боротьбу одних з іншими, а головне, не допустити бомбардувань, що можна вважати

найбільшим ефектом, аніж виправдовування кровавих процесів наслідком чого є зламані долі і сльози людей.

За будь-яких умов важливо враховувати, що в історії все має циклічний процес, одні імперії занепадають, інші pojawiaються формуючи нову геополітичну площину і карту світу, однак мало хто мислить про духовно-сутнісні особливості злодіянь, понівечення, приниження одних народів іншими, коли принцип відплати неодмінно діє. Тому безперечно суд історії, її вирок вступить у законну силу. Як говорить китайська мудрість: не дай Бог нам жити в епоху перемін, адже в умовах революцій, не рідко демонічних станів конфліктів, війни за принципом «апетит приходить під час обіду» у ярості можна натворити багато злодіянь, які століттями не вдасться згладити. У цих процесах важливі благочестиві вчинки самодостойнств людини поступати з іншими так, як би ми хотіли, щоб поступали з нами. Тоді механізм досягнення миру і безпеки неодмінного буде запущений і, все ж, вдасться досягти поставлених цілей. Благочестивість вчинків викриває в людині високі якості, коли створюються відповідні умови насадження миру і добра у вищих екзистенційних цілях, аніж просто земне існування за тваринними інстинктами. Соціальне в людині, її загальна висока соціалізація покликана перемогти.

Психологічні фактори проведення миротворчих місій та особливості співжиття представників поліцейських структур різних соціальних груп і національностей у міжнародних миротворчих операціях. Для міжнародних миротворчих місій характерними є конфлікти, пов'язані зі спільним перебуванням представників різних культур, релігій, традицій. Нерідко, службовий конфлікт, переростаючи в особистісний, може надалі трансформуватися у національний. Особливу складність організаційного характеру являє спільна робота багатонаціональних сил ООН, особливо тих, що отримали широкий світовий резонанс у «гарячих точках», куди направляються представники багатьох країн, що пов'язується з міркуваннями престижу. Ризик виникнення соціально-психологічного феномену різноманітних національних груп виникає при спільному перебуванні 4-х і більше співвітчизників і проявляється у протекційному ставленні до земляків (призначення на командні посади, виділення автотранспорту, пільги тощо). Зважаючи на свою авторитарну сутність поліцейська служба сприяє появі упереджень. Якщо поліцейські не мають досвіду міжнаціонального спілкування, то у багатонаціональному колективі можлива поява і етнічної упередженості¹. Процес психічної адаптації до життєдіяльності в умовах багатонаціонального колективу займає, в середньому, близько 3-х місяців. Його можна прискорити такими факторами, як особливі умови життєдіяльності контингенту та попередній досвід спілкування з представниками інших народів та національностей².

¹ Теличкин А. А. Особенности психической адаптации сотрудников полиции к условиям службы в миротворческой миссии ООН: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Харьков, 1998. С. 99-100.

² Бреусенко-Кузнецов А. А. К социально-психологической реабилитации военнослужащего в связи с

Недаремно К.М. Рудой виокремлює умови ефективного функціонування поліції у світі взагалі і в миротворчих операціях, якими зокрема, визнає: по-перше, наявність відповідної правової бази, яка виражає волю суспільства щодо поліції; по-друге, чітке управління нею з боку національної та регіональної адміністрації; по-третє, соціальна довіра; по-четверте, укомплектованість особовим складом, здатним ефективно виконувати покладені на нього обов'язки; по-п'яте, достатнє фінансування та матеріально технічне забезпечення тощо¹.

В той же час, О. О. Теличкін звертає увагу на психічну адаптацію до особливостей традицій, культури країни перебування. Так, імовірність виникнення стресу на ґрунті відносин із місцевою культурою тим вище, чим більше спостерігач стикається з місцевим населенням. Повна ізоляція від місцевого населення виключає стрес, але уявлення про народ та його культуру будуть нереалістичними (стануть набором особистих проєкцій, інтроектів, соціальних стереотипів). Зустріч з «не найдостойнішими» представниками відповідного народу (типова для миротворчих збройних сил, що виконують поліцейські функції) веде до створення негативних стереотипів. У місцевому населенні починають бачити «лиходіїв», «недолудей», що проявляється у висловлюваннях на кшталт: «Цьому народу довіряти не можна»; «Усі вони тупиці та нероби». 14,4% респондентів з ДП ООН у Югославії відзначили наявність значних відмінностей у культурі як основну проблему для новоприбулих, а 17,9% заявили, що незнання місцевої мови робить їх перебування в країні неповноцінними². Зрозуміло, свій вплив на успішність адаптації має і реальна лояльність місцевого населення, яка зазвичай, неоднакова серед різних його груп. За оцінками спостерігачів ООН, які ранжували воюючі сторони, що розводяться, в Боснії і Герцеговині, найлояльніші до співробітників ООН – серби (їх на перше місце поставило 46,4 % опитаних), далі – мусульмани та хорвати (відповідно 17,9% та 7,2%)³. На реальну лояльність груп місцевого населення впливає і лояльність до населення політики самих миротворців, яка, слід визнати, у стратегічному плані залежить не від самих військових-виконавців місії (в їхню сферу прав і свобод не входить обговорення сумнівних наказів, що виходять від політичного керівництва, і орієнтованих швидше на відстоювання геополітичних інтересів країн гегемонів, аніж на декларовані миротворчі цілі)⁴.

екстремальними ситуаціями миротворчої місії. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2010. № 3. С. 100.

¹ Рудой К. М. Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів поліції України у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки : дис. ... доктра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2020. С. 20.

² Теличкін А. А. Особенности психической адаптации сотрудников полиции к условиям службы в миротворческой миссии ООН: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Харьков, 1998. С. 80.

³ Теличкін А. А. Особенности психической адаптации сотрудников полиции к условиям службы в миротворческой миссии ООН: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Харьков, 1998. С. 79.

⁴ Бреусенко-Кузнецов А. А. К социально-психологической реабилитации военнослужащего в связи с экстремальными ситуациями миротворческой миссии. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2010. № 3. С. 100.

На наш погляд, О. А. Бреусенко-Кузнецов найбільш вдало проаналізував основні форми психічної адаптації до екстремальних умов миротворчої місії пов'язані з клімато-географічними умовами країни перебування; з умовами безпеки; з умовами служби; з національно-мовним аспектом країни перебування; з культурними особливостями; з інтимно-особистісними характеристиками; із побутовими умовами. Вченим акцентується увага на деструктивному впливі реальних поза-миротворчих контекстів декларованих завдань миротворчої діяльності миротворців, особливо що стосується психічної адаптації до екстремальних умов служби¹.

Отож, конфлікти пов'язані з перебуванням у миротворчих місіях представників різних національностей нерідко супроводжуються багатьма факторами особистісного спілкування через різноманітність культур, релігій, традицій, що згодом можуть трансформуватись у міждержавні протистояння. Вдала організація роботи з урахуванням особливостей адміністративно-правової та управлінської складових неодмінно дадуть свої результати. Особливості співжиття багатонаціональних спільнот у гарячих точках накладає відповідальність соціально-психологічного характеру і може викликати значний суспільний резонанс у разі неналежного поведіння миротворців. Звідси, на увагу заслуговує баланс та пропорційність інтересів держави у якій здійснюється така місія та особистісно-культурні фактори, які згодом переростають у більші масштаби соціальної значущості.

Загальновідомим є вислів, що якщо уявити безлюдний острів і на ньому буде двоє людей, то вже можна говорити про відносини управління, тобто влади і підпорядкування. Говорячи про миротворчі операції атрибути співжиття різних національностей та виконання ними місії щодо врегулювання конфліктів воістину є миротворчою справою вищого масштабу осмислення. Однак у таких національних групах нерідко виникають конфлікти, протистояння, суперечки, що в подальшому можуть особливим чином відобразитись на загальному здійсненні такої місії. За цих умов для поліцейського надважливим є досвід міжнаціонального спілкування з елементами неупередженого ставлення. Очевидно психологічна адаптація до складних умов відірваності від сім'ї, інші фактори налаштовує на особливі умови життєдіяльності, управлінської та «добродіяльній» роботи чи по-можливості усамітнення та наукових роздумів. Тут потрібен неабиякий досвід представників в яких за плечима багаж знань, що дає проводити лекції-тренінги на високому теоретико-практичному, інтелектуальному рівні, щоб формувати атмосферу єдності духу та ідеологію розуміння ситуації, глобальних протистоянь і, зрештою того, що в основі конфліктів і воєнних станів закладена понівечена доля людини, порушені її права, розбита інфраструктура і житлові будинки,

¹ Там само, с. 102.

втрачені назавжди рідні і близькі. Бути за таких умов миротворцем особлива місія і честь, що покладається на поліцейського.

Неабияка місія на цьому етапі полягає у психологічній адаптації до умов, які склалися, розуміння і глибоке усвідомлення ситуації чим формуються особливі взаємозв'язки з місцевими населенням, що дає бажання працювати з повною віддачею сил, заради торжества миру і милосердя, коли у місцевому населенні намагаються бачити заручників ситуації вищих глобальних цілей. Таким відношенням до людини за принципом «як би це був рідний брат чи сестра», зрозуміло, що можна завоювати лояльність і довіру громади, відстоюючи загальні засади справедливості, цим самим здобуваючи повагу колективу. Грамотність та освіченість, відмінне знання мови народу, де перебуває миротворець, бажання і вміння донести і подати необхідну інформацію на високому миротворчо-інтелектуальному рівні є вищим пілотажем майстерності дорученої справи. Цим самим формується загальна політика найзагальнішого стратегічного і тактичного рівнів, яка, багато, залежить від лідерів та бажання проявити ініціативу особисто кожним миротворцем.

Висновки. Говорячи, про сьогодишню російсько-українську війну слід згадати зачатки стравання західної та східної України практично з часів отримання нею незалежності за ознаками мови, релігії (поділ на греко-католицьку та православну території), бачення себе у союзі з європейськими чи євразійськими країнами, та багато інших факторів, які безперечно впливали на загострення загальнонаціональної обстановки та вилились у нинішню загальну ситуацію військового стану. Відрадно, що у складних умовах сьогодення західна та східна Україна об'єднались, побачили спільні пріоритети і цілі у подальшому відстоюванні територіальної цілісності та розбудові української державності. Тут не можна не згадати про стурбованість та загальну негативну налаштованість через захмарні ціни на житло у безпечних регіонах нашої держави. Це свічить, що ситуація ще до кінця не вчить про справу і місію безкорисливості чи мінімального набуття благ через загальне людське горе. Ескалація загального конфлікту і війни можлива за умови мобілізації сил і бажання відстоювати об'єднання націй і народностей на якісно нових засадах покаяння, милосердного ставлення до ближнього, бажання допомогти піднятися з колін, вийти зі складних умов життя.

Стаття надійшла до редакції 03.06.2022

Mary AKOPYAN

(Ministry of Internal Affairs of Ukraine)

FACTORS OF CONDUCTING PEACEKEEPING MISSIONS AND PECULIARITIES OF DIFFERENT POLICE STRUCTURES COEXISTENCE OF REPRESENTATIVES : THEORETICAL AND LEGAL STUDY

The scientific article uses an interdisciplinary method of scientific research,

which helped to identify the methodology of achieving peace and security from a variety of positions of human psychology, traditional customs and cultural characteristics of peoples, which will inevitably be reflected in administrative law, namely making the right management decisions. It is emphasized that the successful organization of work taking into account the peculiarities of administrative, legal and administrative components will certainly give results. Peculiarities of coexistence of multinational communities in hotspots impose responsibilities of a socio-psychological nature and can cause a significant public response in the event of improper behavior of peacekeepers. Hence, the balance and proportionality of the interests of the state in which such a mission is carried out and the personal and cultural factors, which later grow into a larger scale of social significance, deserve attention. It is necessary to form a general state policy on the most general strategic and tactical levels of peacekeeping missions, which largely depends on the leaders and the desire to take the initiative personally by each peacekeeper.

Key words: *peace, security, democratic processes, spiritual and cultural component, methods.*

УДК 343.9

Павло Юрійович ДАНИЛЬЧЕНКО*(Харківський національний університет внутрішніх справ)*

РАДИКАЛІЗМ ЯК КАТЕГОРІЯ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, ЗНАЧЕННЯ

Постановка проблеми. XXI століття трансформувало класичні виклики для кримінологічної науки на новий лад. Кримінальний радикалізм, характерний для періодів політичних збурень, набув нових відтінків у сучасних суспільствах епохи Постмодерну. І мова не тільки про політичну площину, а про соціальність як таку у найбільш широкому її контексті, про відтворення кримінального радикалізму в маргінальному середовищі взагалі й у середовищі засуджених до позбавлення волі, зокрема. Втім, пізнання новітніх проявів кримінального радикалізму, в тому числі й в українському суспільстві, серед засуджених у виправних колоніях України не може відбутися без глибинного вивчення сутності базової категорії «радикалізм».

Феномен радикалізму у тому чи іншому його прояві неодноразово ставав предметом кримінологічної уваги у працях Г. А. Аванесова, Ю. М. Антоняна, О. М. Бандурки, Є. Ю. Бараша, В. С. Батиргарєєвої, І. Г. Богатирьова, В. В. Василевича, М. Г. Вербенського, В. В. Голіни, В. К. Грищука, О. І. Гурова, С. М. Гусарова, Т. А. Денисової, С. Ф. Денисова, О. М. Джужи, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, О. Г. Кальмана, І. І. Карпеця, О. Г. Колба, О. М. Костенка, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова, А. Х. Степанюка, Є. Л. Стрельцова, В. М. Трубникова, О. Ю. Шостко, І. С. Яковець та ін. Варто відзначити і монографію Н. Г. Маслової «Протидія кримінальному радикалізму в Україні» (2020 р.). Віддаючи належне сформованому масиву знань, не можна не відмітити також і того, що в ньому залишаються вільні місця для наукового пошуку, а низка вихідних понять є дискусійними, потребують подальшого вдосконалення. Це ж відноситься і до поняття радикалізму, його сутності.

Метою наукової статті є надання опису і пояснення радикалізму як феномену та складової кримінологічного дискурсу, визначення його поняття.

Виклад основного матеріалу. першою задачею нашого дослідження є вираження сутності й поняття радикалізму і як соціально значущого, і як персонально фокусованого (соціально не значимого або ж, принаймні, не настільки значимого як особистісне для індивіда) феномену. Постановку цієї задачі вважаємо методологічно важливою, з якої вже випливає перша заувага про націленість розкриття змісту радикалізму, рухаючись щонайменше двома лініями: 1) діяльнісно орієнтованою, протягом якої радикалізм постає як соціальна практика; 2) екзистенціально орієнтованою, уздовж якої, на декількох поверхах пізнання радикалізм виявляє своє внутрішньо-буттєве єство, символічно-акціоністське проявлення, яке виражає гони онто-філогенетичних природничо-культурних суперечностей, надскладні заплоти яких розгортаються у персонально-експансіоністських психічних просторах.

Послідовний рух цими напрямками вимагає, все ж, деякої послідовності, не в останню чергу, зумовленої лінійністю текстуальних (засобами фонетичного алфавіту) інструментів виразу думки. Ця лінійність вимальовує два відповідні виміри відтворення радикалізму, себто як явища соціального (у значенні відносно масових практик), а також як суто індивідуальних душевно-поведінкових збурень. Спершу звернімося до радикалізму як соціальної практики. Саме цей ракурс сприйняття цього феномену виявляється домінуючим у дослідницьких колах з проблем соціології, політології, культурології, кримінології.

Прийнято вважати, що радикал – прихильник крайніх заходів, рішучих дій. Радикалізм – світогляд і політика радикалів; обстоювання і застосування радикальних, зокрема політичних, заходів у розв'язанні питань теорії і практики¹. Здійснений Н. Г. Масловою розлогий аналіз численних наукових джерел, дозволив дослідниці дійти висновку, що радикалізм – це узагальнююча категорія, яка відображає прагнення до докорінних змін, охоплює ідеологічні цілі й засоби їх досягнення². Але неважко помітити, що в науці міцно утвердилося переважно політологічне розуміння й пов'язане із ним, тобто із політичним забарвленням, юридичне та кримінологічне бачення радикалізму. У довідкових же політологічних джерелах наголошується на тому, що радикалізм є теорією і практикою, що полягають в обстоюванні та застосуванні рішучих заходів, спрямованих на здійснення докорінних соціальних перетворень³; йому властива незмінність виконуваної ним функції соціальної та політичної критики, яка визначає

¹ Словник української мови. Академічний тлумачний словник : у 11 т. Т. 8 / В. М. Білоноженко, В. В. Жайворонок, В. П. Забеліна, Ш. Г. Кренцель та ін. ; за ред. В. О. Винник, Л. О. Родіної, Т. К. Черторизької ; голов. ред. І. К. Білодід ; Інститут мовознавства АН УРСР. К. : Наукова думка, 1977. С. 28.

² Маслова Н. Г. Протидія кримінальному радикалізму в Україні : монографія. Харків : Діса плюс, 2020. С. 10.

³ Бороздин А. Н., Сацута А. И. Политология в понятиях, категориях и персоналиях: словарь-справочник. М. : МосУ МВД России, 2012. С. 56; Маслова Н. Г. Протидія кримінальному радикалізму в Україні : монографія. Харків : Діса плюс, 2020. С. 10.

його історичні кордони та субстанціональність¹. Аналогічної позиції дотримується і Є. О. Васильчук, вказуючи, що радикалізм як соціально-політичний феномен є специфічним типом мислення та комплексом рішучих безкомпромісних дій, орієнтованих на оновлення суспільних відносин шляхом революційної трансформації базових засад суспільства².

Виходячи з констатації політологічного ухилу у тлумаченні й використанні категорії «радикалізм» у сучасній доктрині, а також, враховуючи ретроспективу становлення й оперування нею (категорією), Н. Г. Маслова висловлює цікаву думку, акцентуючи на тому, що радикалізм виводиться з ідейно-методичного ланцюжку концептів «консерватизм – лібералізм (або лейборизм) – радикалізм». Цебто від орієнтації на традицію, через поміркованість перетворень і поступову ревізію засад політичного устрою й до перетворень різких, докорінних і безкомпромісних. І це, наголошує вона, принципово важливо зафіксувати: радикалізм є контекстуальним, але при цьому його опозиційність є не стільки сутнісною, змістовною та ідеологічною, скільки функціональною; вона (опозиційність) виражає не цінність, а принцип, метод. Зміст переноситься з ідеї чи цінності на дію, на спосіб³. Думка цікава, однак, як видається, не позбавлена можливостей для критичного аналізу.

Гадається, у викладеному розумінні радикалізму дещо перебільшеним є значення хоча і важливого, але не виключно важливого чи сутнісно визначального інструментального, зовнішнього його боку, про що свідчить недвозначно зроблений акцент на функціональному, методичному компонентів радикалізму як центруючому. За такого підходу геть втрачаються відмінності між радикалізмом та екстремізмом, а сам радикалізм зводиться до методу, способу діяльності, а не до властивості такої діяльності. З нашої точки зору, Н. Г. Маслова, правильно вказавши на опозиційну природу радикалізму, далі провадила мисленнєвий, дослідницький рух за другорядним напрямом: замість поглибити ідею контрверсійності, опозиційності як змісту радикалізму, науковиця перейшла на інший, не настільки важливий аспект радикалізму, що виражає виключно його об'єктивний функціонал.

Загалом не може не кидатися в око деяка розмитість обсягів поняття «радикалізм», бо ж навіть виявляють себе ознаки методологічної розгубленості й плутанини, що запанували у сучасній науці з приводу використання в дослідницькому обігу категорії «радикалізм» зі всіма його конотаціями. Це не могло не датися в знаки і на провадженні нашого дослідження, на початкових етапах якого ми тяжіли до ідеї відокремленого аналізу феноменів кримінального радикалізму та екстремізму в установах

¹ Політологічний словник : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. К. : МАУП, 2005. С. 631; Маслова Н. Г. Протидія кримінальному радикалізму в Україні : монографія. Харків : Діса плюс, 2020. С. 10.

² Васильчук Є. О. Радикальні та екстремістські рухи в Україні : субкультурний контекст. *Стратегічні пріоритети*. № 2 (27). 2013. С. 27.

³ Маслова Н. Г. Протидія кримінальному радикалізму в Україні : монографія. Харків : Діса плюс, 2020. С. 10.

виконання покарань. Однак згодом стало зрозуміло, що екстремізм є пустопорожнім без радикального осердя. Він є зовнішньою, інструментальною оболонкою радикалізму. Останнє – явище більш широке. Тому допустимим (принаймні в цьому дослідженні) вважаємо відмовитись від термінологічної двоїстості на користь семантичної визначеності феномену радикалізму через використання широкого підходу, що передбачає охоплення як сутнісного (екзистенційного), так і функціонального підходів.

При цьому може здатися, що радикалізм постає аморфним, розмитим, не виявленим та не реальним без екстремістських практик, що означають лише одне – рішучу неприпустимість їх відтворення у конкретному соціально-конвенційному середовищі. Саме тому може відпасти необхідність у відокремленому їх вивченні і появі ідеї поєднання під знаком сенсоутворюючого начала (і пізнавальної, а від неї і превентивної, доступності, значущості), яке безумовно видніється у радикалізмі. Але така ідея буде обґрунтованою лише в тому випадку, коли буде чітке усвідомлення тієї обставини, що екстремізм без радикалізму існувати не може, а радикалізм без екстремізму – цілком. Екстремізм, як відомо, (від лат. *extremus* – крайній) – це схильність до крайніх поглядів, дій і заходів. До екстремістських відносять діяння, спрямовані на дестабілізацію суспільної ситуації та руйнування основних політичних інституцій (включно із прямим терором), розв'язання соціальних завдань шляхом революційних перетворень і навіть збройних заколотів¹.

Екстремізм розглядається також як одна із форм прояву правового нігілізму, оскільки ці явища мають спільну природу і джерела, співвідносяться одне з одним як загальне і окреме. Як відомо, правовий нігілізм – це стан суспільної і групової правосвідомості, що проявляється у запереченні права як соціальної цінності, негативному ставленні до права, законодавства, засобів правового регулювання, впевненості у непотрібності права, ігноруванні його можливостей і суспільної корисності. Відповідно, екстремізм – це форма нігілістичного заперечення суспільних відносин, що охороняються законом, спрямована на їх дестабілізацію і руйнацію, яка виявляється переважно у вигляді ідей та дій, пов'язаних із незаконним застосуванням чи загрозою застосування насильства². Тож екстремізм завжди, тобто за визначенням, є нелегальним, незаконним, антивладним. Радикалізм же може втілюватись і у державній політиці, нехай навіть і такої, яка через десятиліття буде названа (або не буде – знову ж таки, залежить від суспільно-політичного, історико-соціального контексту) злочинною. Радикальними, зрештою, можуть бути і законні реформи. Тому вище ми й

¹ Гобсбаум. Е. Дж. Вік екстремізму: Коротка історія XX віку 1914–1991/ Пер. з англ. О. Мокровольский. К.: ВД «Альтернативи», 2001. С. 12; Гуцал А. Ф. Екстремізм // Енциклопедія Сучасної України / Гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18837.

² Тимошенко В. І. Політико-правова характеристика екстремізму. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2017. № 2 (2). С. 21–22.

зробили наголос на ширшому обсязі категорії «радикалізм» у порівняння з «екстремізм».

Подальший пізнавальний рух у напрямку виявлення, опису змісту радикалізму у його першому, *соціальному, вимірі* змушує нас поринути у простори більш широкої панорами, репрезентованої діяльнісним підходом у гуманітаристиці загалом та кримінології зокрема. При тому не складе надмірних зусиль помітити, що вже на цьому етапі дослідження радикалізму він значною мірою виявляється співзвучним феномену злочинності, яку також у кримінології традиційно розкривають через масовий (кримінальні практики) та індивідуальний (механізм індивідуальної кримінально протиправної поведінки) виміри. Тож, гадаємо, не буде несподіванкою, якщо при розкритті соціально-практичного виміру радикалізму ми звернімося до праць В. В. Голіни, В. М. Дрьоміна, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова та інших кримінологів, які не без успіху оперували діяльнісним підходом при вивченні злочинності.

Так, зокрема, А. П. Закалюк визначав злочинність як феномен суспільного життя у виді неприйнятної та небезпечної для суспільства масової, відносно стійкої, різнообумовленої кримінальної активності частини членів суспільства. Сутність злочинності має змістовну предметність у діяльнісній кримінальній активності¹. Будучи результатом особливої за своїми мотивами, цілями та морально-правовій оцінці предметної діяльності, злочинність виступає лише як один з проявів людської активності. Предметний характер злочинної діяльності проявляється в конкретних потребах, цілях і мотивах, що є важливою обставиною для характеристики злочинності як різновиду соціальної активності².

Важливо розглядати злочинність, наголошує В. М. Дрьомін, не як сукупність злочинів, або систему, масу і т. п., а як різновид широко поширеної предметної діяльності, яка формує особливий вид соціальних практик. Відтворюється не юридична абстракція – злочин, а відтворюється тип поведінки людини. Інституціоналізовані кримінальні практики, інституціоналізовані форми злочинних проявів є основою злочинності, рушійною силою відтворення злочинності в цілому. В цьому механізмі особлива роль належить соціальним інститутам, в умовах яких кримінальна активність і реалізується³. І якщо піддатися першому враженню, то з'являється спокуса сказати, що і *радикалізм*, виявляючи свою приналежність до соціальних практик (визнати це нас зобов'язує перший обраний вимір дослідження радикалізму саме як соціальної практики), є

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 138, 139.

² Дрьомін В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юридична література, 2009. С. 255; Орлов Ю. В. Сутність та поняття злочинності : від фрагментації до інтеграції наукового знання. *Форум права*: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 5. С. 273. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_43.pdf.

³ Дрьомін В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юридична література, 2009. С. 520–522.

феноменом інституціональним.

Водночас враження це не можна назвати хибним, не в останню чергу враховуючи ґрунтовність, теоретичну виваженість розробленої В. М. Дрьоміним інституціональної теорії злочинності. Але головне тут не це. Важливим видається маркування функціональної залежності радикалізму від середовища формування і проявлення соціальної діяльності. Інституційність апелює до функціональності і задовольняє критеріям практичності, утилітарності. І хоча радикалізм є вельми специфічним, складногенерованим феноменом, в якому перетинаються як утилітарні, так й агресивні, експансіоністські і навіть лібідозні спонуки, на рівні соціальних практик все ж фіксується особистісно й екзистенціально індиферентна функціональність. Узагальнено її можна визначити як *змінюваність засновків та/або символів таких засновків у системі соціальних практик*. Під засновками тут ми розуміємо базові параметри (правила, умови, цінності, орієнтації) співбуття, чи-то пак співіснування: дискурсу, комунікації, мислення, діяльності. Схожу думку висловлює, до речі, і Є. О. Васильчук, який небезпідставно, виглядає, звертає увагу на символічно-протестний характер радикалізму як такого. Вчений, зокрема, зазначає, що протест, як прояв радикалізму, має не лише соціальне підґрунтя, зумовлене депривацією та маргіналізацією певних соціальних верств, а й проявляється на ціннісно-символічному рівні, ставлячи під сумнів обґрунтованість та відповідність базових засад існуючого суспільства соціальним запитам та очікуванням¹.

При цьому претензійність радикалізму на докорінну зміну засновків соціальних практик, систем соціальної діяльності аж ніяк не означає макрооб'єктність радикалізму. Масштаби цих систем та сфери їх побутування можуть бути різними: від міжнародної, регіональної, національної політики, релігійного облаштування соціальних порядків й до співжиття локальних агломерацій у межах громад, общин, сімей, трудових та інших ситуативно-вимушених колективів (військовослужбовці, засуджені тощо). Таким чином, радикалізм постає груповим сплеском соціальної енергії, що сприяє зниженню рівня тривожності в частині суспільства (колективу, групи) через примусову зміну значення та/або позначення засновків спільного існування. Поява радикалізму свідчить про максимальні значення соціальної тривожності, яка безпосередньо детермінує агресію. Від агресивності до радикалізму як агресії пролягає шлях соціального конструювання опозиційності. Сюди підключаються мережеві технології дискурсивно-символічного, новинного фреймингу, формування, тиражування, популяризація «ехо-камер» (інформаційних капсул), як передвісника дискримінаційних практик (з легітимізацією чи без такої), а також менш витончені, але не менш ефективні технології політичної пропаганди. Це означає, що радикалізм цілком може бути конструйований в

¹ Васильчук Є. О. Радикальні та екстремістські рухи в Україні : субкультурний контекст. *Стратегічні пріоритети*. № 2 (27). 2013. С. 27.

цілому, бути продуктом штучного походження: від формування, нагнітання соціальної тривожності (в тому числі через репресії й терор, тероризм), через призначення, називання її причин, установлення цілей, векторів розгортання агресивності тощо. Практика засвідчує, що це цілком реально.

В цьому контексті не позбавлена інтересу й позиція Ю. В. Орлова, який репрезентує деяке синтетичне розуміння злочинності: це *історично мінливий, статистично стійкий, релятивний, соціальний феномен, що виражається у масових, інституційних, суспільно небезпечних практиках, форми прояву яких мають кількісно-якісний вираз у понадсумативній сукупності злочинів, а також злочинній діяльності*¹. Тож злочинність має розумітися як соціально-конструктивістський сегмент (сфера) соціальної діяльності, який вміщує в собі незмінне антропологічне, а тому – природно зумовлене, ядро. Воно формується за рахунок тих внутрішньо властивих деструктивних особистісних тенденцій, про які вів мову В. С. Овчинський, а саме: агресію, експансію та обман. Конкретні ж форми, контури їх проявів в різні часи, в різних суспільствах та за різних політичних, правових режимів можуть суттєво різнитися та, таким чином, набувати у своїх оцінках конвенційного характеру². Крім того, Ю. В. Орлов також обґрунтовує дискурсивну³ та екзистенціальну⁴ природу злочинності.

Варто відмітити, що викладені судження, які з того чи іншого ракурсу описують природу злочинності так чи інакше, але не представляють жодної специфіки злочинності, нічого такого, що її відрізняло б від безлічі інших видів соціальної діяльності, окрім того, що така діяльність, якою є злочинність, є кримінально протиправною, тобто має свій винятковий конвенційний сегмент, в якому і *конструюється* специфічна правова оцінка (але ж не сама діяльність). Але це не означає того, що вказані позиції є хибними чи надміру вразливими до критики. Навпаки – в цьому виявляється є науково-аргументна сила, яка не обмежує, але відкриває для дослідника найширшу панораму, найширший спектр векторів прикладання пізнавальних зусиль, що зачіпають всі без виключення аспекти людського, соціального. Злочинність є людським, надто людським проявом природи, а тому й має вивчатися не однобічно, а комплексно, із врахуванням всіх світлих і темних сторін нашого ества, всіх можливих компліментарних парадигм та настанов.

Відтак, важливою заувагою, що впливає із аналізу діяльнісного і дотичного до нього (інтегративних, синтетичних тощо) підходів до опису і пояснення суті злочинності, є те, що радикалізм, так само як і злочинність,

¹ Орлов Ю. В. Сутність та поняття злочинності : від фрагментації до інтеграції наукового знання. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 5. С. 275. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_43.pdf.

² Там само.

³ Орлов Ю. В. Дискурсивний простір злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2018. № 1 (18). С. 126–136.

⁴ Орлов Ю. В. *Trauma studies* у фокусі кримінологічного аналізу (український контекст). *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2020. № 2 (23). С. 11–31; Орлов Ю. В. Модуси буття злочинності : матриця кримінологіко-екзистенціального аналізу. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2021. № 1 (24). С. 85–105.

має мінливі, релятивні контури. Але він не лише межує (як злочинність), а представлений по обидва боки кримінально-правових конвенцій, що робить його конвенційно бінарним – і кримінальним, і не кримінальним, тобто легальним. Менше з тим, він, як і всі види діяльності, що претендують на гносеологічний статус соціальних практик, є інституціональним (функціональним), дискурсивним (адже предметним) та екзистенціальним, тобто детермінованим глибинним переживанням існування (загроз існуванню) та/або ж супроводжується таким переживанням і є виявом екзистенції.

Важливим також є усвідомлення і того, що радикалізм є не просто способом чи методикою впливу на усталений порядок, проростаючи з нього, як його контраверсія. Радикалізм – це перш за все *установка, спосіб сприйняття, інтерпретації дійсності, напрям мислення*, що пред'являє розмежування, відмежування від наявного, дійсності. Установочне (передумовлене) мислення первинне (нехай навіть мова йде не про наукове чи філософське, релігійне, а суто про доксихне мислення, власне доксу), діяльність, практика – вторинні. Таким чином, ми знову виходимо на радикалізм як особливий тип мислення, що розгортається у конкретному дискурсі й наративах, які на смислового або принаймні знакового рівні є опозиційні до існуючого порядку, в якому кристалізується радикал. Але це не означає апіорне устремління останнього у майбутнє. Цілком можливе й прагнення до минулого, до гальмування темпу соціального часу, що проявляється, зокрема, як доводить Ю. В. Орлов¹, й у початках війни РФ проти України. Конкретний напрям радикалізації соціальних практик – справа наративів, ідеологій, а також індивідуальних і колективних екзистенцій, травматичного досвіду, використовуваних технологій маніпуляції публікою. Тому, як можна переконатися і з логіки цих теоретичних викладок, і з їх емпіричного базису, що вбачається як у численних подіях минулого (революції, бунти, терори, війни), так і теперішнього, ідеологічне підґрунтя радикалізму не є принципово важливими для його означення, об'єктивізації; абсолютно неважливо, чи розгортається, скажімо, терор з боку комуно-соціалістів, а чи з боку націонал-соціалістів, адже він розгортається як антигуманна практика, як практика вбивств і принижень.

Але критик може цілком слушно апелювати і до того, що з використанням визначених нами ж вище дослідницьких позицій, згідно з якими радикалізм може бути як нелегальним, так і легальним, чи принаймні правовим хоча й незаконним, абсолютно точно можна провести морально-правову різницю між терором окупантів на окупованій території і радикальним рухом партизанського спротиву, поєднаного зі знищенням окупантів на тій самій території. До речі, «свіжа» ст. 43-1 КК України легалізує заподіяння шкоди, в тому числі й смерті у відповідних випадках виконання

¹ Орлов Ю. В. Кримінальний акціонізм : від символічності суб'єкта та суб'єктивізації символу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2022. № 1 (26). С. 58–60.

обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України¹. То чому ж ми кажемо, що ідеологічні засновки, наративи, від яких відштовхується радикалізм, з яких він проростає не є принципово важливими, не мають суттєвого значення?

Гадаємо, у нас, все ж, є достатньо підстав наполягати на нашій первинній тезі. Справа в тому, що не важливість, про яку ми ведемо мову, може розглядатися у функціональній (зниження рівня тривожності через зміну засновків співжиття) системі координат, індиферентній будь-якій ідеології, в тому числі моралі, правовій ідеології тощо. Дистанціювання від будь-якої ціннісно-світоглядної системи при визначенні радикалізму є необхідним для того, аби позбавитись будь-яких можливих нашарувань-упереджень на визначенні цього феномену. Ми маємо визначити лише ті його ознаки, що залишатимуться у «сухому залишку», що результує застосування методу ейдетичної редукції. Відтак, маємо дійти згоди у тому, що не ідеологія як предметність мислення, а *установка, як напрям розгортання мислення, його передзаданість*, векторальність, в яку укладається будь-яка предметність, є визначальним для формування радикалу діяльності, як психічної, так і фізичної.

В цьому контексті звертає на себе увагу позиція Н. Г. Маслової, яка наголошує на тому, що вперше визначення радикалу з'являється у тексті Стислого оксфордського словнику 1802 року видання. Під радикалом пропонувалося розуміти захисника радикальних реформ; того, хто володіє найбільш «просунутими» поглядами на політичну реформу в демократичному напрямі, а також належить до крайньої секції ліберальної партії². Виходячи з такого підходу, наголошує Н. Г. Маслова, у підґрунті якого лежить критерій «просунутості» ідей і поглядів, радикалами слід вважати практично всіх прихильників та провідників концепцій загального блага, починаючи з Аристотеля, Платона, Сократа, Аристофана й навіть (а може, й передусім) Христа, середньовічних реформаторів, найбільш значимих в історії мислителів-просвітників, які у постренесансний період сплеску інтелектуальної пасіонарності фонтанували ліберально-демократичними та природно-правовими наративами, й закінчуючи комуністами, нацистами та сучасними релігійними фундаменталістами³. Іншими словами, самого лише устремління (нехай навіть і «найпросунітішого», технологічно орієнтованого чи бозна якого ще) до кардинальних перетворень суспільного устрою, до фундаментального «переналаштування» ціннісних орієнтирів, установок, правил соціального співжиття недостатньо для досягнення сутності, смислового осердя радикалізму як такого. Ба більше: вони не те що є недостатніми, вони ж бо навіть є неспецифічними для радикалізму.

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

² Neumann M. What's Left? Radical politics and the radical psyche. Peterborough (Canada) ; Lewiston (N.Y.), 1988. P. 11.

³ Маслова Н. Г. Протидія кримінальному радикалізму в Україні : монографія. Харків : Діса плюс, 2020. С. 8.

Не є таємницею, що сучасна домінуюча у світі політекономічна система не є досконалою. Поруч зі всіма перевагами лібералізму третьої і наступних хвиль, зі всіма атрибутами і реальними й ефективними соціально орієнтованими, гуманістичними практиками, численними є і системні кризи: фінансові, воєнні, гуманітарні, зрештою – екологічні; останнє – найважливіше, адже змушує лінію горизонту людського існування зціпеніти, трансформуючи лінію, що постійно віддаляється, на таку собі «фінішну стрічку». Тож будь-які альтернативи сучасному лібералізму слід було б сприймати як радикалізм. Однак, на щастя, далеко не всі ідеології (в тому числі ідеології-рухи) перетворюються на таку практику, що зумовлює тектонічні розлами й розриви соціальної матерії, злам конвенційності. І не лише у так званих зонах геополітичної турбулентності, а й на рівні уселюдства (якщо останнє, звісно ж, допускається, здатне бути помислене). Радикал виникає там, де збурення раціональне сягає екзистенційного рівня й виходять в онтологічне зіткнення, опозиція переростає у в активне, реактивне, короткострокове (що також умовність; може розглядатися і в межах періоду життя одного покоління, протягом якого суб'єкт, індивідуальний чи колективний, прагне відчутти результат своєї опозиції, контрфлексії та контракції) протистояння. З'являється мультиплікатор незгоди, неспокою, переживання потреби діяти, переживання самої дії. І саме цей мультиплікатор, цей екзистенційно-онтологічний компендіум, що діє проти реальності, кидає виклик принципу реальності, намагаючись адаптувати його (а скоріш підкорити) під принцип задоволення в результаті не уходу від реальності, а швидкої її зміни, достатньо швидкої, щоб встигнути отримати у певній досяжній перспективі задоволення, в тому числі й через зниження рівня страждання, хоча б тимчасового. Отже, ідея (не головне), переживання, з тією чи іншою мірою успіху адекватності обрамлене дискурсом та укладене в матрицю *установки* (установок) як напряду мислення й готовності до дії, а також дія (комунікація, у широкому сенсі) – ось сплав, з якого проростає радикалізм.

До того ж не зайвим буде ще раз підкреслити важливу обставину: масштабність, фундаментальність, власне радикальність змін, націленість на них є контекстуальними, відносними, що можуть себе виявляти як на рівні соціальних груп, суспільства, держави, міждержавних відносинах, колективних практиках (в тому числі й зокрема – війни), а й на індивідуальному, на рівні умовно незначної за обсягами системи колективної діяльності, навіть окремої ситуації, вихід з якої, трансформація якої цілком може відбуватися у радикальних смислах, траєкторіях їх розгортання у способах дій. Саме тому категорія «радикалізм» є в достатній мірі гносеологічно гнучкою, а тому й зручною для оперування в кримінологічних дослідженнях об'єктів різного ступеню масштабування. В тому числі це відноситься і до кримінального радикалізму у кримінально-виконавчих установах.

Враховуючи викладене, можемо запропонувати вузьке й широке розуміння радикалізму. У **вузькому розумінні радикалізм** – це *соціальна*

практика відмежування та опозиціонування, що виходить із заперечення наявного порядку (правового, політичного, економічного, морального тощо) та установки на зміну засновків суспільного співжиття, що реалізується через умовно інтенсивну активність щодо конструювання альтернативного порядку і його діяльнісну або символічну онтологізацію. Звернімо увагу, що у цьому визначенні «запаковані» ознаки дискурсивності та інституціональності, оскільки визначено, що радикалізм – це соціальна практика.

У широкому ж значенні радикалізм – це антропологічно постійний прояв боротьби з соціальною ентропією через невдоволення культурою, феномен цілеспрямованого, провокованого й конструйованого вивільнення соціальної енергії у напрямі суттєвих змін (відміни) культури на підставі передданого (установочного) мислення. Тут варто, вочевидь, дати деякі додаткові пояснення. По-перше, радикалізм ми визнаємо за ознаку прагнення до життя (в тому числі, як не парадоксально, й через руйнації, вбивства та інші антигуманні практики) й опозицію до владних прагнень соціального умиртвіння через консервацію порядків владарювання. У цьому сенсі використання категорії «ентропії» видається доречним і можливим, адже саме вона, будучи однією з вихідних у другому законі термодинаміки, описує тенденції і стани урівноваження й редукції змін, відмінностей у закритих системах. Відтак, радикалізм постає збуренням проти ентропії у соціальних системах.

Будучи *тривожно-бунтарським* проявом особистості, радикалізм в індивідуальному вимірі є конструйованим, соціально зумовленим діалогом з приводу власного *проєкту майбутнього* через трансформацію соціального контексту. Саме тривожність, як прояв страждання і прагнення до уникнення ще більших страждань у майбутньому, виражає переживання екзистенційного страху.

Це, *по-перше*, означає, що радикалізм – це про майбутнє, про проєкт особистісного майбутнього. Людина, підкреслював Ж. П. Сартр, просто існує, і вона не тільки є такою, якою себе уявляє, а й такою, якою вона прагне бути. Людина – істота, яка спрямована у майбутнє і усвідомлює, що проєктує себе у майбутнє. Людина – це перш за все проєкт, який переживається суб'єктивно¹. Водночас, постійне устремління в майбутнє означає і *перманентний неспокій*, таку ж *постійну незадоволеність буттям*. І тільки в минулому – резюмує той таки Ж. П. Сартр – я зможу примиритися із собою². Тому радикалізм виникає як відчайдушна і заздалегідь приречена на невдачу спроба віднайти остаточно щасливе майбутнє, безповоротно віднайдений парадиз. Втім, цього ніколи не трапляється. І причина цьому – все та ж природа людського неспокою, що є суто приватною справою, хоча й антропологічною константою. Однак вирішити цю справу принципово через вплив на зовнішнє середовище рішуче неможливе, але ж так

¹ Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм / Пер. с фр. А. А. Санина // Онтология. Тексты философии / Ред.-сост. В. Кузнецов. М.: Академический Проект; Фонд «Мир», 2012. С. 216, 217.

² Сартр Ж. П. Тошнота / Пер. с фр. Ю. Я. Яхниной. К.: Форс Україна, 2022. С. 317.

хочеться... Так хочеться вбачати причини свого неспокою, своєї тривожності не у самому собі, а у інших, в обставинах... Тому у випадку з радикалізмом особистіне майбутнє проєктується, формується, відстоюється не через рефлексію й аутогенез, а через суттєві зміни соціального контексту, аж до його засновків (установок, орієнтацій, цінностей, дискурсу тощо) у тому чи іншому масштабі. Найрадикальніший з усіх радикал-акцій – знищення контексту, знищення середовища. Достатньо прочитати декілька строк з «Інтернаціоналу», щоб переконатися, що його текст яскраво ілюструє радикальну установку на докорінну зміну світу через його руйнацію, а також бажаний проєкт власного майбутнього (вельми претензійний проєкт, що буквально відсилає до устремління стати всім).

По-друге, як можна побачити з цих кількох строк інтернаціоналу, а також із широкої емпіричної панорами сьогодення, часто (хоча й не завжди) *радикальна установка формується та реалізується у фарватері солідаризації*. «Я» поступається місцю «ми», в тому числі і зокрема на індивідуальному рівні радикалогенези. Наявність солідарної позиції полегшує проєктування особистого майбутнього у контурах соціальності. І цим в першу чергу пояснюється прагнення до об'єднання. І це прагнення неважко помітити у риториці як людей з активною політичною позицією, що готові до дій, так і їх пасивних співучасників. Однак варто пам'ятати, що як тільки з'являється «ми», що витісняє «я» – моментально звужується простір для мислення, формується сприятливе підґрунтя для поширення соціальних міфів, усталення міфологічної свідомості, що, як відомо, фундується на раціональності, а емоційністю. Атож вона, ця свідомість, її носії є невразливими до критики, заснованій на раціональній аргументації. Тому у багатьох і викликає відвертий подив абсолютна резистентність до критичного мислення у значної частини суб'єктів соціальної комунікації, що відстоюють легітимність війни РФ проти України. Але дивуватись тут нема чому. І хоча цей аспект проблематики кримінального радикалізму (а агресивна війна – це вельми яскравий прояв кримінального радикалізму) ще очікує на свою усесторонню розробку, тим не менш є достатньо, вважаємо, підстав, аби констатувати зв'язку відмови від мислення й суспільної радикалізації, або у солідарності з владою (опозиція до зовнішніх по відношенню до країни суб'єктів: інших держав, військово-політичних блоків, міжнародних організацій тощо), або у конфронтації до неї. Варто бути свідомим тієї обставини, що соціальна солідарність – функціональна. І так само як і виконання соціально корисних функцій об'єднання зусиль заради безпеки, задоволення колективних потреб економічного, культурного штибу, вона так само може давати ефекти й деструктивного характеру, спрямовуючи соціальну енергію войовничо-конструйованими каналами антигуманних практик. Так народжується радикалізм кримінальний.

Висновки. Таким чином, радикалізм у кримінологічному дискурсі посідає особливе місце, набуваючи значення семіотичного мосту між предметними блоками детермінації злочинності, особистості

кримінального правопорушника, віктимології, а також агресивно-насильницької злочинності. При цьому у вузькому розумінні радикалізм може розумітися як соціальна практика відмежування та опозиціонування, що виходить із заперечення наявного порядку (правового, політичного, економічного, морального тощо) та установки на зміну засновків суспільного співжиття, що реалізується через умовно інтенсивну активність щодо конструювання альтернативного порядку і його діяльнису або символічну онтологізацію. У широкому ж – як антропологічно постійний прояв боротьби з соціальною ентропією через невдоволення культурою, феномен цілеспрямованого, провокованого й конструйованого вивільнення соціальної енергії у напрямі суттєвих змін (відміни) культури на підставі передзаданого (установочного) мислення.

В індивідуальному вимірі радикалізм є конструйованим, соціально зумовленим діалогом з приводу власного проєкту майбутнього через трансформацію соціального контексту. Саме тривожність, як прояв страждання і прагнення до уникнення ще більших страждань у майбутньому, виражає переживання екзистенційного страху.

Pavlo Yu. DANILCHENKO

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

RADICALISM AS A CATEGORY OF CRIMINOLOGICAL DISCOURSE: CONCEPT, CONTENT, VALUE

The article is devoted to the study of the socio-psychological nature of radicalism and the establishment of its place in the system of criminological discourse. An understanding of radicalism in the social group and individual dimension is proposed. In the social group, a narrow and broad understanding is proposed. The opinion is defended that radicalism is a social practice of delimitation and opposition, based on the denial of the existing order (legal, political, economic, moral, etc.) activity or symbolic ontologization. In the criminological discourse, radicalism occupies a special place, acquiring the significance of a semiotic bridge between the subject blocks of crime determination, the identity of the offender, victimology, and aggressive-violent crime.

Key words: *radicalism, opposition, delimitation, denial, change, aggression, expansion, crime.*

УДК 343.9

Сергій Сергійович КОВАЛЬОВ,
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ НА ҐРУНТІ НЕНАВИСТІ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Постановка проблеми. Ненависть – одне з найбільш пекучих, морально низьких та, водночас, вельми людських почуттів, відтворення яких закладає підвалини для ворожості, дискримінації, поширенню найбільш негуманних практик, найбільш тяжких злочинів. Це почуття досить важко визначити, послуговуючись формально-юридичним глосарієм; воно не лежить на поверхні наукового аналізу, хоча є цілком доступним для чуттєвого сприйняття: і як агенту продукування ненависті, і як об'єкту її спрямування, пов'язування, себто жертви. Чи не з цієї причини воно є таким важкодоступним для наукових, кримінологічних спроб пояснити її природу, походження, специфіку детермінації, сублімації, розрядки, задоволення? Справді, рано чи пізно пошуки відповідей на питання про те, чим же живиться ворожість натикають на питання фундаментальнішого ґтибу, про природу добра і зла, про їх визначення, а в умовах Постмодерну – часто й перевизначення (досвід перевизначення зла і морального зламу – від Третього Райху і до сучасного російського фашизму). Тим не менш, відмовитись від подібних спроб ніяк не можна. Слід і надалі намагатись здійснювати науковий пошук, з інших позицій, під інакшим кутом зору, керуючись неоднаковими методологіями, ґносеологічними установками, орієнтаціями. Без цієї роботи людство приречене знову і знову повторювати трагічні цикли воєн, вмирання та відродження антилюдських ідеологій, маніпулятивно-пропагандистських систем, що кидають у вир дезінтеграції, ворожості, експансіонізму, як на глобальному, так і на дрібнішому, національному, груповому рівнях.

Принагідно зауважимо, що дослідженням природи кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті займалися такі науковці, як А. Б. Блага, Ю. М. Антонян, Є. Ю. Захаров, К. Б. Левченко, О. М. Литвинов, О. А. Мартиненко, Д. О. Назаренко, Ю. В. Орлов, В. І. Поклад, Н. О. Прібиткова та інші. Водночас, кожен з дослідників репрезентував власний, предметно

та телеологічно специфікований підхід, результатом реалізації якого ставало представлення наукового розуміння не кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті як таких, а радше окремих їх категорій. Існує потреба у формуванні загального кримінологічної концепції кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті та протидії їм.

Метою цієї статті є визначення поняття, кримінологічних ознак та юридичних меж категорії «кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті».

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті для вітчизняної правової системи все ще залишається категорією доктринальною, дефінітивно не визначеною на законодавчому рівні. Водночас наявні нормативно-правові, стратегічно-управлінські документи формують таке собі правове підґрунтя, позначають соціально-правовий запит, обрамляють присутність цього феномену і відповідного поняття у вітчизняній правовій дійсності, зокрема у тому її сегменті, що формує засади протидії дискримінації.

Так Розділ 1 Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від 24.03.2021 року № 119/2021) встановлює, що Стратегія спрямована на об'єднання суспільства з питань щодо розуміння цінностей прав і свобод людини, що забезпечуються та захищаються на основі принципів *рівності та недискримінації*¹. Розділ 4 § 8 «Запобігання та протидія дискримінації» визначає, що стратегічною ціллю реалізації вказаної Стратегії є забезпечення функціонування ефективної система запобігання та протидії дискримінації в Україні.

Проблеми, на вирішення яких спрямований цей стратегічний напрям:

- недосконалість законодавства України у сфері запобігання та протидії дискримінації;
- недостатня узгодженість діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування у сфері запобігання та протидії дискримінації;
- недосконалість державної політики щодо запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, вчиненим з мотивів нетерпимості;
- неефективність наявних правових механізмів запобігання та протидії дискримінації, притягнення до відповідальності за дискримінацію;
- неефективність інформаційно-просвітницької роботи для подолання упередженості та нетерпимості в суспільстві².

Про необхідність докладати максимальні зусилля для протидії конкретним кримінальним проявам дискримінації (расизму та ксенофобії тощо) йдеться у Рамковому рішенні Європейського Союзу (далі – ЄС) про злочини на ґрунті расизму і ксенофобії 2008/913/JHA від

¹ Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537>.

² Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537>.

28.11.2008 р. та Директиві ЄС про жертв злочинів. Ці нормативні акти стосуються всіх країн, які є членами ЄС *або прагнуть набути таке членство*. Зазначене Рамкове рішення від 2008 р. прагне спільної кримінально-правової позиції щодо злочинів на ґрунті ненависті, включно із суворішим покаранням в разі вчинення злочину через упередження. Загалом об'єднана Європа, з огляду на свою історію, займає позицію щодо позитивних зобов'язань пам'ятати, бути пильною, та протидіяти зростанню расизму, расової та гендерної дискримінації, сексизму, гомофобії, трансфобії, ксенофобії, антисемітизму, ісламофобії, ромофобії та нетерпимості, геноциду, злочинам проти людяності або воєнним злочинам, публічному запереченню, тривіалізації, виправданню або толеруванню таких злочинів¹.

Про злочини ненависті згадується у проєкті Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо протидії злочинам на ґрунті ненависті за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності), який, щоправда, так і не був прийнятий.

Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово наголошував на тому, що держави мають позитивні зобов'язання ретельно розслідувати можливі расові чинники мотивації злочинів.

Так, наприклад, у рішенні по справі «*Шечич проти Хорватії*» (2007 р.) ЄСПЛ вказав такі: «... Державні органи мають додатковий обов'язок вживати всіх розумних заходів для викриття будь-яких расистських мотивів і встановлення того, чи ненависть або упередження на ґрунті етнічного походження зіграли чи не зіграли певну роль у подіях. Невиконання цього і ставлення до насильства і жорстокості, спричинених міркуваннями раси, яке не відрізняється від ставлення до злочинів, котрі не мають расистських складових, означало б свідоме ігнорування особливого характеру діянь, котрі є найбільш руйнівними для основоположних прав людини»². Для того, щоб ефективно розслідувати злочини на ґрунті ненависті та збирати відповідну інформацію, поліція має бути у змозі виокремлювати злочини на ґрунті ненависті; важливими засобами виконання цього завдання служать показники наявності упереджень. При допиті правопорушників неодмінно треба досліджувати їхні мотиви: багато злочинців відкрито визнають свою мотивацію, бо вважають власну поведінку виправданою і схвалюваною іншими членами своєї спільноти³.

«*Ангелова та Ілієв проти Болгарії*» (2007 р.). У 1996 р. пан Ангел Ілієв помер внаслідок побиття групою підлітків і отримання ножових поранень. Нападники були заарештовані протягом декількох годин; вони визнали, що шукали осіб ромської національності, щоби напасти на них, і висловили свою ненависть до ромів та інших меншин. П'ятьом нападникам були

¹ Загальнополітична рекомендація ЄКПН № 15 від 08.12.2015 р. : протидія мові ворожнечі / Європейська комісія проти расизму та нетерпимості. URL: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-hate-speech-ukrainian-tran/1680a11674>.

² Викриття мотивів упередженості в злочинах: підбірка справ Європейського суду з прав людини / Агенція Європейського Союзу з питань основоположних прав. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-unmasking-bias-motives-paper_ukr.pdf.

³ Там само.

пред'явлені обвинувачення в «хуліганських діях, вчинених з особливим цинізмом і нахабністю», але впродовж дев'яти років нічого більше не робилося для притягнення їх до відповідальності. Європейський Суд з прав людини постановив, що Болгарія порушила свої зобов'язання згідно з ЄКПЛ і що бездіяльність стосовно належного доведення справи до суду, за повного усвідомлення расистських мотивів тих, хто порушив закон, була «повністю неприпустимою»¹.

Зазвичай під злочинами (кримінальними правопорушеннями) на ґрунті ненависті у країнах ЄС розуміють спричинені упередженим ставленням злочини, при яких нападник атакує жертву через її (жертви) приналежність до певної соціальної групи або раси. У більшості випадках відсутній будь-який попередній зв'язок між нападником та потерпілим, а жертву випадково атакують лише через її ймовірну приналежність до конкретної групи меншин за такими ознаками: статеві і етнічна приналежність, неповносправність, мова, національність, зовнішність, релігія, гендерна ідентичність чи сексуальна орієнтація. Найпоширенішими формами атак є: фізичний напад, пошкодження майна, булінг, домагання, словесні образи, образливі графіті або листи. В Україні найчастіше жертвами таких злочинів є роми, мусульмани, євреї, свідки Єгови та представники ЛГБТ-спільноти². Водночас такий підхід не виявляє глибинної сутності цього різновиду кримінальних практик й вимагає подальшого дослідження.

У цьому зв'язку зауважимо, що ненависницькі кримінальні правопорушення більше, мабуть, ніж будь-які інші злочини виражаються через особливі екзистенції, є суть переживання інтенсивних психоемоційних станів відчуження, заперечення цінності, значущості опонента за його ідентичнісними (індивідуальними чи груповими) ознаками. Ненависть завжди справжня, її не можна імітувати. Вона або є, або її немає. Саме тому й кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті є глибоко особистісними феноменами та по суті виражають акти опозиційного існування суб'єкта. На фоні інакшого, через заперечення, елімінацію цього інакшого, символічне та фізичне домінування над ним, через утвердження зверхності, мегалотимності проявляється саме існування. Це по-особливому резонуючий модус існування, людської екзистенції.

В цьому контексті слухними видаються міркування Ю. В. Орлова, які окрім загальнотеоретичного значення для розвитку науки кримінології, мають й специфічне, саме в розрізі предмету нашого дослідження. Так, вчений доводить, що часопросторова (соціальний час) концепція існування охоплює щонайменше (якщо не виходити за межі академічної науки та філософії) тривимірний конгломерат зародження, буття і проявлення

¹ Там само.

² Злочини на ґрунті ненависті: головний біль українських та шведських правоохоронців / EUAM Ukraine. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/opinion/hate-crime-a-headache-for-law-enforcement-in-ukraine-and-sweden-alike/>

кримінальної активності, до якого має бути звернений кримінологічний аналіз, а саме: 1) онтологія як матеріалізована слідова картина духовного життя, природи; 2) метафізика *cogito*; 3) метафізика *affectio*. Наголосимо, що ці виміри відокремлюються лише умовно, становлячи нерозривне середовище існування, існування як таке. Типовим прикладом може слугувати дискурсивно-символічний простір; мова (дім буття – М. Хайдеггер) зачіпає кожен з цих вимірів, детемінуючи перцепцію, мислення, емоції, реакції, вмонтована у всі стадії криміногенези; не будучи змістовно елементом *affectio* мовні подразники зумовлюють його інтенсивність. Показовою є семантична спайка «злочини [на ґрунті] ненависті» (*hate crimes*)¹.

Таким чином, кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті є складно утвореними екзистенціями, а тому цілком природно характеризуються розлогим мотиваційним комплексом, в який, як прийнято вважати, вплетені фактори соціальної тривожності, страхів, соціальних стереотипів, що зумовлюють упереджене ставлення до різних груп людей. Так, наприклад, Д. О. Назаренко, Н. О. Прібиткова небезпідставно зауважують на тому, що ксенофобію зазвичай розуміють як страх або ненависть до кого-небудь або чого-небудь чужого, незнайомого, незвичного; сприйняття чужого як незрозумілого, неосяжного, а тому небезпечного та ворожого; негативну установку, ірраціональний страх і ненависть до чужинців². Так чи інакше, джерелом ксенофобії є страх перед представниками інших груп людей. Ідеологічна обробка цього неусвідомленого почуття призвела до появи расизму – сукупності концепцій, основу яких складають положення про фізичну або психічну нерівноцінність людських рас і вирішальний вплив расових відмінностей на історію та культуру суспільства³.

Також у науковій літературі загалом небезпідставно зазначається, що поширенню ксенофобії сприяють такі психологічні чинники як відчуття незахищеності, вразливості, відсутність можливостей до самореалізації, депресивні стани. Всі ці особистісні стани компенсуються за рахунок переносу негативної енергії із себе на інших⁴. Втім, як правило, далі вчені воліють не розвивати цю слушну думку, обмежуючись лише описаним у загальних рисах інструментальним, функціональним розумінням природи замісної агресії. Водночас поглиблення уявлення про засновки вказаного компенсаторного, замісного механізму, про запит на таке заміщення містить у собі значний евристичний потенціал. Його розкриття може «пролити

¹ Литвинов О. М., Орлов Ю. В. Кримінологія «свого» часу: наукові розвідки / О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов ; Кримінол. асоц. України. Харків : Право, 2021. С. 242; Орлов Ю. В. Модуси буття злочинності: матриця кримінологіко-екзистенціального аналізу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2021. № 1 (24). С. 91.

² Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам : монографія. Х. : Діа Плюс, 2013. С. 112.

³ Прібиткова Н. О. Характеристика культурно-психологічних факторів поширення расизму та ксенофобії. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3 (78). С. 82.

⁴ Там само. С. 83.

світло» на природу кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті, що є передумовою для ефективного запобігання їх відтворенню.

Принагідно зауважимо, що фундуєм початком тривожності й запиту на заміщення агресії є, на нашу думку, ресентимент. Вперше, як відомо, ресентимент згадується у працях Ф. Ніцше та А. Шопенгауера. Мислителі пов'язували цей феномен з особливим станом душі – безсилою заздрістю, що витікає з рабського, підданого статусу. У сучасних дослідженнях ресентимент був підданий більш розлогому аналізу, в результаті якого він визначається як довготривала психічна установка, що є не стільки результатом повторюваних зовнішніх впливів, скільки наслідком систематичного витіснення самої можливості виходу (розрядки) «душевних порухів» й афектів (жага й імпульс помсти, ненависть, злоба, заздрість, ворожість, підступність). Це – депресивне переживання, яке неодмінно будується на внутрішньо ізольованому почутті власного безсилля. Саме надзвичайне напруження між імпульсом помсти, ненависті, заздрості та їх проявами, з одного боку, й безсиллям, з іншого, призводить до тієї критичної точки, коли ці афекти приймають «форму ресентименту»¹.

Втім, складно погодитись із безапеляційним, імперативним поєднанням ресентименту зі станами депресії. Як засвідчує аналіз розгортання ресентиментарних політик і практик, вони часто-густо здійснені до максимально невротичної установки, інколи до рівня істерії, що сполучається як зі станами фрустрації, такі афективними переживаннями ейфорії. Тому більш виваженим нам видається розуміння ресентименту, запропоноване професором Ю. В. Орловим, відповідно до позиції якого ресентимент є соціально-психологічним феноменом, який полягає у генерації, підтриманні наративів і дискурсу ідентичності у повністю або частково сфальсифікованих умовах протистояння загрозам існування групи, що супроводжується агресивними практиками опозиційно-консолідуючого значення. Політика ресентименту – кероване та аморальне використання почуття страху перед штучно створюваними та/або інтерпретованими загрозами соціальної смерті групи (заборона використання рідної мови, відправлення релігійних обрядів, вигнання з територій і т.п.)².

Відтак, і кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті часто є результатом цілком прагматичної політики стимулювання ресентименту. Ресентиментом же, підкреслимо, є емоційно-екзистенційний стан, в якому увага, воля фокусуються, згущуються на підставі депривації потреб у визнанні домінантного становища (платонівська мегалотимія). Останнє часто пов'язується з попередньою травматизацією, жертвовністю і, на цій підставі, формується негативно-дискримінаційна претензійність. Звідси й впливає ненависть до представників умовно опозиційної групи. Критерії

¹ Горбачова О. В. Ресентимент як пояснювально-концептуальне поняття // Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 8 квіт. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2016. С. 189.

² Орлов Ю. В. Ресентимент : шлях від жертвовності до злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 148.

опозиційності й маркери генерації ненависті принципового значення не мають та нерідко проростають із соціального міфу. Простори ж соціальної міфології перенасичені численними конструктами, симулякрами, у контурах якої й оформлюються підстави для ненависті. Саме тому маємо визнати в значній мірі конструктивістську природу кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті у тому сенсі, що їх детермінаційний комплекс не має, як правило, онтологічних підстав. Упередження формується переважно (а в більшості випадків – виключно) у текстуально-семантичному просторі, є дискурсивно-символічним за своєю природою. Тому ненависть – це емоція, що ґрунтується на тексті, який функціонально не лише репрезентує контури й зміст дійсності, історії (наративу), а й дезінтегрує спільноту, дегуманізує носіїв інакшості. Тож виправданою є увага до протидії поширенню мови ворожнечі. Але мова ворожнечі (*hate speech*) є лише поверхневим рівнем детермінації кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті. Глибинні ж фактори укорінені у надрах дискурсивно-комунікативних, перцептивних культурних й цивілізаційних матриць.

Отже, у **вузькому розумінні** кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті – це суспільно небезпечні, кримінально протиправні прояви дискримінації, що виражають нетерпимість, упереджене ставлення до інших людей за ознаками національності, раси, релігійних, політичних поглядів, гендерної приналежності, сексуальної орієнтації чи будь-яких інших рис (індикаторі) індивідуальної або групової ідентичності.

У **широкому розумінні** кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті – культурно-психологічний та соціально-правовий феномен, який полягає в екзистенціях ресентиментарної, агресивної несвободи, сублімованої в агресивно-насильницьких, дискурсивно специфічних соціальних практиках негативного домінування.

Враховуючи викладені розуміння природи кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті, цілком зрозумілими видаються висновки про те, що їх важко виокремити серед усіх даних, а основна важлива інформація про потреби жертв та докази, які відіграють ключову роль у застосуванні норм стосовно кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті, відсутня або «залишається поза увагою» правоохоронних органів¹. Дійсно, спеціальні склади кримінальних правопорушень далеко не завжди застосовуються до відповідних випадків. Крім того, перелік ненависницьких кримінальних правопорушень за їх визначенням виходить за межі спеціальних складів.

Пропонуємо предметна область кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті сформулювати за рахунок тих двох груп діянь:

І. Традиційні кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті:

¹ Система збору даних про злочини на ґрунті ненависті, мову ворожнечі та дискримінацію в Україні: рекомендації щодо вдосконалення та застосування спільного підходу та ситуаційний аналіз / Проект Ради Європи «Посилення доступу до правосуддя через несудові механізми правового захисту для жертв дискримінації, злочинів на ґрунті ненависті та мови ворожнечі в країнах Східного партнерства». Вересень 2020. URL: file:///C:/Users/orlov/Downloads/FINAL%20data%20collection%20report%20Ukraine_UA.docx.pdf.

- чимало кримінальних правопорушень, передбачених ст. 296 КК України, особлива зухвалість яких спирається на прагнення домінування (знуцання, приниження) над іншою особою через приналежність останньої до певної соціальної групи, через її групову ідентичність;

- п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України – умисне вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості;

- ч. 2 ст. 121 КК України – умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості;

- ч. 2 ст. 122 КК України – умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, вчинене з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості;

- ч. 2 ст. 126 КК України – побої або мордування, вчинені з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості;

- ч. 2 ст. 127 КК України – катування, вчинене з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості;

- ч. 2 ст. 129 КК України – погроза вбивством, вчинена з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості;

- ст. 161 КК України – Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками (у 2021 р. зареєстровано 95 злочинів цієї категорії).

II. Кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті за політичною ознакою:

- вбивства, тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, викрадення, незаконне позбавлення волі, катування, мордування у зв'язку зі світоглядно-політичною позицією, попереднім досвідом участі у відсічі збройній агресії (наприклад катування колишніх учасників АТО, ООС, інших військовослужбовців, а також поліцейських на тимчасово окупованих територіях). В умовах ведення війни такі злочини, як правило, кваліфікуються за ст. 438 КК України, тобто як воєнні злочини;

- ст. 434 КК України – погане поводження з військовополоненими. Виносячи «за дужки» труднощі у розмежуванні ст. ст. 434 та 438 КК України, дискусійність закріплення окремих юридичних ознак, можна стверджувати, що злочин, передбачений ст. 434 КК України репрезентує спеціальний склад воєнного злочину за ознакою його вчинення військовослужбовцем України;

- ст. 436 КК України – пропаганда війни. Не цілком, але значною мірою ці злочини пов'язані із ненавистю та детермінують, поширюють ненависть, що у поєднанні з пропагандою виконує функції легітимізації насильства;

- ч. 1 ст. 111-1 КК України – колабораційна діяльність в частині публічного заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або

окупаційної адміністрації держави-агресора. Знову ж таки: не цілком, але значною мірою детерміновані ненависті та є її проявом;

- ст. 436-2 КК України – виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників. За змістом цей склад злочину дуже близький попередньо описаному та в окремій частині конкурує з ним;

- ст. 437 КК України – планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни;

- ст. 111-2 КК України – пособництво державі-агресору (якщо війна злочин ненависті, пособництво війні – досить часто тяж виражає дискримінацію);

- ст. 442 КК України – геноцид – явно виражений та найбільш небезпечний злочин ненависті, концентрований до крайнощі танатофільний прояв дискримінації.

III. Кримінальні правопорушення, дотичні до ворожо-політично мотивованих злочинів ненависті:

- ст. 112 КК України – посягання на життя державного чи громадського діяча – в частині тих кримінальних правопорушень, що мотивовані несприйняттям політичних поглядів державного чи громадського діяча.

- ст. 114-1 КК України – перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань;

- ст. 114-2 КК України – несанкціоноване поширення військово значущої інформації;

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті – це суспільно небезпечні, кримінально протиправні прояви дискримінації, що виражають нетерпимість, упереджене ставлення до інших людей за ознаками національності, раси, релігійних, політичних поглядів, гендерної приналежності, сексуальної орієнтації чи будь-яких інших рис (індикаторі) індивідуальної або групової ідентичності. У розширеному аспекті, у своїй масі вони також можуть розумітися як культурно-психологічний та соціально-правовий феномен, який полягає в екзистенціях ресентиментарної, агресивної несвободи, сублімованої в агресивно-насильницьких, дискурсивно специфічних соціальних практиках негативного домінування. Кримінально-правові межі цього феномену визначені як спеціальними, так і загальними нормами, для яких ознака ненависті, упередженого ставлення, дискримінації може бути явно не зафіксованою, проте впливати із суб'єктивного змісту відповідних діянь. Відтак і політика протидії кримінальним правопорушенням на ґрунті ненависті має враховувати цю обставину, включати до фокусу уваги весь спектр досліджуваних явище, аби забезпечити належну ефективність, повноту кримінально-превентивного впливу.

Serhii S. KOVALYOV,

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkov, Ukraine)

HATE CRIMES AS AN OBJECT OF CRIMINOLOGICAL ANALYSIS

The article is devoted to the study of the concept, essence, manifestations and legal signs of criminal offenses motivated by hatred. The opinion is defended that these offenses are socially dangerous, criminally illegal manifestations of discrimination, expressing intolerance, bias towards other people on the basis of nationality, race, religious, political views, gender, sexual orientation or any other features (indicators) of individual or group identity. In an extended aspect, in their mass, they can be understood as a cultural-psychological and socio-legal phenomenon, consisting in the existences of resentmentary, aggressive lack of freedom, sublimated in aggressively violent, discursively specific (hate speech) social practices of negative domination.

Key words: *hatred, intolerance, discrimination, dominance, resentment, criminal offense.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ **збірника наукових праць «Вісник Кримінологічної асоціації** **України» № 2 (27) 2022**

АВДЄЄВ Олександр Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

АКОПЯН Мері Андраніківна – заступниця Міністра внутрішніх справ України.

ГУСАРОВ Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, радник ректора Харківського національного університету внутрішніх справ.

ДАНИЛЬЧЕНКО Павло Юрійович – аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ.

КРИЩАК Іван Васильович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем досудового розслідування Харківського національного університету внутрішніх справ.

КОВАЛЬОВ Сергій Сергійович – ад'юнкт Харківського національного університету внутрішніх справ.

КОНДРАТОВ Дмитро Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент, головний спеціаліст відділу науки, вищої та професійної освіти управління науки, вищої, професійної освіти та кадрового забезпечення Департаменту науки і освіти Харківської обласної військової адміністрації.

ЛИТВИНОВ Олексій Миколайович – доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, директор Департаменту науки і освіти Харківської обласної військової адміністрації.

ОРЛОВ Юрій Володимирович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ПОЛЯКОВ Ігор Сергійович – кандидат юридичних наук, приватний нотаріус.

ПРИБИТКОВА Наталія Олександрівна – науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії з проблем наукового забезпечення правоохоронної

діяльності та якості підготовки кадрів Харківського національного університету внутрішніх справ.

СОКУРЕНКО Валерій Васильович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, ректор Харківського національного університету внутрішніх справ.

СПИЦИНА Ганна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри права гуманітарно-правового факультету Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».

ЧЕРЕВКО Кирило Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ

ШЕВЕЛЕВ Костянтин Юрійович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ШЕВЧУК Тетяна Анатоліївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ЯЩЕНКО Андрій Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ

ВИМОГИ

до оформлення наукових статей,
що публікуються в збірнику наукових праць
«Вісник Кримінологічної асоціації України»

1. Загальні вимоги до структури наукових статей

- постановка проблеми в загальному вигляді;
- аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення цієї проблеми й на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено цю статтю;
- виклад основного матеріалу;
- висновки із цього дослідження або рекомендації щодо поліпшення ситуації, що склалась, чи вирішення існуючої проблеми.

2. Вимоги до оформлення тексту наукових статей

- обсяг статті/публікації (назва статті, відомості про автора, текст статті, використані матеріали, анотація, ключові слова) не повинен перевищувати 15 сторінок (інтервал – 1,5, шрифт Times New Roman, кегль 14, поля: верхнє, нижнє, праве, лівє – 2 см);
- перший рядок (ліворуч) – УДК статті;
- другий рядок (ліворуч) – ім'я, по батькові, прізвище автора (співавторів) (шрифт напівжирний);
- третій (за необхідності) і четвертий рядки (ліворуч) – посада та місце роботи автора (співавторів); науковий ступінь, вчене звання, почесне звання, членство в НАПрН України (за наявності);
- нижче (посередині рядка) – назва публікації великими літерами (шрифт напівжирний);
- текст статті – через 2 інтервали;
- після тексту – анотація (150 слів) та ключові слова (4–8 слів) англійською мовою.
- посилання у тексті здійснюються посторінково (посторінкові виноска) з урахуванням Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»;
- перелік бібліографічних посилань окремо не створюється.

2. Вимоги до надання матеріалів до редакції

До редакції мають подаватись такі матеріали:

- роздрукований примірник наукової статті (підписаний у кінці автором, із зазначенням дати надання статті до редакції). На час дії воєнного стану ця вимога є факультативною;
- електронний варіант статті;
- довідка про автора (співавторів) із зазначенням П. І. Б. (повністю), наукового ступеня, вченого звання, членства в НАПрН України (за наявності), місця роботи й посади, контактного номера телефону, електронної пошти та поштової адреси з індексом, на яку необхідно направити примірник збірника наукових праць, розділу наукового збірника (нижче перелічено розділи), в якому доцільніше розмістити статтю;
- фото автора 3.5x4.5 у форматі jpg.

Усі матеріали підлягають обов'язковому рецензуванню членами редакційної колегії.

Усі матеріали мають надсилатися на електронну пошту (kpik.univd@gmail.com).

ТЕРМІНИ ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДО РЕДАКЦІЇ:

Вісник КАУ № 1	Вісник КАУ № 2
до 15 квітня	до 15 жовтня

Відповідальність за достовірність поданої інформації та використаних джерел покладається на авторів. Редколегія залишає за собою право повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання, скорочувати та редагувати надані тексти.

Авторів поінформовано про те, що електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України в розділі «Наукова періодика України», а також на офіційному сайті видання (<https://visnikkau.webnode.com.ua>).

Розділи збірника наукових праць:

1. Стаття номера.
2. Сучасні теоретичні та прикладні проблеми кримінального права.
3. Сучасні теоретичні та прикладні проблеми кримінології.
4. Сучасні теоретичні та прикладні проблеми кримінально-виконавчого права.
5. Питання кримінальної юстиції.
6. Nonfiction.
7. Трибуна молодих дослідників.
8. Наукове життя.

Адреса:

61080, Харківська обл., м. Харків, просп. Льва
Ландау, 27, Харківський національний університет
внутрішніх справ, корп. 4, каб. 407.

Контактні телефони:

+38 (050) 954-72-28, Орлов Юрій Володимирович

Більш детальна інформація міститься на офіційному веб-сайті
збірника наукових праць

«Вісник Кримінологічної асоціації України»

www.visnikkau.webnode.com.ua

Наукове видання

ВІСНИК КРИМІНОЛОГІЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць
№ 2 (27) 2022

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ № 18944-7734ПР

Редколегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій.

За достовірність наукового матеріалу, професійного формулювання, фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв, а також за розголошення фактів, що не підлягають відкритому друку, тощо відповідають автори публікацій.

Електронна копія збірника безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського Національної академії наук України у розділі «Наукова періодика України», а також на офіційному сайті видання (www.visnikkau.webnode.com.ua).

Відповідальні за випуск: *Ю. В. Орлов*

Переклад англійською: *авторський*

Дизайн обкладинки, верстка: *А. С. Тяпкін*

Підписано до друку 24.12.2022 р. Формат 70×100 1/16. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 22,43. Обл. вид. арк. 20,1. Наклад 50 прим.

Замовлення № 2017-115

Видавець і виготовлювач –

Харківський національний університет внутрішніх справ, 61080,
Україна, м. Харків, просп. Льва Ландау, 27. Тел.: +38 (057) 7398-031.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008